

HILSCHER REZSŐ
ALAPÍTVÁNY

Vol. 32. (2021) No. 4.

DOI 10.48007/esely.2021.4

chance

Journal of
Social
Policy

C
J
S
P

esély

Társadalom- és
szociálpolitikai
folyóirat

e
s
é
ly

ISSN 0865-0810

Kiadja a Hilscher Rezső Alapítvány

Szerkesztőségi cím:

✉ esely@esely.org

Főszerkesztő:

DR. CZIBERE IBOLYA

SZERKESZTŐSÉG:

Szerkesztők:

Dr. Czibere Ibolya
Dr. Farkas Zsombor
Dr. Rácz Andrea

Olvasószerkesztő:

Nemes-Zámbó Gabriella

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Szerkesztőségi titkár:

Dr. Molnár Éva

ISSN 0865–0810

www.esely.org

DOI 10.48007/esely.2021.4

Megjelenik évente négyszer.

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 3 GEORG VOBRUBA
Mobilitási politika mint járványkezelési politika
A schengeni rendszer a koronavírus-válság idején
- 11 HUBAI LÁSZLÓ
Szolidaritás gyerekcipőben I.
A szociálpolitika eszközzellegének átalakulása a nagypolitika színpadán
- 31 PACZÁRI VIKTÓRIA
A magyarországi társadalmi innovációk jellegzetességei
- 46 VISSI TÍMEA – PAPP GABRIELLA
Hozzáférés és részvétel megvalósulása felnőttkorú, fogyatékossgal élő személyek körében
- 77 MASZLAG FANNI
Értelmiségi fiatal cigány nők identitáskeresése
- 93 BULYÁKI TÜNDE
A felépülés értelmezése a mentális zavarral élők nézőpontjából

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

- 111 † KISS LÁSZLÓ
Covid19-járvány: következmények – perspektívák

Mobilitási politika mint járványkezelési politika

A schengeni rendszer a koronavírus-válság idején

Georg Vobruba

GEORG VOBRUBA: Universität Leipzig, Institut für Soziologie – vobruba@rz.uni-leipzig.de

Fordította: Nylas Mihály

ABSZTRAKT A tanulmány a pandémia schengeni térség mobilitására gyakorolt hatásait állítja középpontba. Európa sűrűn integrált mobilitási hálózatában az intézményesített kereteken túl jelentős szerepe van annak a szokásjognak, hogy az emberek szabadon áramolhatnak a térségben. A vizsgált időszakban a mobilitási korlátozásokat a Schengeni Határellenőrzési Kódex mentén, ugyanakkor annak rugalmasságát és az intézményesített európai szabályozásokat figyelembe véve hajtották végre. A tanulmány kiinduló gondolata, hogy a külső-belső határok ellenőrzési mechanizmusait – kettős kódolás, belső liberalizáció – a közös érdekek és kölcsönös függőségek tartják életben. A határellenőrzésekre vonatkozó speciális kivételek már a menekültáramlás idején cselekvésre készítették az érintett államokat, majd a koronavírus-járvány idején a belső határellenőrzés ideiglenes visszaállításával kapcsolatos bejelentések száma tovább nőtt. A tanulmány kitér többek között a határzárak és azok enyhítése mögött meghúzódó érdekekre, a politikai logika és a turizmus jelentősége mentén, valamint a belső és külső határellenőrzések vonatkozásában megfigyelhető aszimmetrikus dinamikára. Végül felhívja a figyelmet a határellenőrzések technológiai fejlődésének és az útlevelek mobilitási értékének pandémiával való összefüggéseire.

Kulcsszavak: pandémia, schengeni rendszer, mobilitási politika, határellenőrzések

Mobility Policy as Pandemic Policy

The Schengen Regime in the Corona Crisis

ABSTRACT The study focuses on the impact of the pandemic on mobility in the Schengen area. In Europe's densely integrated mobility network, in addition to the institutionalised framework, the customary-law of people to move freely within the area plays an important role. During the period under review, mobility restrictions were implemented within the framework of the Schengen Borders Code, taking into account its flexibility and the institutionalised European rules. Initial idea for the study, that the control mechanisms of external-internal borders – dual coding, internal liberalisation – are kept alive by common interests and interdependencies. The special exceptions to border controls had already prompted the states concerned to take action during the refugee flows, and the number of notifications of temporary reintroduction of internal border controls increased further during the coronavirus epidemic. The study discusses, among other things, the interests behind border barriers the political logic and the importance of tourism behind their relief and the asymmetric dynamics between internal and external border controls. Finally, it draws attention to the links between the technological development of border controls and the mobility value of passports and the pandemic.

Keywords: pandemic, schengen regime, mobility policy, border controls

I. AGGODALOM ÉS HISZTÉRIA KÖZÖTT

Évek óta a napi téma: mobilitási politika a világjárványban. Itt, határázár, mert a veszély kívülről jön, ahogy a populista hiedelem tartja (Vobruba 2020: 145). Ott, határellenőrzések, először azért, hogy a mobilitást általában lelassítsák, majd szelektíven újra lehetővé tegyék. Obszcén oltás-apartheid nyafogás azok részéről, akik nem hajlandók beoltatni magukat. Félelem és vágyakozás között ingadozó spekulációk a következményekről: a politikailag erőltetett lezárások következtében duzzadó nemzeti egoizmus (Krastev 2020). Schengen veszélyben van. Ha Schengen megbukik, Európa is megbukik. Az Európai Unió inog.

Az Európai Bizottság kevésbé hisztérikus, de azért aggódik: „A Covid19-járvány példa nélküli kihívást jelent és jelentős feszültséget keltett a schengeni térségben, ami sok tagállamot arra készítetett, hogy ismét bevezesse a belső határellenőrzést, ezzel olykor veszélyeztetve az egységes piac megfelelő működését. Ezeknek a határellenőrzéseknek a hatása különösen a koordináció hiányában érződött, főleg a határokon átnyúló térségekben. A belső határellenőrzések újbóli bevezetése után a kamionoknak órák hosszat kellett sorban állniuk az egyik tagállamból a másikba történő átkeléskor, jelentősen rombolva az EU-n belüli ellátási láncokat. Így a Covid19-járvány előtérbe helyezte Schengen gazdasági következményeit és az egységes piaccal való lényegi kapcsolatát. Ezenkívül a határázárak komolyan érintik az állampolgárokat is, különösen a határ menti övezetekben, mivel tényleges hatással vannak a mindennapi életükre.” (European Commission 2021: 1).

Valójában mi változott a schengeni térség külső és belső határain a Covid19-járvány alatt, és e változások közül melyek lesznek tartósak?

II. A SCHENGENI KÓDEX FŐBB PONTJAI

Az európai mobilitás- és határpolitika politikai területét a 2016. március 9-től alkalmazandó Schengeni Egyezmény (Schengeni Határellenőrzési Kódex) szabályozza. A járványügyi politika tehát illeszkedett az intézményesített európai szabályozáshoz. Mik a legfontosabb pontok? A Schengeni Egyezmény belsőleg és külsőleg is szabályoz. A schengeni térségen belül szabályozza a személyek alapvetően szabad mozgását. A Schengeni Határellenőrzési Kódex 22. cikkelye kimondja: „A belső határokat bárhol át lehet lépni anélkül, hogy a nemzeti hovatartozásuktól függetlenül határellenőrzést végeznének a személyeken.” Belsőleg Schengen nagyarányú liberalizációs programként működik (Vobruba 2016). Az országon belüli szabad mozgás közös érdeké teszi a külvilággal szembeni ellenőrzést. Ez „kettős kódú határokat” hoz létre, azaz olyan határokat, amelyek egyszerre nemzeti határok és az EU külső határai (Vobruba 2012; Hilpert 2020). A Schengeni Határellenőrzési Kódex 5. cikkelye szabályozza az EU külső határának módoszatait: „A külső határokat csak határátkelési pontokon és a forgalom számára kijelölt időpontokban lehet átlépni.” Harmadik ország állampolgárai számára a határátkeléshez szükséges: érvényes úti okmányok, általában vízum, elégséges pénzügyi eszközök, a belépéshez szükséges elismert ok, a Schengeni Információs Rendszerbe (SIS) való belépés tilalma szerinti megfelelő – azaz a belépni szándékozók nem körözött és más módon nemkívánatos személyek.

A belső liberalizáció és a külső kettős kódolás egyértelműen forradalmi újítások. A klasszikus államiség egyik alapelemét alkotják újra a „posztnacionális határállapotok” (Vobruba

2012) létrehozásával. Miért? A belső liberalizációval és a külső kettős kódolással a tagállamok lemondanak a nemzetállam egyik alapeleméről, a nemzeti határait fölötti ellenőrzésről. A belső határokon általában többé nem alkalmaznak ellenőrzést. A külső határok tekintetében összetett érdekösszefonódások és egymást átfedő hatáskörök alakulnak ki az állami és az uniós szint között (Eigmüller 2007, Müller 2014, Hilpert 2020), ezek közös nevezője a kiterjedt határzár. Ez utóbbi egyik kifejeződése a Frontex – az EU határvédelmi ügynöksége – hatáskörének és pénzügyi eszközeinek bővülése.

III. RUGALMASSÁG A SCHENGENI KÓDEXBEN

A Schengeni Határellenőrzési Kódex bizonyos mértékig kivételeket tartalmaz a belső és a külső határok esetében is. Bizonyos feltételek megléte esetén lehetséges a külső határokon a beutazási ellenőrzések enyhítése és a belső határokon a határellenőrzés újbóli bevezetése. „A külső határokon kivételes és előre nem látható körülmények hatására enyhülhetnek a határellenőrzések. Ilyen kivételes és előre nem látható körülményeknek tekintendők azok a helyzetek, mikor az előre nem látható események olyan erős forgalmat okoznak, ami a határátkelő helyeken túl hosszú várakozási időhöz vezet, és minden erőforrást kimerítettek a személyzet, a létesítmények és a szervezet tekintetében.” (9. cikkely [1]) Ezt nevezhetjük talán turisztikai kivételnek. Az EU belső határain végzett ellenőrzések kivételes újraindítását a Schengeni Kódex 2. fejezete (25–35. cikkelyek) szabályozza. Az alapelv a következő: „Ahol a belső határellenőrzés nélküli térségben komoly veszély fenyegeti egy tagállam közrendjét és belső biztonságát, az érintett tagállam a belső határai egészében vagy egyes részein kivételesen újból bevezetheti a határellenőrzést legfeljebb 30 napos korlátozott időtartamra, vagy a súlyos fenyegetés előre látható idejére, ha az meghaladja a 30 napot. A belső határokon a határellenőrzés ideiglenes visszaállításának hatásköre és időtartama nem haladhatja meg a súlyos fenyegetés kezeléséhez szükséges minimális mértéket.” (25. cikkely [1])

Az integráció hívei hajlamosak a Schengeni Kódexben található kivételeket következtetlenségeknek tekinteni és az integrációs folyamat nemkívánatos visszaeséseinek tartják ezek alkalmazását. Számomra kérdésesnek tűnik, hogy ez lenne az egyetlen lehetséges nézet. Különösen a 2015-ben kezdődő migrációs válság és a 2020 utáni koronavírus-járvány olyan társadalmi feszültségeket keltettek, amelyek valószínűleg lerombolták volna a schengeni intézményes komplexumot, ha nem lett volna lehetőség a derogációs szabályok alkalmazására. Ennek fényében a Schengeni Kódex derogációs lehetőségei rugalmassági tartalékot jelentenek. A kivételek révén intézményesített rugalmasság lehetővé teszi olyan problémák kezelését, amelyek egyébként kétségkívül túlterhelnék az intézményes kereteket. Természetesen a feltételezett kudarc nem bizonyítja a Schengeni Kódexben foglalt kivételek szerepét. De legalább egymással összevetve mérlegelni kell a két olvasatot: a szabad mozgással kapcsolatos kivételek mint potenciális veszély, vagy mint az európai integráció rugalmassági tartaléka. Persze a szabad mozgásra vonatkozó szabályok rugalmas kezelése és az integráció fenyegetése közötti határvonalat átlélik, ha a mobilitás korlátozása ideiglenes intézkedésből a nemzeti szuverenitás alapelvévé válik. De erre nemigen van példa.

IV. A MOBILITÁS KORLÁTOZÁSÁNAK TENDENCIÁJA

Ezzel elérkeztünk a pandémia politikához mint mobilitási politikához. Mióta a Schengeni Kódex hatályba lépett, a Bizottság 312 „tagállami értesítést kapott a határellenőrzés belső határokra történő ideiglenes visszaállításáról” (2021. július 7-i adat). Összességében az értesítések gyakorisága az idő múlásával exponenciálisan növekszik. 2006-tól 2015. május 15-ig 36 értesítés volt. 2015. szeptember 9-én megérkezett a Bizottsághoz (Németországtól) az első bejelentés a menekültáramlással kapcsolatban. Azóta a Covid19-járvány kitöréséig 81 bejelentés történt – ezek többnyire, bár nem kizárólag a menekültáramláshoz kapcsolódtak. Először 2019. október 31-én jelentették (Franciaországból) a határellenőrzés Covid19-járványhoz kötődő újbóli bevezetését, utána 194 értesítés történt a határellenőrzés ideiglenes visszaállításáról, majdnem kizárólag a pandémia elleni védekezés indoklásával.

A határzár a vilájjárvány kezdetekor egyfajta politikai ijesztgetés volt. De csakhamar kiderült, hogy a határokon átnyúló mobilitás blokkolása csak korlátozottan lehetséges és hasznos. A határzárak lehetőségeit korlátozzák a munkaerőpiacok és a termelési folyamatok kölcsönös függőségei. Mivel gazdaságilag elengedhetetlen az emberek határokon átnyúló mozgása, hamar helyreállították a mozgás szabadságát. A járványpolitika szempontjából a mobilitást gátló akadályoknak csak egymástól jelentősen különböző régiók között van értelme. Viszonylag hosszú időbe telt, amíg ez a felismerés a cselekvést motiváló politikailag releváns tudássá vált, és ezt ismétlődő módon átfedi a retorzió politikai logikája: beutazási korlátozások olyan beutazási korlátozásokra adott reakcióként, amiket más államok barátságtalan lépésének tartanak.

A pandémia kezdetén (2020 tavaszán és a nyár elején) rövid ideig általánossá váltak a határzárak, de a határok hamar ismét átjárhatók lettek az olyan speciális csoportok számára, mint a kamionsofőrök, betakarítást végző munkások, gondozók, ingázók. Ez azonban nem vonatkozott a lakosság sokkal szélesebb köreire, akik mozgását korlátozták a járvány féken tartása érdekében. Itt számos, állandóan változó korlátozás lépett érvénybe, például beutazási korlátozások, az országba belépők elszállásolási tilalma, és az országba visszatérők számára elrendelt karanténkötelezettségek formájában.

V. A MOBILITÁS MÖGÖTTI ÉRDEKEK

Honnan ered az a nyomás, amely támogatja a személyek szabad mozgását és társadalmilag védi a schengeni vívmányokat? 2020. szeptember 4-én a Bizottság meglehetősen erőtlen ajánlásokat adott ki „az Európai Unió belüli szabad mozgást korlátozó intézkedések egyértelműségének és kiszámíthatóságának javítására.”¹ A Bizottság és az Európai Parlament a szabad mozgás öréneki tekinti magát, de nagyon korlátozott végrehajtási jogkörük van. Tehát akkor mi védheti a személyek szabad mozgását? Van-e a schengeni térségnek a Schengeni Egyezményben foglalt állami kötelezettségvállalásokon túl társadalmi támasza?

A mobilitás fő mozgatórugói a turisták és a turizmus. A turisták nagyon sokan vannak, a turizmus nagyon befolyásos egyes tagállamokban. Európának hatalmas a mobilitási potenci-

¹ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/de/ip_20_1555

álja. 2016-ban körülbelül 400 millió turistaút volt Európában. Az európaiak mintegy 40 százaléka utazik külföldre, többségében (az esetek 80 százalékában) Európán belülre. Az ilyen adatok alapján Jan Delhey és szerzőtársai arra a következtetésre jutottak, hogy Európa a legsűrűbben integrált mobilitási hálózat a világon. „Semmi esetre sem túlzó állítás, hogy mára Európa (főleg az EU Európa) majdnem teljesen integrálódott a turizmus terén.” (Delhey et al. 2020: 154). Feltételezhető, hogy a transznacionális mobilitást egyfajta szokásjognak tekintik, és hosszabb távon nem fogadják el a mobilitás korlátozásait. A Schengeni Kódex szabályai intézményes kereteket nyújtanak az emberek által ténylegesen gyakorolt szabad mozgáshoz. Így a sűrű európai mobilitási hálózat Rainer Lepsius híres állításának gyakorlati példájaként fogható fel: „Die Institutionenbildung geht der Bewusstseinsbildung voraus.” (Lepsius 2013: 189)² És pontosan ez az, ami visszahatóan működik. Az emberek Schengen által keltett elvárásai és gyakorlatai társadalmilag támogatják a schengeni intézményt. Ennek eredményeként az európai integrációt nem visszafordíthatatlanul, de erősen biztosítja a „kapcsolat hatalma” (Deutschmann et al. 2018). Ennek a fontossága abban is látható, hogy a szabad utazás a védőoltás felvételének lényeges ösztönzője.

A határokon átnyúló mobilitás a schengeni térségben egyáltalán nem állt le a járvány idején. Néhány adat ennek szemléltetésére. Az osztrák statisztikai hivatal jelentése szerint 2020-ban 52,7 százalékkal csökkent a külföldi turisták beutazása Ausztriába. Ez meredek csökkenés, de még mindig 15,09 millió esetet jelent, azaz az osztrák határt 30,18 milliószor lépték át. 2019 és 2020 között 39,56 millióról 12,45 millióra csökkent a Németországba érkező külföldiek száma. Ez nagyjából kétharmados csökkenést jelent – ami sok a szállásadóknak stb. – de még így is 24,9 millió határátlépés történt.

VI. AZ ÁLTALÁNOS KORLÁTOZÁSOKTÓL A SZELEKTÍV HATÁROKIG

Van egy alapvető különbség a schengeni térségen belüli összes mobilitási korlátozás (úgy mond a normál kivételek) terén a koronajárvány előtti és a pandémia alatti mobilitási politika között. Normál esetben az a cél, hogy megakadályozzák bizonyos csoportok (a „veszélyes személyek”) határátkelését. Mindenki más mobilitásának akadályozása járulékos veszteség. Ezzel szemben a pandémia kezdetén és csúcsán a határellenőrzések célja az volt, hogy általában akadályokat állítsanak a mobilitás útjába és csökkentsék a mobilitás ösztönzőit a fertőzési láncok megszakítása érdekében. Mindkét változat a „szelektív határokról” szól (Eigmüller, Vobruba 2009: 497f.; Vobruba 2012: 103f.; Mau et al. 2012): az egyik esetben arról van szó, hogy bizonyos csoportokat ne engedjenek át, a másikban pedig arról, hogy csak bizonyos csoportokat engedjenek át a határokon. Az egyik esetben a szabad mobilitásról és meghatározott csoportok mobilitásának akadályozásáról van szó, a másik esetben meghatározott kivételekkel mindenkit érintő mobilitási korlátozásokat alkalmaznak. A különbséget úgy tekinthetjük, hogy a határon megfordul a bizonyítási teher: a „normál kivételek” esetében a hatóságnak kell bizonyítania, hogy az egyének nem felelnek meg a határátkelés feltételeinek. A pandémia idején viszont elvileg mindenkinek bizonyítania kell, hogy megfelel a határátlépés feltételeinek. Bár mindkét változat a Schengeni Kódex kivételekkel kapcsolatos szabályozásá-

² „Az intézményépítés megelőzi a tudatosság építését.”

nak hatálya alá tartozik, de jelentősen különböznek egymástól a határellenőrzés tényleges érvényesítésében: normál esetben a határátkelés megtagadása a kivétel, a pandémia alatt viszont az akadálytalan határátkelés a kivétel.

Ennek a megkülönböztetésnek fontos következménye van: a szokásos kivételes esetekben csak határellenőrzésről lehet szó, míg a pandémia alatti mobilitási politika esetében a határellenőrzésen kívül más eszközök is vannak a mobilitás korlátozására. Először is, bizonyos mértékben digitális megoldások helyettesíthetik a mobilitást (videokonferencia stb.). A konferenciát videóval is meg lehet csinálni, egy futballcsapat szurkolóik hangja általi támogatását nem. Másodsor, a politika a mobilitási lehetőségek korlátozásáról a mobilitási motívumok felé tolódott el. Az elszállásolással kapcsolatos tilalmak és a kötelező karantén elrendelése nem lehetetlenítették el, csak kevésbé vonzóvá tették a határátkelést. És harmadszor, nemcsak az államhatárokon, hanem az egyes országokon belül is ellenőrzésre került sor. Néhány példa. Ausztria: Wiener Neustadtból csak negatív teszttel lehet kilépni (2021. március 9.), ezt elvben azoknak a területeknek a határán ellenőrzik, amelyekben 7 nap alatt 400-nál több eset fordult elő. Portugália: 2021. június 19–21. között Lisszabont csak a külföldiek – turisták – és az elfogadható okkal rendelkezők hagyhatták el. Olaszország: többféle mobilitási korlátozás az egyes régiókban előforduló megbetegedések száma és az utasok immunitásbeli helyzete (oltott, tesztelt, betegségből felgyógyult) alapján.

Itt alakul ki a közeljövő. A járvány időtartamának növekedésével a schengeni térség általános mobilitási korlátozásai egyre inkább visszatértek a normál kivételekhez. Majdnem. Ez azt jelenti, hogy a határok általános átjárhatósága lesz ismét a normális állapot. A mobilitási korlátozások a speciális jellemzőkkel rendelkezők esetében alkalmazott kivételek lesznek: jelen esetben azokról van szó, akik nem tudják bizonyítani, hogy nem fertőzőek. Ez azonban feltételezi, hogy alapvetően mindenki meghatározhatja az immunitási státuszát. Ez megközelítőleg célzott véletlenszerű mintavétellel, de tökéletes eredménnyel csak olyan biotechnikai ellenőrzési rendszerekkel érhető el, amelyek finoman válogatnak a releváns mobilitási kritériumok között – ezek a többség számára nemigen észrevehetőek, vagy az utazók nagy része adminisztratív leegyszerűsítésnek gondolja. Amíg tart a járvány, az oltottság – legalábbis látsens módon – lényeges szelektivitási szempont. Így az oltásellenesek bebetonozzák azt a helyzetet, amit „oltási apartheidként” elutasítanak. A schengeni térségen belüli mozgásszabadsághoz való elvi visszatérés együtt jár a „szelektív határok” technikailag fejlettebb szintet eredményező továbbfejlesztésével: ellenőrzés alig láthatóan és nagy felbontásban.

VII. ASZIMMETRIKUS DINAMIKA

Az Európai Unió belső és külső határainak kapcsolatában mindig volt egy beépített dinamika (Vobruba 2007). Ha az EU/Schengen térségben változik a helyzet, annak azonnali hatása van a külső határookra. A belső ellenőrzések leépítése szigorú ellenőrzési igényhez vezet az EU külső határain. Most legutóbb láthattuk, hogy a pandémia újabb tanulsággal szolgált: ez a dinamika aszimmetrikusan működik. A belső határok megnyitása a külső határ zárásához vezet. Ezzel szemben a határellenőrzések újbóli bevezetése a belső határokon egyáltalán nem csökkenti a külső határ zártságát. Ebben a logikába illeszkedik a Bizottság nyilatkozata a schengeni rendszer megerősítéséről és továbbfejlesztéséről. Ennek középpontjában az EU külső határán végzett

ellenőrzésekre vonatkozó javaslatok vannak. „Mivel a külső határt – a levegőben, a szárazföldön vagy a tengeren – átlépő minden személy szabadon utazhat a tagállamokba és a tagállamokon belül, Schengen léte feltételezi a külső határok szilárd igazgatásába vetett nagyfokú bizalmat.” (European Commission 2021: 4) Ez az úgynevezett irreguláris migráció elleni küzdelem nézőpontja, az információs technológia fejlesztésére összpontosít (Eurodac rendszer)³, és első látásra semmi köze a pandémiához. Hasonlóképpen hangsúlyozzák az EU külső periferiájával való együttműködés fontosságát – az előretolt migráció elleni védelemként felfogott európai szomszédságpolitika értelmében. A belső módszerek ehhez hasonlóan alakulnak. Az Előzetes Utasinformációs Rendszert (Advance Passenger Information System – APIS)⁴ ki kell terjeszteni a schengeni térségen belüli repülőjáratokra. „Ez a változás kiterjesztené a tagállamok rendelkezésére álló kompenzációs intézkedések eszköztárát, lehetővé téve a bűnüldöző hatóságok számára egy kockázatalapú adatbázison alapuló megközelítést a schengeni térségben.” (European Commission 2021: 13) Ez tartalmazhatja a fertőzési kockázatokat is.

A Bizottság 2021-es dokumentuma a Covid-járványt csak egyfajta keretnarratívaként használja az EU határpolitikájának technológiailag fejlettebb szinten való folytatásához. Vagy a Covid a fehér elefánt a határpolitikai eszmetérben: az EU külső határán és magában a schengeni térségben a biztonság technikai erősítésének motívumaként a fertőzést nem említik, de gondolják. Sőt, a járványpolitikai regisztráció és a védettségi státusz igazolása (oltási nyilvántartás, oltási útlevél stb.) hozzájárul az ellenőrzési technológiák fejlesztéséhez.

Már most is nagy különbségek vannak az útlevelek mobilitási értékében. Az EU útlevelek a legjobbak között (110 közül a 3–16. helyen) vannak a világon. A német útlevél vízum nélkül 191, a horvát útlevél 173 országba történő belépésre jogosítja a tulajdonosát. Ezzel szemben az afgán útlevél vízum nélkül 26 országba való belépést tesz lehetővé. (The Henley Passport Index 2021⁵). Az immunitási szintek világmértékű eltérései egyrészt növelik az egyes célrégiók vonzerejét, másrészt sok országban tovább rontják az útlevelek mobilitási értékét. Ugyanakkor az északi féltekén kívüli oltottsági lemaradás cinikusan, de hatékony módon legitimálja a külvilággal szembeni uniós határzárakat.

IRODALOM

- Delhey, J. – Deutschmann, E. – Verbalyte, M. – Aplowski, A. (2020): Netzwerk Europa. Wie ein Kontinent durch Mobilität und Kommunikation zusammenwächst. Wiesbaden. Springer VS. S. 154. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-30042-5>
- Deutschmann, E. – Delhey, J. – Verbalyte, M. – Aplowski, A. (2018): The power of contact: Europe as a network of transnational attachment. *European Journal of Political Research*. 57(4): 963–988. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12261>

³ Az Eurodac az EU menekültügyi ujjlenyomat-adatbázisa. Lásd „az Európai Unió első multinacionális biometrikus rendszerének” részletes magyarázatát a rendszer szolgáltatójától, a THALES-tól. <https://www.thalesgroup.com/en/markets/digital-identity-and-security/government/customer-cases/eurodac>

⁴ Az USA esetére lásd <https://nbaa.org/aircraft-operations/international/customs-and-regulatory-issues/apis/>

⁵ <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=The+Henley+Passport+Index+2021>

- Eigmüller, M. (2007): Grenzsicherungspolitik. Funktion und Wirkung der europäischen Außengrenze. Wiesbaden: Springer VS.
- Eigmüller, M. – Vobruba, G. (2009): Selektive Grenzöffnung im Rahmen der Europäischen Nachbarschaftspolitik. In: Möllers, M. H. W. – Van Ooyen, R. Chr. (Hg.): Jahrbuch öffentliche Sicherheit 2008/2009. Frankfurt a. M.: Verlag für Polizeiwissenschaft. 493–503.
- European Commission 2021. A strategy towards a fully functioning and resilient Schengen area. Brussels, 2.6.2021. COM(2021) 277 final. S. 1
- Heinemann, T. – Weiß, M. G. (2016): Biotechnologische Grenzregime. In: Heinemann, T. – Weiß, M. G. (Hg.): An der Grenze. Die biotechnologische Überwachung von Migration. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Hilpert, I. (2020): Die doppelt codierte Grenze und der Nationalstaat in Europa. Eine Untersuchung am Beispiel der Republik Italien. Wiesbaden: Springer VS. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-29744-2>
- Krastev, I. (2020): Ist heute schon morgen? Wie die Pandemie Europa verändert. Berlin: Ullstein.
- Lepsius, M. R. (2013): Die Europäische Union. Ökonomisch-politische Integration und kulturelle Pluralität. In: Lepsius, M. R.: Institutionalisierung politischen Handelns: Wiesbaden. Springer VS. 185–203. https://doi.org/10.1007/978-3-658-01326-4_12
- Steffen, M. – Brabandt, H. – Laube, L. – Roos, Ch. (2012): Liberal States and the Freedom of Movement. Selective Borders, Unequal Mobility. Hundmills, Basingstoke: Palgrave.
- Müller, A. (2014): Governing Mobility Beyond the State. Centre, Periphery and the EU's External Borders. Hundmills, Basingstoke: Palgrave. <https://doi.org/10.1057/9781137389428>
- Vobruba, G. (2007): Die Dynamik Europas. Wiesbaden: Springer VS.
- Vobruba, G. (2012): Der postnationale Raum. Weinheim, Basel: Beltz Juventa.
- Vobruba, G. (2016): Borders Within the Dynamism of Europe. European Migration Regimes Between Exclusion and Inclusion. In: David L. Leal, Nestor P. Rodríguez (eds.): Migration in an Era of Restriction and Recession. Springer International Publishing Switzerland. 165–174. https://doi.org/10.1007/978-3-319-24445-7_9
- Vobruba, G. (2020): Einfachdenken in der komplexen Gesellschaft. Das Volk, die repräsentative Demokratie und der Populismus. In: Endreß, M. – Nissen, S. – Vobruba, G.: Aktualität der Demokratie. Weinheim, Basel: Beltz Juventa. S. 145ff.
- Wang, Z. (2021): From Crisis to Nationalism? The Conditioned Effects of the COVID-19 Crisis on Neo-nationalism in Europe In: Chinese Political Science Review 6: 20–39. <https://doi.org/10.1007/s41111-020-00169-8>

Szolidaritás gyerekcipőben I.

A szociálpolitika eszközjellegének átalakulása a nagypolitika színpadán

Hubai László

HUBAI LÁSZLÓ: Eötvös József Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar –
hubai.laszlo@tatk.elte.hu

ABSZTRAKT A kétrészes tanulmány a politika mint cselekvési mező jóléti rendszer fejlődésében játszott szerepének megértésére tesz kísérletet: annak vizsgálatára, hogy a pártverseny intenzitása, a választói attitűdök változása, valamint a mindenkori kormány társadalomképe milyen szerepet játszik a szociálpolitika határainak kijelölésében, a szociális ellátások közösségszervező szerepének értelmezésében, valamint az állam gondoskodó funkciójának újrapozicionálásában. E céloknak megfelelően a tanulmány első része a politikaalkotás egyes aktorainak változó elvárásait és viselkedési dinamikáját mutatja be az összehasonlító jóléti kutatások legújabb eredményeinek a tükrében, míg a következő számban megjelenő második rész az idősek támogatásának magyarországi politikáját vizsgálja a szociális jogalkotás (és intézményrendszer) koherenciavizsgálatának szűrőjén keresztül. A két tanulmány egységes következtetése, hogy a szociális szükségletek és a jóléti intézményrendszer paramétereinek illeszkedési problémái jelentős részben a politikaalkotás racionalitására vezethetők vissza, amelynek során a választók mobilizálásának kívánalma sokszor felülírja az ellátórendszer kliensközpontú felülvizsgálatának igényét. A politikai tér legújabb tendenciái ezáltal hozzájárulnak a szociálpolitika pártversenybe egyre jobban beágyazódó, de sokszor dezintegratív értelmezésének kialakulásához.

Kulcsszavak: jóléti állam, összehasonlító szociálpolitika, választói magatartás, pártverseny, jóléti sovizmus, új politika

Solidarity in its infancy: The transformation of social policy as a toll in high politics

ABSTRACT The two-part paper attempts to understand the role of politics in the development of the welfare system, as a field of action. It examines the effects of parameters like the intensity of party competition, changes in voter preferences, as well as governmental perception of proper society on the delineation of boundaries of social policy, the interpretation of social provision's role in community organizing, as well as the repositioning of the role of the state as a provider. Accordingly, the first part of study presents the various expectations and behavioral dynamics of the actors of policy-making based on the findings of comparative welfare studies. The second part in the next volume will examine the old-age-related politics from the perspective of coherence analysis of the Hungarian social legislation. The joint conclusion of the two parts is that the fitting problems between social needs and the supply of welfare institutions stem from rationality of policy-making, during which the purpose of voter mobilization is prioritized over the demand of client-centric revision of the institutional setting. Thereby the latest tendencies in the political arena are creating the conditions of a new social policy narrative, one that is more embedded in party competition but disintegrative by its nature.

Keywords: welfare state, comparative social policy, electoral behaviour, party competition, welfare chauvinism, new politics

BEVEZETÉS

A társadalom elöregedésének gazdasági növekedésre, közfinanszírozásra és egyéni élethelyzetekre gyakorolt jelenkori és jövőbeni hatásai már széles körben ismertek. Bár az empirikus bizonyítékok jelentős része cáfolja, hogy az idősök számarányának növekedése megoldhatatlan gazdasági és ezáltal finanszírozási problémákkal járna, mégis azt tapasztalni, hogy a jóléti ellátórendszer fejlődése nem volt képes súlyának megfelelően lekövetni a demográfiai változások hatásait (Cylus et al. 2019).

Az időspolitika iránti kereslet és kínálat eltávolodása ráadásul nem egy olyan időszakban vált egyre markánsabbá, amikor a jóléti állammal szembeni növekvő ellenállásnak lehetünk a tanúi. Épp ellenkezőleg: az idősök ellátatlansága és a gondozó családtagok túlterhelődése abban az időszakban került a jóléti állam fejlesztésének perifériájára, amikor a szociálpolitikai ígéretnek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a politikai versengésben.

A jóléti intézményrendszer megalkotásában és funkcionalitásának biztosításában a politikának konstitutív szerepe van. A politikai mező ideális esetben az a tér, ahol a társadalmilag kívánatos és a politikailag-gazdaságilag megvalósítható egymásra talál. Az összehasonlító szociálpolitika legújabb eredményei azonban arról árulkodnak, hogy a politikai mező megváltozott dinamikája a gondoskodó állam fejlődésének új korszakát eredményezheti. Egy olyan korszakét, ahol a jóléti állam megújult felfedezése az osztársadalmi szolidaritás, politikailag kreált megosztásával jár.

A tanulmány ennek a folyamatnak a nemzetközi összefüggéseit és magyarországi állomárait kívánja bemutatni. A tanulmány első részének célja a politikai tér szereplőinek attitűdjében, összetételében és eszközrendszerében bekövetkező változások azonosítása, ezáltal pedig az európai politikaformálás homogenizációjának bemutatása. A második rész ezzel szemben a jóléti politika egy részterületének, az időspolitika kontextusba ágyazott elemzésére tesz kísérletet. A cél annak vizsgálata, hogy a rendszerváltás óta milyen kontinuitások és diszkontinuitások jellemezték a hazai ellátórendszer fejlesztését, beleértve az ellátások paramétereinek, a változtatások indokainak és következményeinek stabilitását/átalakulását, valamint a pénzügyi és szolgáltatási rendszer koherenciáját.

A tanulmányrészek egységes következtetése, hogy szükséges egy olyan új időstörvény megalkotása, amely egyrészt garanciát jelent a politikai instabilitás ellen, másrészt védelmet biztosít a dezintegrációs folyamatokkal szemben, végül a különböző ágazati szabályokat egységbe foglalva megteremt az időspolitika egyes elemeinek a koherenciáját.

1. ÁLLAM A GONDOSKODÁSBAN – A JÓLÉTI ÁLLAM ALAKVÁLTOZÁSAI

A jóléti állam a társadalom azon igényéből született, hogy megteremtse a központi hatalom jól körülhatárolt, intézményesített és ezáltal számon kérhető gondoskodási felelősségét azokban az élethelyzetekben, amikor az egyén saját vagy természetes segítői közegeiben már képtelen az önellátására.¹ A bölcsőtől a sírig tartó szociális biztonsági rendszer kiépítésének egyik

¹ A tanulmány témájához kapcsolódóan fontos kiemelni, hogy a legelső társadalombiztosítási törvények sem a politikai hatalomgyakorlástól függetlenül jöttek létre, hiszen a bismarcki törvények meghozatalának kimondott célja volt a munkásheület veszélyeztetete hatalomgyakorlás gépezetének megolajozása (Otto von Bismarck megfogalmazásában a „szociális olajcseppek” révén).

legelső osztársadalmon átívelő intézménye a biztonságot a munkavégző képesség elvesztésének ideje alatt is szavatolni kívánó öregségi nyugdíjrendszer volt, így nem túlzás azt állítani, hogy a jóléti állam fejlődése az idősök biztonsága feletti állami gondoskodás igényéből fakadt és őrzi szociálpolitikában betöltött kiemelt helyét azóta is (Gál et al. 2016).

A bismarcki társadalombiztosítási törvények óta az 1970-es évekig tartó szűk évszázad természetesen a szociális jogok terjedésének, valamint a biztonság állami szavatolásának öngondoskodásra kényszerítésén túllépő, méltányossági szempontokat egyre inkább rendszer szinten beépítő struktúrák létrehozásának a története volt, amelynek során a foglalkoztatás célját szem elől soha nem tévesztve, de az időskor anyagi bizonytalanságai ellen lehetőleg általános védelmet nyújtva az állam eleget kíván tenni az intergenerációs szerződésben számára kijelölt gondoskodási kötelességének. Ebben a fejlődési folyamatban az állami felelősség fokozatosan túllépett a szociális jogok hozzáférhetőségének munkaerőpiaci kötelezettségekhez kötésén, valamint a gazdasági biztonság pénzbeli eszközeinek a kizárólagosságán.

Az elmúlt évtizedek globalizációs, valamint demográfiai és munkaerőpiaci változásai azonban két okból is jelentős átalakulást hoztak az állam gondoskodásban betöltött szerepfelfogásában. Egyrészt a társadalom előregedésével (és ennek szociális-egészségügyi szükségletekre, valamint gazdasági fenntarthatóságra gyakorolt hatásával) újra előtérbe került a gondozási felelősség megosztásának (vagy akár átruházásának) a kérdése, másrészt ezzel összefüggésben a munkaerőpiaci öngondoskodás meritokratikus jellegű felhívása. Míg azonban az ipari forradalom keretei között bővülő munkaerőpiac a szociális biztonság integratív társadalmának előfutára volt, addig a munka alapú társadalom víziója a gazdaságilag fenntarthatóként interpretált polarizált társadalom elfogadásának a veszélyét hordozza magában.²

Nem arról van tehát szó, hogy a jóléti állam betöltötte volna eredeti küldetését és az időskor megszűnt volna kockázati tényező lenni, hanem arról, hogy egy olyan időszakban kényszerül az állam (elsősorban költségvetési, másodsorban ideológiai okokból) újragondolni felelősségét, amikor a szociális szükségletek egyre összetettebbé, differenciáltabbá válnak, a gondoskodási szerep átvételének államon kívüli csatornáit pedig vagy felkészületlenek, vagy már teljesen leépültek.

Minden külső nyomás és ideológiai támadás ellenére a jóléti állam szociális intézményrendszere ez idáig túlélte annak permanens válságát. Tette mindezt anélkül, hogy érintetlen, a szociális ellátórendszerének paramétereiben változatlan maradt volna. Másként fogalmazva az előregedő társadalomból eredően bővülő és differenciálódó gondozási szükségleteknek, a rendszer finanszírozását nehezítő munkaerőpiaci kihívásoknak, valamint az államon kívüli gondozási körök fokozatos túlterhelődésének potenciális transzformatív ereje ellenére mindössze néhány államban történtek az egyes társadalompolitikai alrendszereket érintő pragmatikus változások, amelyek egyik esetben sem jártak az állami gondoskodás történetileg intézményesült szintjének teljes feladásával.

² Míg az ipari forradalmat követő időszak prosperáló gazdasági kontextusában és szektorális átalakulásában a nagyüzemi munkásság számarányának előrejelezhető növekedésével a szociális biztonsági rendszerek hozzáférhetőségének automatikus bővülésére lehetett számítani, addig a teljes foglalkoztatás válságával és az atipikus foglalkoztatási formák dinamikus növekedésével a munka alapú társadalom fenntartásának retorikája sokkal inkább a jogosultsági szabályok feltételekhez kötésének, illetve szűkítésének a jelszavává vált.

A szakirodalomban eltérő válaszok születtek arra a kérdésre, hogy milyen tényezők határozhatják meg a jóléti államok változásának dinamikáját, valamint annak irányait. Míg a szociális ellátások fejlesztésének időszakában elsősorban a bővülő szükségletekkel magyarázták a szociálpolitika fejlődését,³ addig a nemzetállamok közötti különbségeket számos szerző a kormánypártok (vagy a mögöttük lévő politikai koalíció) ideológiai kötődésének, valamint a tőke és a munkaerő közötti osztálykonfliktus aktuális erőterének tulajdonította.⁴ A szociálpolitika feletti hatalmi és értékrendi harc mellett azonban már ekkor megjelentek azok az institutionalista elméletek, amelyek szerint a strukturális nyomásokra potenciálisan adható politikai válaszokat az állam autonómiájának, valamint az intézményrendszer decentralizáltságának a mértéke is jelentősen befolyásolja⁵ (Hausermann 2018).

Az 1980-as évektől azonban egyre inkább a jóléti rendszerek mozdíthatatlansága került az összehasonlító szociálpolitikai kutatások fókuszába. Közülük is kiemelkedik Paul Pierson (1994) munkássága, aki „A jóléti állam új politikái” című könyvében a szociális rendszerek társadalmi beágyazódásával, valamint a politikusi motivációkkal magyarázta az intézményi és politikai status quo fennmaradását. Eszerint a kielégítetlenül hagyott társadalmi szükségletek differenciálódása, valamint a finanszírozási források nyilvánvaló elégtelensége azért nem vezethetett a szociálpolitikai programok nyílt és teljes leépüléséhez, mivel a jelentős társadalmi támogatottsággal bíró jóléti rendszerek visszaszorításának kísérlete vállalhatatlan választói ellenállást eredményezne a reformot végrehajtó pártok számára. A regnáló kormányzati erőknek ezért változatos politikai eszközök alkalmazásával kell megkísérelniük az állami gondoskodási szerep racionalizációját, piacconformmá tételét, valamint a szociálpolitikával járó költségvetési terhek folyamatos csökkentését.

Miközben számos empirikus kutatás igazolta a politika jóléti ellátások megőrzésében, valamint a megszorítások elrejtésében játszott kettős szerepét (Starke 2020, Vis 2015), a legújabb összehasonlító elemzések immár a szociális ügyek politikai beágyazódásának új hullámára hívják fel a figyelmet: úgy a nemzetközi szervezetek politikájában (Deeming – Smyth 2019b), mint a nemzetállamon belüli politikai versenyt meghatározó pártpolitikai vállalkásokban (Manow et al. 2018, Taylor-Gooby et al. 2017a) vagy éppen a realizálódó kormányzati döntésekben (Hausermann – Palier 2017).

A nemzetállami szociálpolitika változása tehát nem értelmezhető pusztán az ellátások bővítése és leépítése közötti egydimenziós kontinuum mentén, mint ahogy a jóléti állam fennmaradásának okai is túlmutatnak a történelmileg kialakult intézményrendszer kedvezményezettjeinek áthatolhatatlan politikai ellenállásán. A jóléti társadalom és politika ugyanis állandó változásban van: a gazdaság, a társadalom és az állami intézményrendszer változásának hatására a választói preferenciák mellett átalakult a választói csoportok társadalmon belüli összetétele, a szavazói magatartások változása és a pártpolitika szupranacionális szintre emelkedése befolyásolta a nemzetállamon belül képviselt ügyek prioritizálási rendszerét, a kettő következményeként előretörő szélsőséges (vagy ügy típusú) pártok megjelenése pedig hatással van a pártkoalíciók és döntéshozatali alkuk, így a szociálpolitikai csomagok elfogadásának a folyamatára.

³ Lásd a szakirodalomban Titmuss (1958) vagy Flora és Alber (1981).

⁴ Pl. Korpi (1983) vagy Esping-Andersen (1985).

⁵ Lásd Hecló (1974) és Skocpol (1992).

2. KINEK A KÉPÉRE? – A POLITIKAI AKTOROK SZEREPE A JÓLÉTI REFORMOKBAN

A pártok és pártrendszerek szerepét vizsgáló összehasonlító jóléti kutatások szerint a reformok irányát magyarázó korábbi vizsgálatok két okból nem voltak képesek megragadni a jóléti állam átalakulásának felvázolt folyamatát. Egyrészt a régi kategóriarendszerek alkalmazásával képtelenek voltak azonosítani a szociálpolitikai innovációk fejlődését, valamint a társadalmi problémák értelmezési keretének változását, ami az állami rendszerek tendenciájának felületes értékeléséhez vezetett (Hemerijck 2011).⁶ Másrészt ezzel összefüggésben túlhangsúlyozták az elkerülhetetlennek ítélt külső nyomások szerepét a politikai döntéshozatalban és a jóléti intézmények hatékonyságában, ezzel pedig figyelmen kívül hagyták a politikai erőter dinamikájának és a pártok aktivizmusának hatását a társadalompolitikai eszköztár alakulására (Starke 2020). Utóbbi eredménye a politika alakító, valamint társadalomszervező szerepének a negligálása, így a jóléti reformok életesélyekre gyakorolt hatásának a figyelmen kívül hagyása (Kvist 2019).

A kívülről érkező társadalmi-gazdasági változások szerepe ugyan továbbra is elvitathatatlan a megvalósítható és megvalósíthatatlan tervek körének kijelölésében, de mindez nem azt jelenti, hogy egyértelmű meghatározói lennének a jóléti reformok irányának, paramétereinek, volumenének és az alkalmazott szociálpolitikák tartalmának. A jóléti intézményrendszer változásának és folyamatosságának tényleges realizálódása így a külső nyomások mellett, a politikát meghatározó szereplők percepciójának, interakciójának és politikai erőforrásainak az eredménye. A jóléti állam és az egyes társadalompolitikai alrendszerek fejlődésének megértéséhez ezért mindenképpen szükséges a politikaformálás dinamikájának a feltárása, amelynek során a szereplők szelektíven észlelik és prioritizálják a számukra fontos társadalmi problémákat, egyúttal töreksenek saját (a többi szereplőjével nem mindig összeegyeztethető) érdekeik és értékeik érvényesítésére (Hemerijck 2011).

A jóléti politika alakulása szempontjából három terület vizsgálata kiemelten fontos a legújabb tendenciák és az ezzel kapcsolatos veszélyek azonosításához:

1. a választói preferenciák változásának elemzése, beleértve a szavazói magatartás jellemzőinek és a választói összetételben bekövetkező átalakulásoknak az értékelését,⁷
2. a politikai verseny változásának a vizsgálata, ideértve a pártrendszer és a politikai kommunikáció formálódásának nyomon követését, valamint
3. a jóléti intézményeket érintő kormányzati döntések logikájának értelmezése és a döntések elfogadtatása érdekében tett politikai lépéseknek a kiszárlása.

Bár a szereplők közötti kölcsönhatás közel sem egyértelmű, különböző elméletek kísérlik meg dinamikájának feltárását, mégis feltételezhetjük, hogy a jóléti intézményrendszerre ható végleges politikai döntés a területek közötti kölcsönös függőség kontextusában formálódik:

⁶ A fókusztervezés kritikájának példajeként említhető a jóléti szolgáltatások sajátos politikájának kimaradása (Jensen 2011), a hagyományos jövedelemkompenzációs programok túlsúlya (Hemerijck 2011) vagy az új típusú szociálpolitikai reformokra való átállás társadalmi költségeit és elfogadottságát mérni képes módszertani repertoárnak a hiánya (Roosma – Oorschot 2018).

⁷ A terület alulkutatottsága miatt a nemzetközi áttekintésből kimarad az állampolgári szerveződések, valamint a szakmai/gazdasági érdekcsoportok jóléti állam fejlődésére gyakorolt potenciális hatásának a részletes elemzése.

- a pártok és az általuk képviselt politikai témák a választók preferenciáinak és összetételbeli változásának eredményeképpen alakulnak,
- a kormányok a jóléti reformok paramétereit a vélt vagy valós választói reakciók alapján kalibrálják és kommunikálják,
- a választók percepcióit és döntéseit pedig jelentősen befolyásolja a kormányzati döntéshozatal, valamint a pártrendszer átalakulása.

A választói és pártpolitikai változások éppen ezért nem következmény nélküliek, hanem egymást erősítő hatással bírnak. A társadalmi-kulturális kérdések nyílt tematizációja révén a politika egyre inkább értékelőjévé és aktív alakítójává válik nem csak az állami szerepvállalásnak, hanem a viselkedési és együttélési formák normatív rendszerének (Manow et al. 2018). A jóléti állam fejlődésének legújabb dinamikájában a megszorítások társadalmi költségeinek vállalásával szemben a központi hatalom a forrásbevonást igénylő szociálpolitika reformfolyamatával válhat a differenciálódó szolidaritási körök megalkotójává, egyúttal a szociogazdasági egyenlőtlenségek előidézőjévé, valamint az osztársadalmi összetartozás megkérdőjelezőjévé.

a) A jóléti állam alulnézetből – a választói dinamika értékelése

A jóléti ellátásokhoz kapcsolódó elvárások jelentősen befolyásolják a választói magatartást (Pierson 1996, Manow et al. 2018), különösen azokban az országokban, ahol a jóléti intézményrendszer költségei és hasznai világosan láthatók az érintettek számára (Alexiadou – Hoepfner 2019). Ezt támasztják alá azok a kutatások, amelyek rávilágítanak az egyes intézmények támogatása mögött megbúvó kor és családi helyzet alapú különbségekre (Busemeyer – Garritzmann 2017), valamint a szavazóbázisok gazdasági státusz szerinti differenciálódására (Gingrich – Hausermann 2015).

Az egyéni haszonrealizáción alapuló választói magatartás hipotézise azonban alábecsüli a különböző közösségi (így a család, munkaközösség vagy éppen szomszédság) szerveződésekben elsajátított értékeknek a szerepét a társadalmon belüli szolidaritás előmozdításában. Legáltalában arról árulkodnak azok az attitűdvizsgálatok, amelyek az oktatási kiadások növelésének széles körű támogatottságát mutatták ki az idősek körében (Hess et al. 2016). Az értékek szerepe domborodik ki azokban az elemzésekben is, amelyek rávilágítanak az egyes szociálpolitikai ellátások támogatottságának, valamint az ellátások által érintett csoportok érdemesség alapú megítélésének pozitív együttjárására.

Nem véletlen, hogy az állam szerepével kapcsolatos elvárások közül, az idősek pénzügyi támogatása a legerősebb az állampolgárok értékítéletében. Az ISSP 2016-os adatfelvétele alapján az európai országok lakosságának 90%-a értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy az idősekről való pénzügyi gondoskodás az állam feladatkörébe tartozik (Herke – Medgyesi 2020).⁸ A hasonlóan magas támogatottságot mérő ESS felmérés alapján pedig elsősorban azokban az országokban magasabb az állammal szembeni elvárás, ahol a lakosság összességében kevésbé elégedett az aktuális nyugdíjrendszer színvonalával (Meuleman et al 2018).

⁸ Az idősek támogatását a betegekről való gondoskodás állami feladata követi, míg a spektrum végén a munkanélküliek ellátása található.

A nemzetközi idősoros elemzésekből azonban egy negatív tendencia is kirajzolódik. A gazdasági válság kirobbanása óta az országok jelentős részében csökkent a nyugdíjrendszer további fejlesztésének állami köteletségével szembeni elvárásoknak a mértéke (Hadler et al. 2019). Mindez azonban nem köthető össze a nyugdíjszínvonal emelésének közpolitikai környezetével, a különböző társadalmi csoportok és szociális élethelyzetek relatív pozíciójának a változásával (Meuleman et al. 2018). Míg tehát a nyugdíjszínvonal elégségességének értékelése befolyásolja az állami szerepvállalás társadalmi kívánatosságát, addig az egyes élethelyzetek relatív helyzete felülírhatja a központi hatalommal szembeni elvárásokat. Sajnos az adatok alapján Magyarország azon országok között szerepel, ahol az elmúlt 30 évben folyamatosan (Hadler et al. 2019), de a válság óta különösen (Meuleman et al. 2018) csökkent az állami szerepvállalással teljesen egyetértőknek az aránya.⁹

Több kísérlet született a választói preferenciák alakulásának a vizsgálatára. A legtöbb szerző az idősek érdekeire koncentrálva a korlátozott szavazói racionalitásából, a társadalmak korstruktúrájának változásából, valamint a jóléti intézmények haszonélvezetéből vezette le a generációk közötti transzferek tartósan fennálló támogatottságát. Ezen elméletek szerint az idősek mint haszonélvezők érdekeltek a rendszer fenntartásában, miközben korlátozottan veszik figyelembe, illetve látják át ennek közösségi költségigényét, gazdasági következményeit és a következő generációk lehetőségeire gyakorolt hatásait (Lynch 2006).

A generációk közötti konfliktus társadalmi, politikai és akadémiai narratívájának felerősödésével azonban egyre több kísérlet született az időskort megelőző preferenciák feltárására. Bohn (2005) rámutat, hogy valójában nem létezik a generációk közötti érdekellentét, hiszen a kor előrehaladtával emelkedő bérek és a jövőbeni biztonság iránt felértékelődő igény tulajdonképpen a nyugdíjrendszerek támogatásának szélesebb bázisát eredményezi. Az egyén életében a befizetett járulékok relatív költségigénye fokozatosan csökken a jövőbeni nyugdíjtól várt nyereséghez képest. A gyermekes szülők preferenciáit vizsgálva azonban többen rámutatnak az összefüggés komplexitására. Kohli (1999) szerint például nem csupán a racionális költségkalkuláció befolyásolhatja az idősek támogatásának alakulását: a gyermekgondozói intézmények igénybevételenek költségei, illetve a nagyszülői felügyelet elérhetősége pénzügyi konkurenciát jelenthet a járulékbefizetésekkel szemben. Míg Grafstein (2015) empirikus vizsgálata szerint a következő generációk béreinek növekedésébe, valamint a társadalmi mobilitásba vetett hit növeli a jövőbeni nyugdíjak szigorításának az igényét. A generációk között tehát mégis létezhet egyfajta érdekellentét, amely az egyes korcsoportok jelenlegi és jövőbeni élethelyzetére vonatkozó percepciója alapján artikulálódik. A nyugdíjrendszer alakulása szempontjából ezért döntő fontosságú, hogy a társadalom tagjai miként ítélik meg saját helyzetüket, valamint hogyan látják a különböző csoportok relatív életesélyeinek az alakulását.

A nemzetközi attitűdvizsgálatok azonban nem adnak választ arra, hogy az egyes csoportpreferenciák milyen mechanizmusokon keresztül befolyásolhatják a jóléti intézményrendszerek politikai támogatottságát. Ennek megválaszolására a társadalom szociogazdasági változásainak és a politika átalakulásának kapcsolatát vizsgáló jóléti irodalom adhat némi támpontot.

⁹ Rosszabb a helyzet az állam idősgondoskodásban játszott szerepének elfogadottságát illetően. Az ISSP társadalmi hálózatokat és erőforrásokat felmérő 2017-es kutatása szerint ugyanis a magyar megkérdezetteknek mindössze 65%-a tartotta az államot az idősgondozás elsődleges felelősének, ami nemzetközi összehasonlításban alacsony szintűnek mondható (Herke – Medgyesi 2020).

tot. Az ide tartozó szerzők mellett érvelnek, hogy a foglalkoztatási szerkezet átalakulása, valamint a szociogazdasági társadalmi helyzet hagyományos osztályszerkezettől eltérő rétegződése (mint a munkahely alapján heterogén prekariátus vagy „új középosztály” kialakulása) jelentősen átalakította a pártpolitika működését, valamint a kormányzattal kapcsolatos elvárásokat. Így az európai országok többségében jelentősen csökkent az ipari termelésben dolgozó munkásosztálynak a száma, miközben emelkedett a szolgáltatásokban dolgozó, magasan kvalifikált „új középosztálynak” a számaránya. A változás eredményeként a társadalom politikailag egyre inkább megosztottá vált, míg a választói döntéseket egyre inkább befolyásolták politikai pártok gazdasági kérdéseken túlmutató, ún. szociokulturális kérdések mentén elfoglalt pozíciója (Gingrich – Hausermann 2015, Polk – Rovny 2018, Jensen – Wenzelburger 2019).

Ezzel összefüggésben a posztindusztriális átmenet a szociális kockázatok új és a korábbiakhoz képest kevésbé előrejelezhető körét eredményezte (mint például dolgozó szegények és biztonságihiányos atipikus foglalkoztatási formák bővülése, valamint a kisgyermekes anyák és bevándorlók munkaerőpiaci integrációjának nehézségei). Az élethelyzetek és a szociális szükséghelyzetek differenciálódása pedig tovább növelte a politikai ügyek iránti választói elköteleződések és az egyes programelemek iránti fogékonyság sokszínűségét, ezáltal pedig csökkentette a stabil pártszavazók társadalmon belüli arányát. A választópolgárok új csoportjai pedig túlságosan is heterogén elegyet alkotnak ahhoz, hogy a jóléti reformok hajtóerejévé váljanak, de választói illékonyaságuk és az egyes ügyek iránti érzékenységük révén megjelenésük mégis jelentős hatást gyakorolt a szavazók és a pártok kapcsolatára (Schwander 2018, Abou-Chadi – Immergut 2019). A heterogenitás az egyes jóléti intézmények támogatottsága iránti differenciálódásban is tetten érhető: a több vagy kevesebb állam megosztottságot így írta felül a munkaerőpiaci dualizáció eredményeképpen előálló orientációs sokszínűség, valamint a munkaerőpiaci és életciklus alapú kockázatoknak kitettséggel mentén szerveződő preferenciák heterogén együttese (Jensen – Wenzelburger 2019).

Végül pedig a külső és halmozódó válságok (gazdasági, migrációs és európai integrációs válság) következtében előálló általános biztonságihiány és a választói preferenciák differenciálódása miatt fokozódó politikai verseny eredményeképpen megnőtt a fogékonyság a moralitás alapú politikai üzenetekre. Mindez pedig a pártok részéről a szociálpolitika érdemkategorizációs szerepének a megerősödését jelentette a választói mobilizáció és a középosztály rokonszenvének elnyerése érdekében (Gingrich – Hausermann 2015, Taylor-Gooby et al. 2017a, Abou-Chadi – Immergut 2019).

A szavazói magatartás változásának elemzései arra világítanak rá, hogy a szociális politikák kiemelt szerepe nem tűnt el a választói igényekből, hanem a társadalmi és gazdasági folyamatok eredményeképpen a döntéshozókkal szembeni elvárások egyre komplexebbé váltak. Miközben a jóléti intézmények és ellátások szerves részévé váltak a mindennapoknak, a társadalmi csoportok között kialakuló új típusú törésvonalak a politikai pártok újrapozicionálását igénylik. A korábbi osztályhovatartozás alapú politizálás helyét így egyre inkább átveszi a szociokulturális ügyek mentén szerveződő politikai verseny, amelyre mind a pártok részéről, mind a választók körében növekszik a fogékonyság. A politika tehát a különböző társadalmi csoport, a „mi” és „ők” kategorizáció versengésének terepévé válik. A jóléti intézményekhez kapcsolódó társadalmi rétegérdekek így az egyes jóléti közpolitikák (mint a családpolitika és az időspolitika) egymással konkuráló rendszerét hozzák létre. Ebben a folyamatban a szociálpolitika könnyen elveszti korábbi közösségteremtő, osztálytársadalmi jellegét, és a negatív szoli-

darítás politikai eszközévé válva a jóléti állam gondoskodó szerepének bővülése mellett is dezintegráló erejűvé válhat.

Fontos kiemelni, hogy míg a választók elvárásairól és politikai versenyre gyakorolt hatásáról viszonylag sokat tudni, a sztrájkok, tüntetések, polgári elégedetlenségek szociális programok átalakítására gyakorolt hatásáról nem áll rendelkezésre szisztematikus, összehasonlító elemzés. Miközben feltételezhetjük, hogy a hagyományos munkásosztály és a szakszervezeti tagság csökkenésével minimalizálódott a hosszú távú, szervezett ellenállás valószínűsége, az ügy alapú és szociokulturális témákat érintő politizálás mégis növelheti a reformellenes megnyilvánulások esélyét.

Szintén alig találni összehasonlító kutatást a szakmai érdekképviseltek kapcsán. Bár több szerző (Jensen 2011, Starke 2020) is kiemeli, hogy a gondozó tevékenység professzionalizációjával, a szociális szolgáltatási területen dolgozók bővülésével, valamint a velük napi kapcsolatban lévő ellátottak könnyebb mobilizálhatóságával a jóléti állam önmaga termelte ki intézményeinek szervezett védőhálóját, az empirikus kutatások (Valarino et al. 2018) mégis a humán szektorokban dolgozók gyenge érdekérvényesítő képességére hívják fel a figyelmet. A politikai ügyekért való egységes szakmai kiállást, valamint az érdekegyeztetésben való aktív részvétel valószínűségét gyengíti továbbá az állami forrásoktól való függés mértéke, valamint a humán szféra fenntartók szerinti tagoltsága. A jóléti intézményrendszer legújabb területei esetén pedig még nem épült ki az érdekképviselő nemzeti szintű rendszere. A tartós gondozási szolgáltatások kapcsán Ranci és Pavolini (2013) például megjegyzi, hogy a közvetlen képviselő hiányában a területtel foglalkozók elsősorban az innovatív szolgáltatásszervezési tevékenységeik láthatóvá tétele révén válhatnak képessé az érintettek szükségleteinek hatékony artikulációjára.

b) Ugyanazt másként – a pártpolitikai erőter homogenizációja

A nemzetállami szociálpolitika funkciójának és tartalmi elemeinek a meghatározása a döntéshozatal jogáért folytatott politikai verseny eredménye. Ebben a versenyben megkerülhetetlen szereplők a választási folyamatban résztvevő, a szavazatokért egymással konkuráló pártok (Hemerijck 2011). A pártpolitikai mozgások motivációinak komplexitását nem elvitatva, az összehasonlító szociálpolitikai szakirodalom három alapfeltevésből indul ki a pártok viselkedése kapcsán (Alexiadou – Hoepfner 2019):

- (1) a pártok elsődleges célja a kormányzati hatalom megszerzése, ennek érdekében pedig a megfelelő számú választópolgár mobilizálása¹⁰;
- (2) a pártok tartanak a választói támogatás jövőbeni elvesztésétől, így törekednek az ígéreteik és tényleges intézkedéseik legalább látszólagos közelítésére;
- (3) amennyiben nincs mód egypárti kormányzásra, a pártok törekednek a hatalom befolyásolását leginkább lehetővé tévő koalíciók megkötésére.

¹⁰ Természetesen nem minden választáson induló pártnak van reális esélye kormányra kerülni, mégis alapvető cél a kormányzati politika befolyásolásához szükséges támogatás elnyerése és pártközi egyezségek megkötése. Mivel a pártfinanszírozási pénzek megszerzésére létrejött pártok jellegűknél fogva nem törekednek a kormánypolitika befolyásolására, így jellemzően nem képezik az elemzések tárgyát.

A pártok politikája tehát a választási erőterben konstruálódik: függ más pártok pozíciójától és politikájától, a választási verseny kiélezettségétől, az adott politikai erő múltbéli döntéseitől és hitelességétől, valamint a választók preferenciáitól.

A „közvélemény” és a politika viszonyrendszeréről azonban eltérnek a vélemények. A politikai fogékonyság elmélete szerint az aktuális közvélekedésnek közvetlen hatása van a kormányzati politikára. Mivel a politikusok tartanak a szavazatvesztéstől, így a demokratikus rendszerek természetes velejárója, hogy a döntéshozatal folyamatosan monitorozza és döntéseivel követi a közhangulat irányváltásait. Természetesen ez sem teljesen egyirányú folyamat: amint a politika sikeresen alkalmazkodott az elvárásokhoz, úgy változnak meg a kormányzattal szembeni társadalmi igények kontúrjai.¹¹

A politikai visszacsatolás elmélete ezzel szemben az útfüggőségre helyezi a hangsúlyt. Eszerint a korábbi közpolitikai döntések jelentősen befolyásolják a választópolgárok politikai preferenciáit, ezáltal pedig lecsökken a pártok mozgástere a jóléti intézményrendszer átalakítását illetően. Ráadásul az intézményesült érdekek ellenállása is a könnyen átvihető reformok iránya ellen hat, így a mindenkori kormánypolitika a közhangulattól függetlenül is kénytelen a meglévő rendszerhez alkalmazkodni (Burlacu et al. 2018).

Az országok pártpolitikai palettáján, valamint a pártcsaládok nemzetállamon belüli politikájában tapasztalt európai szintű konvergenciájára azonban egyik elmélet sem tud teljeskörű választ nyújtani.

A többrétegű hasonulási folyamat egyik fontos részeleme az európai országok pártrendszereinek homogenizációja. A politikai preferenciák társadalmon belüli differenciálódása, az osztály alapú politizálás kudarca, valamint a stabil pártszavazók számarányának csökkenése következtében a pártoknak országszerte hasonló dilemmával kellett szembenéznük: miközben választói bázisuk bővítésére kényszerülnek, oly módon kell mobilizációs témát választaniuk ehhez, hogy azzal ne riasszák el az ideológiai alapon hozzájuk hú támogatóikat. A kettős politizálásra ráadásul egy olyan politikai környezetben van szükség, ahol a halmozódó (gazdasági, migrációs, európai integrációs) válságok és az osztályalapú politizálás háttérbe szorulása miatt új pártok jelentek meg a politikai porondon. A korábban nem tematizált, de a társadalom egy részét nyomasztó ügyek eredményezte lehetőség-struktúra alkalmat adott a jobboldali ideológiai skálán nehezen (ügy típusú pártok) vagy éppen annak szélső pólusán elhelyezkedő politikai kihívók megjelenésére (Manow et al. 2018).

A politikai verseny fokozódásának egyik következménye a pártpolitikai témák átalakulása. Míg korábban a különböző pártok közötti választási küzdelmet elsősorban a szociogazdasági kérdésekben elfoglalt pozíció határozta meg (mint a kormányzati kiadásoknak vagy az adórendszernek a struktúrája, valamint a jövedelemeloszlásban és a piacszabályozásban betöltött állami szerepvállalás kérdése), addig az 1970-es évektől a választási küzdelem egyre inkább szól a politikai pártok gazdasági szférán túlmutató, szociokulturális küzdelméről (mint az egyház kívánatos szerepéről a közszolgáltatások területén, a nők helyéről a társadalmon vagy a családon belül, valamint a globális igazságtalanságok csökkentésében játszott állami szerepvállalásról). A gazdasági válság és az európai integráció fokozódó belső ellentmondásai, vala-

¹¹ Ezt az ún. „termosztatikus hatást” lehet látni azokban az attitűdvizsgálati eredményekben, amelyek a szociális kiadások nagyságának és a további növekedés alacsony támogatottságának összefüggéseire hívják fel a figyelmet (Burlacu et al. 2018).

mint a bevándorlás belpolitikai tematizációja pedig tovább erősítették az értékelített kérdések választási tematizációját, aminek következtében egyre kevésbé a jobb-bal orientáció, sokkal inkább az adott ügy melletti konzisztens kiállás vált a pártpolitika értékelésének legfontosabb választói fokmérőjévé (Polk – Rovny 2018, Manow et al. 2018, Abou-Chadi – Immergut 2019).

Mindezek eredményeképpen pedig az európai demokráciák többségében a pártpaletta minden szereplőjénél megjelent a gondoskodást vagy védelmet nyújtó állam erősítésének politikája. Az új rétegpártoktól induló tendencia, mely a nemzetállami lakosság védelmének üzenete köré szerveződő jóléti protekcionizmussal csalogatta magához a posztindusztriális változások következtében státuszromlást szenvedő munkásosztálybeli szavazókat, a cent-rumpártok politikájának változását eredményezte.¹² Jól tükrözi ezt a folyamatot Jensen és Wenzelburger (2019) új adatbázisra épülő elemzése, amely 40 év politikai változásait vizsgálja. Következtetések szerint: míg 1982 előtt a baloldali pártok a jóléti állam bővítésének, a jobboldaliak a szociális programok szigorításának politikáját vitték végig kormányra kerülve, addig ezt követően a pártcsaládok szerinti szociálpolitikai váltógazdálkodás gyakorlata azóta szinte teljesen eltűnt.

A változás különösen a jobboldali konzervatív pártok körében volt jelentős, akik a korábbi elköteleződésükkel ellentétben, egyre inkább integrálták a beavatkozó és gondoskodó állam vízióját megújult választási programjaikban, ezáltal jobboldali szociokulturális elköteleződésük mellé felvették a korábban a baloldalra jellemző szociogazdasági pozíciót (Polk – Rovny 2018). Így a korábbi (pénzügyi korlátozottság és jóléti programok szavazóbarát átalakítása között) egyensúlyozó szereppel ellentétben, a társadalmi befektetések és az aktiválási programok váltak a jobboldali konzervatív ígéretek szerves részévé. A jobboldal proszociális pálfordulásával szemben, a jóléti állam védelmének kérdését sokáig monopolizáló baloldal az új típusú középosztálynak tett ígéretekkel próbálta meg szélesíteni fogyatkozó támogatói bázisát, országonként váltakozó sikerrel (Manow et al. 2018).^{13, 14}

A politika általános, európai szintű átrendeződése azonban nem jelenti a nemzetállami pártversenyek teljes azonosságát. Az empirikus kutatások szerint a választók összetételében és preferenciáiban, a választási rendszer struktúrájában, a rétegpártok erejében és értékvilágában (így a politikai verseny intenzitásában), valamint az egyes politikai kérdések tematizációjában megjelenő történelmi eltérések továbbra is befolyásolják a pártok mozgásterét, az irányváltások elfogadhatóságát, az egyes témák politikai kitárgyalhatóságát. Gingrich és Hauser-

¹² Manow et al. (2018) egyenesen úgy fogalmaz, hogy a politikai közösséghez tartozók közötti érdem- és értékszövevényre épülő jóléti sovinizmus vált a modern pártversenyek „győztes formulájává”.

¹³ Gingrich és Hausermann (2015) elemzése szerint a szociáldemokrata országokban 1980 és 2010 között a munkásosztálybeli szavazók aránya 50%-ról 20%-ra csökkent, míg a középosztálybeli szavazók aránya megháromszorozódott.

¹⁴ Meglepően kevés a kutatás a választók és a pártok közötti kapcsolat megváltozásának életkor alapú összefüggéseiről. Pedig külön érdekes lenne annak vizsgálata, hogy az egyes életkori csoportok pártkötődése és ügyorientáltsága közötti eltérések hogyan hatnak a pártpolitika alakulására. Lisi (2014) elemzéséből például kiderül, hogy a kor előrehaladtával nő az erős pártkötődésnek a valószínűsége, illetve hogy az eltérő generációk másként viszonyulnak a politikai üzenetekhez. Mindez arra enged következtetni, hogy a politikai preferenciák általános képe mögött meghúzódik egy kor szerinti differenciálódás. Míg a társadalom elöregedésének folyamata az idősebb szavazók preferenciáinak felértékelődéséhez vezethetne, a fiatalabb korosztályok ügy alapú szerveződése és jelentősebb választói illékonyasága mégis a pártmobilizációs törekvések nagyobb figyelmét eredményezheti.

mann (2015) például arról számol be, hogy az azonos választói és pártrendszeri nyomásokra a különböző jóléti rezsimekben eltérően reagáltak a klasszikus pártok. Míg a szociáldemokrata országokban mind a két oldal programkínálatában erősödött a jóléti elemek súlya, addig a kontinentális országokban jobboldali közeledés tapasztalható a szociálpolitika területén. Ezzel szemben a liberális jóléti modellben inkább kétpárti jobboldali elmozdulás volt tapasztalható.¹⁵ Bár a jóléti reformok tartalmi elemeiben számos közös vonás található (mint a foglalkoztatás fókuszú fordulat, a foglalkoztathatóság támogatása, a gazdasági racionalitás szociálpolitikai érvrendszerbe építése), az adott országcsoportra jellemző intézményrendszer továbbra is befolyásolja a reformszándék irányát és időzítését.¹⁶

A politikai spektrum széléről érkező politikai nyomás jelentőségéről számol be Abou-Chadi és Immergut (2019) elemzése, amely a nyugdíjrendszer színvonalára és a centрупártok politikája kapcsán kimutatta, hogy az intenzívebb verseny a jobboldali konzervatív pártoknál jóléti expanzióval, a baloldali politikában pedig az ellátórendszer kommodifikációjával (a nyugellátások színvonalának csökkenésével, de az aktiválási megoldások növekedésével) jár. A családpolitikák elemzése során azonban Schwander (2018) felhívja a figyelmet arra, hogy a jobboldali rétegpártok jelenléte ugyan valóban ösztönzi a konzervatív erők szociálpolitikai orientációjának az újragondolását, azonban ez sokszor a hagyományos családmódellem kiemelt állami támogatását eredményezi, nem pedig az új típusú szociális kockázatok politikai felkarolását. Utóbbira ugyanis nagyobb az esély, amikor a jobboldali centрупártnak kizárólag a széles támogatói réteg kiépítésével és baloldali riválisával kell törődnie.

A választói csoportok és a pártok egymáshoz való viszonya mellett azonban a külső nyomásoknak való kitettség eltérősege is befolyásolja a pártverseny alakulását. Manow et al. (2018) például rámutat az északi és déli jóléti államok politikai tematizációjának és gazdasági/geopolitikai helyzetének különbségeire, valamint ezek hatására. Míg az észak-európai országokban a migrációs válság volt a legfontosabb faktor a gazdasági kérdések körül szerveződő politikázás megváltozásában, addig a mediterrán országok esetén az európai gazdasági válságkezelés anomáliái eredményezték a jelentősebb társadalmi sokkot. Mindez északon a szélsőjobb, míg délen a radikális bal megerősödéséhez, így a korábbi pártok eltérő alkalmazkodási stratégiájához vezetett.

Nem beszélhetünk tehát a nemzetállamokon belüli pártrendszerek és politikai verseny teljes homogenizációjáról, hiszen az egyes pártok alkalmazkodási hajlandósága és társadalmi osztálykompromisszum-teremtő képessége, a rétegpártok politikai befolyása, valamint a társadalmi témák eltérő hangsúlya és tematizációja továbbra is a nemzetállami politikák külön-

¹⁵ A baloldali elköteleződés részleges feladását látja a harmadik utas kísérletekben Manow et al. (2018), aki rávilágít, hogy a munkaerőpiacok liberalizálásának kísérlete ugyan az 1990-es éveket követően átmeneti választási sikerrel járt, de összességében hozzájárult ahhoz, hogy a munkáspárt ne tudjon kellő támogatottságra szert tenni a középosztály szavazói körében. A szerzők szerint hasonló politikai költségekkel járt a német Szociáldemokrata Párt Agenda 2010 programjának az elfogadása.

¹⁶ Jensen és Wenzelburger (2019) elemzése szerint a bismarcki jóléti rendszerek esetében később jelentek meg a jóléti támogatásokat a munkakereséshez kötő workfare szemlélet alapjai. A megkészettséggel szemben azonban ezek az országok a szociálpolitikai eszközök szélesebb körét változtatták meg, szemben az olyan országokkal (mint Dánia vagy az Egyesült Királyság), ahol az állampolgárság elvén járó jóléti ellátások elterjedtebbek. Utóbbiak esetén az ellátás színvonalának és a jogosultság hosszának megváltoztatása jelentette a reformok döntő részét, szemben a biztosítás alapú jóléti modellekkel átfogó strukturális reformjaival.

bőzségét eredményezi. A választói attitűdök átalakulása, valamint a pártrendszerek közelkedése azonban a nemzetállamokon belüli politikai üzenetek nemzetközi mintázatát eredményezik. Így a jóléti intézkedések felvállalásának általánosítható tendenciáján belül tetten érhető a társadalmi befektetés és aktiválás köré épülő szociálpolitika, valamint az elsődleges elosztást befolyásoló szakpolitikák elterjedése (mint a minimálbér vagy az adókedvezmények rendszere), illetve a társadalmi kimenetek egyéni érdemhez kötésének erősödő narratívája (Taylor-Gooby et al. 2017b).

c) Politikai bábjáték – a jóléti reformok beillesztésének kormányzati politikája

A jóléti politikák pártspektrumon átívelő felértékelődése természetesen nem eredményezte a szociálpolitikai reformokhoz kötődő politikai dilemmák eltűnését a döntéshozatalból. Mint a jóléti intézményrendszerre nehezedő nyomásokból, a szavazói attitűdök dinamikájából, valamint a pártverseny megváltozásából látni lehet, a kormányra kerülő politikusoknak minden korábbinál nagyobb megújulási kényszerrel kell szembenéznük. Szerepük ugyan nem szorítkozik a külső kényszerek által vezérelt leépítések lassítására, elrejtésére, politikájuk megválasztása mégis pártpolitikai és szavazatvesztési költségekkel járhat. A nemzetállamon belüli szociálpolitikai elvárások, intézményi ellenállások és politikai versengések, valamint a gazdasági és politikai integráció eredményeképpen előálló külső nyomások együttese folyamatos készenlétet és manőverezési hajlandóságot igényelnek a kormánypolitikától.

A szavazatmaximalizálásra törekvő döntéshozatal elemzésének legnagyobb hatású teoretikusa Paul Pierson (1994), aki ráirányította a figyelmet a szociálpolitikai döntéshozatal szükségletfelismerésen és finanszírozási kényszerhelyzeten túlmutató dinamikájára, a jóléti reformok beépítésének multidimenzionális jellegére, valamint a választók manipulálásának szándékára. Alaptétele szerint a politikusok olyan racionális stratégiák, akik hatalmuk fenntartása érdekében kerülnek a választók számára érzékelhető megszorítások meghozatalát, míg törekednek a pozitív reformokban betöltött szerepük (túl)hangsúlyozására. Így a külső nyomások közepette, egyfajta politikai kényszerpályára állítva igyekeznek – változatos eszközök felhasználásával – kényszerű döntéseket hozni, az összkép elrejtésével, elmaszatolásával vagy az érintett társadalmi csoportok megosztásával.¹⁷

Az egyes társadalmpolitikai területek állampolgári támogatottsága, a szociális intézmények ellenállási kapacitása, valamint a politikai alkuk megkötésének kényszere által korlátozott mozgástérben a kormánypártok különböző manőverezési lehetőségekhez nyúlhatnak népszerűtlen döntéseik elrejtése érdekében. Törvényi automatizmusok beépítésével vagy a törvényt módosítások komplexitásának növelésével elrejtethetik, nyomon követhetlenné tehetik a döntések és az állampolgári jólét közötti kapcsolat oksági láncolatát. Különböző társa-

¹⁷ A megszorítások elfedésének lehetőségei, valamint a jóléti állam leépítésére irányuló szándék nyílt vállalása természetesen országonként és időszakonként változhat. Azonban az eredeti elmélet és a későbbi kutatások is rámutattak arra, hogy még a nyílt szintű támadásból politikai tőkét kovácsoló neoliberális és -konzervatív kormányfők törekvéseinek is korlátozott hatása volt a jóléti intézményrendszer alapstruktúrájára, hiszen a szociális ellátások társadalmi beágyazottsága miatt nem sikerült véghezvinni a jóléti állam leépítésének előzetesen hangoztatott programját (Pierson 1994, Bonoli 2012).

dalmi csoportok eltérő módon kezelésével lebonthatják a társadalom egységbe szervezett ellenállását. Kompenzációs stratégiákkal segíthetik kényszerű döntések elfogadottságát vagy éppen tevékenységük kommunikációjával és kontextusba helyezésével a választói preferenciák formálóiá válhatnak.

A jóléti állam átalakításának vizsgálatakor tehát nem szabad kizárólag az egyes szociális juttatások programszerű elemeit (így kizárólag az adott ellátás színvonalát vagy a folyósítás időtartamát) elemezni, hanem szükség van a rendszerszerű átalakításoknak (így a változtatások időben elnyúló hatásainak vagy éppen a társadalmi csoportok érdekvényesítési jogainak) a mélyebb vizsgálatára. Elemzési szempontból azonban ugyanilyen fontos lehet a társadalmi-gazdasági átalakulások politikai figyelmen kívül hagyása, a szociálpolitikai ellátórendszer érintetlensége és ezek társadalmi következményeinek a negligálása.

Pierson következtetéseit sokan ugyan kritizálták annak kiadási szerkezetre irányított túlzott fókuszra, a választói magatartás tudatosságának optimizmusa miatt, az elmélet mégis jelentős hatást gyakorolt a jóléti állam kutatására. Az elmúlt évtizedek jelentős változásai ellenére következtetéseire rendkívül időállóan bizonyultak.

Jensen és Wenzelburger (2019) jogszabályi változásokat áttekintő összehasonlító munkájában például igazolta, hogy a kellemetlen döntések következményeinek elhomályosítása (például az indexálási szabályok keretében végrehajtott értékromlás révén), valamint az áldozatot a szavazók számára kompenzáció révén ellensúlyozó stratégia az 1970-es évek közepétől egyre inkább bevett gyakorlata az európai kormányoknak. Függetlenül attól, hogy az adott párt jobb- vagy baloldali orientációjú, illetve melyik jóléti rezsim vizsgálatáról van szó, a kormányra kerülő politikai pártok körében általános tendenciává vált a népszerűtlen döntések elrejtése és az ellátásbővítések politikai haszonszerzés célú felhasználása. Míg Starke (2020) szerint minden összehasonlító módszertani kihívás ellenére a különböző nemzetállamok gyakorlatában világosan azonosítható az alacsony politikai érdekvényesítési képességgel rendelkező csoportok körében tapasztalható megszorításoknak, valamint a pártok számára értékesebb/veszélyesebb szavazókat támogató intézkedéseknek a kettős politikája, így a piersoni megosztás stratégiájának az alkalmazása.

Hasonlóan széles körű empirikus tapasztalatok állnak rendelkezésre Pierson által nem azonosított, de elemzési keretébe beleillő politikai stratégiákra. Fernandez (2012) vizsgálatában rámutat a megszorítások és bővítések sajátos időbeni dinamikájára: míg az ellátás színvonalának emelése jellemzőbb a politikai ciklus elején és végén, addig a nyugdíjszabályok szigorításának valószínűsége 75%-kal alacsonyabb ezekben az időszakokban, mint a ciklus közepén. A jóléti állam leépítésére és fejlesztésére tett ígérek eltérő dinamikájára hívja fel a figyelmet Jensen és Wenzelburger (2019). Míg a szociálpolitikai fejlesztésekkel választást nyerő pártok esetén a bővítések erőteljes U-alakot mutatnak, (vagyis Fernandez [2012] megállapításához hasonlóan jellemzőbbek a ciklus elején és végén), addig a jóléti ellátások racionalizációjáért kampányoló pártok kormányra kerülve a gyors megszorítások és a lassú fejlesztések időzítésének politikáját folytatják.

Hasonlóan a politikai eszköztár része a döntések aktív interpretációja, a szociálpolitikai változtatások indokainak és következményeinek politikai konstruálása. A gazdasági kényszerhelyzet, a korábbi kormány felelősségének és a jelenlegi cselekvőképességének a hangsúlyozása segíti a nehéz döntések elfogadtatását és politikai tőkét jelenthet a döntéshozók számára

(Bonoli 2012, Vis 2015). A stratégiai megközelítés ráadásul alkalmas eszköz az érdemtelen–érdemes kategorizáció felhasználására a választói mobilizáció érdekében (Starke 2020).

Miközben azonban sok információ áll rendelkezésre a politikai eszköztár elemeiről, használatáról, az alkalmazásuk mögött álló oksági láncolatról sajnos keveset tudni. Ahogy Vis (2015) kiemeli, a kellemetlen döntések választói büntetése nem magától értetődő: jelentősen befolyásolja, hogy a választók mennyire nyitottak az egyes jóléti területek és politikai témák iránt, valamint hogy a pártrendszeren belül található-e olyan politikai erő, amely alternatívát nyújt a kormánnyal szemben. A jóléti állam iránt elkötelezettebb, valamint a változtatások által érintett csoportok jelentősen érzékenyebbek a megszorításokra, míg az érdemtelenység hangsúlyozásával valóban enyhíteni lehet a kényszerű döntések politikai költségeit. Éppen ezért a munkaerőpiaci rendszerek átalakítása egyszerűbben átvihető, míg az életciklushoz köthető (mint az időspolitika, egészségügy) és a medián szavazót érintő ellátások reformja szélesebb körű ellenállást eredményez (Jensen 2011, Vis 2015, Meuleman 2018). Szintén befolyásolja a reformok elfogadását a szélesebb kontextusról alkotott választói percepció: nehéz gazdasági körülmények és válságok közepette a társadalom elfogadóbb a jóléti kiadások csökkentését illetően (Vis 2015).

Minden jel arra utal azonban, hogy Pierson „új politikára” vonatkozó következtetései bő 25 év távlatából is érvényesek. A kormányra kerülő pártoknak szembe kell nézniük a társadalmi-gazdasági folyamatok jelentette kényszerhelyzettel, a választói elvárásokkal és saját víziójuk megvalósíthatóságának kérdésével. Helyzetük azonban bonyolultabb, mint valaha. A heterogénné váló választói elvárások és a szociálpolitikai intézkedések felértékelődésének kontextusa közepette kell válogatniuk a politikai eszközök közül. Az empirikus eredmények világosan rámutatnak arra, hogy a pártok, az ideológiai spektrum bármelyik részén álljanak is, minden korábbihoz képest kiterjedtebb módon alkalmazzák a választói percepciók befolyásolásának a politikáját. Ebben segítségükre lehet a politikai diskurzus határainak átalakulása, a szociokulturális témák szerepének felértékelődése, hiszen a megfelelő kommunikáció és téma-kapcsolás révén tulajdonképpen bármilyen döntés megindokolhatóvá válik.

3. SOK BÁBA KÖZT... – JÓLÉTI ÁLLAM ÚJ SZEREPBEN?

A politikai erőter komplex, de a kölcsönös függés okán számos ponton egy irányba mutató átalakulásának egyik legfontosabb következménye az állam jóléti funkciójának elvárásokban, ígéretekben és döntéshozatalban érvényre jutó újraéledése. Már a gazdasági válság előtt megindult, de 2012 után felgyorsult az állam beavatkozó szerepének feléledése, a beavatkozás eszközeinek európai szintű bővülése (Taylor-Gooby et al. 2017a). Az országok jóléti intézményrendszereiben, politikai kultúrájában, társadalmi elvárásaiban, gazdasági helyzetében és demográfiai összetételeiben megjelenő különbözőség természetesen nem vált semmissé. A választók, a politikai verseny, valamint a kormányzati döntéshozatal átalakulásában mégis tapasztalható egyfajta homogenizáció, amely a társadalmi kérdések politikai tematizációján túl, a javasolt reformelemek szempontjából is konvergens folyamatokat eredményez.

A jóléti államok átalakulásának komplexitása tehát nem jelenti azt, hogy ne lennének az egyes országok reformfolyamataiban azonosítható közös tendenciák. A nemzetállamokon belüli politikai térben megjelenő leggyakoribb szociálpolitikai témává, így az ellátórendszer

munkához kötésének (Cantillon 2014, Jensen – Wenzelburger 2019), illetve a piaci bérek szabályozásának, a munkához kapcsolódó adókedvezmények bevezetésének (Taylor-Gooby 2017b) és a családpolitika munkaösztönző, valamint humántőke-fejlesztő (Schwander 2018) útjainak a kérdése válik. Egyszerűbben fogalmazva a munkaközpontú, az állami költségvetést rövid távon csak korlátozott módon megterhelő, de hosszú távon megtérülő és gazdasági értelemben növekedésorientált jóléti állam válik a politikai megoldáskeresés főáramává. Ennek oka nemcsak a nemzetállami politikai erőteret átható individualizáció és a moralitás kifejeződése iránti növekvő igény, hanem a nemzetközi szervezetek társadalmi befektetést propagáló, határokon átnyúló aktív reformpolitikája (Deeming – Smyth 2019a).

Az először narratív, majd az elvárások stabilizálódásán keresztül a jóléti intézményrendszer működésére és hatékonyságára ható folyamat azonban a megfelelő védelmi mechanizmusok beépítése nélkül a társadalmi költségek sorát eredményezheti, így (Cantillon 2014, Deeming – Smyth 2019b):

- Az egyéni felelősség hangsúlyozásának és az önhiba narratívájának erősödéséhez vezethet. Az esélyegyenlőség és az egyéni választási szabadság politikájának címszavaival létrehozott intézmények ugyanis annak meggyőződését erősíthetik a társadalomban, hogy az intézményi megközelíthetőség lehetővé tételével mindössze az egyéni elköteleződés marad a jövedelmi különbségek egyetlen oka. Pedig az iskolai szegregáció, vagy az életciklusok hátrányainak egymásra rakódása világosan jelzi, hogy a mobilitási lehetőségek és a gondozási szükségletek egyenlőtlensége túlmutat az intézményi hozzáférés kérdésén.
- Figyelmén kívül hagyja a rehabilitálható gazdasági funkcionalitással nem rendelkező csoportok igényeit. A befektetés jellegű szociálpolitika megtérülési elvárásánál és jövőbeli orientációjánál fogva elsősorban azokkal a társadalmi szükségletekkel foglalkozik, amelyek átmenetiek és áthidalhatók. Az aktív idősödés és a képessé tevés intézményi céljai fontosak ugyan, de pont a legsérülékenyebb helyzetben vagy életszakaszban lévők támogatásáról nem vesz tudomást.
- Nem foglalkozik a gondozó munka társadalmi értékével és fontosságával, miközben nem vesz tudomást az alacsony státuszú gazdasági tevékenységek dezintegrációs hatásáról. A gazdasági tevékenység mint a társadalmi befogadás legfontosabb eszközének fókuszba helyezésével, megfelelkezik a nem vagy nehezen monetarizálható társadalmi hozzájárulások soráról.
- Az egyenlőtlenségek és a kirekesztés új, összekapcsolódó formáit eredményezheti. A szolgáltatások felértékelődése, mint a humántőke-fejlesztés és a motiválás legfontosabb eszköze ugyan jelentős szerepet vállal a munkahelyteremtésben és a szociális segítségnyújtásban, a terület tartós alulfinanszírozottsága és a pénzbeli ellátások értékállóságának elmaradása mellett azonban a humánszolgáltatások a státuszkülönbségek új forrásává válhatnak.

A társadalmi költségek realizálódása természetesen a jóléti reformok és a létrejövő intézményrendszer függvénye. A szociális szükségletek differenciálódásával, a régi és új szociálpolitikák duplikálódó költségigényével, valamint a politika természetének megváltozásával (a választói mobilizáció felértékelődésével és a pártverseny erősödésével) a jóléti állam megújítása azonban továbbra is kockázatos és fájdalmas átváltásokkal teli folyamat (idősek versus fiatalok).

lok ellátása, régi versus új kockázatok elleni védelem, pénzbeli ellátások versus szolgáltatásfejlesztés, munkanélküliek versus munkavállalás támogatása).

A döntés meghozatala a politika terében dől el. Egy minden korábbinál instabilabb mezőben, ahol minden jel a különböző társadalmi szükségletek kielégítéséért folytatott versengés kiéleződése felé mutat: ahol a korábban általánosan elfogadott intergenerációs szerződések kérdőjeleződnek meg, ahol a pártok politikáját az eltérő társadalmi csoportok haszna és mobilizációs lehetőségei határozzák meg, ahol az igények differenciálódásának következtében a kormánypolitika egyre inkább manipulatív saját céljainak érvényesítésében, a választóközösségek mozgósításában és az ellenállás megosztásában.

Félő, hogy a „legújabb politika” e versengés közepette, mint a társadalompolitika intézményrendszerét konstruáló erő, a jóléti állam fejlődésének új, a társadalmi elkülönítéseket direkt módon felvállaló, dezintegratív szakaszához vezet. A szociális biztonság minimum garanciáinak kiépítése és biztosítása, az ellátórendszerek összehangolása, valamint a szociálpolitikai beavatkozások hatékonyságának értékelése és transzparenciája nélkül sajnos fennáll a veszélye, hogy a sok bába között elvész a gyermek.

IRODALOM

- Abou-Chadi, T. – Immergut, E. M. (2019): Recalibrating Social Protection: Electoral competition and the new partisan politics of the welfare state. *European Journal of Political Research*, 2: 697–719. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12308>
- Alexiadou, D. – Hoepfner, D. (2019): Platforms, Portfolios, Policy: How Audience Costs Affect Social Welfare Policy In Multiparty Cabinets. *Political Science Research and Methods*, 3: 393–409. <https://doi.org/10.1017/psrm.2018.2>
- Bohn H. (2005): Will Social Security and Medicare Remain Viable As the U.S. Population Is Aging? In: Brooks, R. – Razin, A. (eds.): *Social Security Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 44–71.
- Burlacu, D. – Immergut, M. E. – Oskarson, M. – Rönnerstrand, B. (2018): The Politics Of Credit Claiming: Rights and Recognition In Health Policy Feedback. *Social Policy And Administration*, 4: 880–894. <https://doi.org/10.1111/spol.12403>
- Cantillon, B. (2014): Beyond Social Investment. Which Concepts And Values For Social Policy-Making In Europe? In: Cantillon, B. – Vandembroucke, F. (eds.): *Reconciling Work and Poverty Reduction*. New York: Oxford University Press, 286–318. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199926589.003.0010>
- Cylus, J. – Figueras, J. – Normand, C. (2019): Will Population Ageing Spell The End Of The Welfare State? A review of evidence and options. *European Observatory*. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/331978> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 16.)
- Deeming, C. – Smyth, P. (2019a): Introduction and overview. In: Deeming, C. – Smyth, P. (eds.): *Reframing Global Social Policy: Social investment for sustainable and inclusive growth*. Bristol: Policy Press, 1–7. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1z.kjqzq.7>
- Deeming, C. – Smyth, P. (2019b): Social Investment, Inclusive Growth That Is Sustainable And The New Global Social Policy. In: Deeming, C. – Smyth, P. (eds.): *Reframing Global Social*

- Policy: Social investment for sustainable and inclusive growth. Bristol: Policy Press, 11–44. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1zkjzqg.8>
- Fernandez, J. J. (2012): Economic Crises, Population Aging And The Electoral Cycle: Explaining Pension Policy Retrenchments In 19 OECD Countries 1981–2004. *International Journal of Comparative Sociology*, 2: 77–96. <https://doi.org/10.1177/0020715212450043>
- Gál, I. R. – Vanhuysse, P. – Vargha, L. (2016): Pro-elderly welfare states within pro-child societies: Incorporating Family Cash and Time Into Inter-Generational Transfer Analysis. Budapest: Working Papers No. 26. Magyar Demográfiai Kutatóintézet. <http://demografia.hu/en/publicationsonline/index.php/workingpapers/article/view/916> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 16.) <https://doi.org/10.2139/ssrn.2817387>
- Gingrich, J. – Hausermann, S. (2015): The Decline Of The Working-Class Vote, The Reconfiguration Of The Welfare Support Coalition And Consequences For The Welfare State. *Journal of European Social Policy*, 1: 50–75. <https://doi.org/10.1177/0958928714556970>
- Grafstein, R. (2015): Public Pensions And The Intergenerational Politics Of Aging Societies. *Journal of Theoretical Politics*, 3: 547–484. <https://doi.org/10.1177/0951629814543861>
- Hadler, M. – Eder, A. – Mayer, C. (2019): An Overview Of Attitudes And Opinions On The Role Of Government. A Cross-national Comparison Covering The Period Of 1985 to 2016. *International Journal Of Sociology*, 3: 171–181. <https://doi.org/10.1080/00207659.2019.1605027>
- Hausermann, S. (2012): The Politics of Old And New Social Policies. In: Bonoli, G. – Natali, D. (szerk.): *The Politics of the New Welfare State*. Oxford: Oxford University Press, 111–132. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199645244.003.0006>
- Hausermann, S. (2018): *Welfare State Research and Comparative Political Economy*. [https://oxfordre.com/politics/oso/viewentry.layout.interstitialmessage:close;jsessionid=E1DECBAFA50C9283D5740ECBAFA797E8?t:ac=10.1093\\$002facfore\\$002f9780190228637.001.0001\\$002facfore-9780190228637-e-654&t:state:client=H4slAAAAAAAAAFVOu0oDQRS98YFKsLHxB8QuM7OJySZIkCAKIYsIQfthc7OOzs6Md64bt7G19Ef8IWtrOysr1yZgceC8OJz3L9hebQFAKxLMPBVCB53foWAdMDLVfWEclzltRUSqT15RnFuDjq+RooncsEuDdjFnT7rAaRns0Qzrj+ /Dt53Pn9cN2MygnfsyeNdUpwuGg+xeV1pa7Qo5ZzKuOM-1gb/k3cqVLflQXaGWwG5q1tX4OgaFNUdCEOd+QZdj30ctbg6sL1/xkMDJ4a9jkU-VaNKxMIEjXqSZ0TLj2hHKVDIYxUtzsc9FKhVNJAeu88y/vYGfQPzmj+ID1eFKjxuExYXyyPE5/AeynoOU1AQAA](https://oxfordre.com/politics/oso/viewentry.layout.interstitialmessage:close;jsessionid=E1DECBAFA50C9283D5740ECBAFA797E8?t:ac=10.1093$002facfore$002f9780190228637.001.0001$002facfore-9780190228637-e-654&t:state:client=H4slAAAAAAAAAFVOu0oDQRS98YFKsLHxB8QuM7OJySZIkCAKIYsIQfthc7OOzs6Md64bt7G19Ef8IWtrOysr1yZgceC8OJz3L9hebQFAKxLMPBVCB53foWAdMDLVfWEclzltRUSqT15RnFuDjq+RooncsEuDdjFnT7rAaRns0Qzrj+ /Dt53Pn9cN2MygnfsyeNdUpwuGg+xeV1pa7Qo5ZzKuOM-1gb/k3cqVLflQXaGWwG5q1tX4OgaFNUdCEOd+QZdj30ctbg6sL1/xkMDJ4a9jkU-VaNKxMIEjXqSZ0TLj2hHKVDIYxUtzsc9FKhVNJAeu88y/vYGfQPzmj+ID1eFKjxuExYXyyPE5/AeynoOU1AQAA) (Utolsó letöltés dátuma: 2021. 11. 16.) <https://doi.org/10.1093/acfore/9780190228637.013.654>
- Hausermann, S. – Palier, B. (2017): The Politics of Social Investment: Policy Legacies and Class Coalitions. In: Hemerijck, A. (ed.): *The Uses Of Social Investment*. New York: Oxford University Press, 339–348.
- Hemerijck, A. (2011): 21st Century Welfare Provision Is More Than The „Social Insurance State“: A reply to Paul Pierson. *ZeS-Arbeitspapier*. No. 03/2011. Bremen: Universität Bremen. Zentrum für Sozialpolitik. <https://www.econstor.eu/handle/10419/52138> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 16.)

- Herke B. – Medgyesi M. (2020): Jóléti állammal kapcsolatos vélemények Magyarországon és az Európai Unióban. In: Kolosi T. – Szelényi I. (2021): Társadalmi Riport 2020. Budapest, 478–499. https://www.tarki.hu/sites/default/files/2020-10/478_499_Herke_Medgyesi_web.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 11. 16.)
- Hens, M. – Nauman, E. – Steinkopf, L. (2016): Population Ageing, The Intergenerational Conflict, And Active Ageing Policies – a Multilevel Study of 27 European Countries. *Journal of Population Aging* 1: 11–23. <https://doi.org/10.1007/s12062-016-9161-3>
- Jensen, C. (2011): The Forgotten Half: Analysing the politics of welfare state. *International Journal of Social Welfare*, 4: 404–412. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2397.2010.00745.x>
- Jensen, C. – Wenzelburger, G. (2020): *Reforming The Welfare State*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351058599>
- Kohli, M. (1999): Private And Public Transfers Between Generations: Linking the family and the state. *European Societies*, 1: 81–104. <https://doi.org/10.1080/14616696.1999.10749926>
- Kvist, J. (2019): Inclusive Growth And Social Investment Over The Life Course. In: Deeming, C. – Smyth, P. (szerk.): *Reframing Global Social Policy: Social investment for sustainable and inklusive growth*. Bristol: Policy Press, 213–228. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1zkjqzq.16>
- Lisi, M. (2014): Partisanship and age effects in recent democracies: Southern Europe from a comparative perspective. *Comparative European Politics*, 13: 493–513. <https://doi.org/10.1057/cep.2014.3>
- Lynch, J. (2006): *Age in the Welfare State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manow, P. – Palier, B. – Schwander, H. (2018): Electoral Dynamics In Times Of Changing Welfare Capitalism. In: Manow, Philip – Palier, Bruno – Schwander, Hanna (eds.): *Welfare Democracies And Party Politics. Explaining*. New York: Oxford University Press, 304–323. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198807971.003.0012>
- Meuleman, B. – van Oorschot, W. – Baute, S. – Delespaul, S. – Gugushvili, D. – Laenen, T. – Roosma, F. – Rossetti, F. (2018): The Past, Present And Future Of European Attitudes: Topline results from round 9 of the European Social Survey. https://www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS8_toplines_issue_8_welfare.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2021. 11. 16.)
- Pierson, P. (1994): *Dismantling The Welfare State? Reagan, Thatcher, And The Politics of Retrenchment*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805288>
- Polk, J. – Rovny, J. (2018): Welfare Democracies And Multidimensional Party Competition In Europe. In: Manow, P. – Palier, B. – Schwander, H. (eds.): *Welfare Democracies And Party Politics. Explaining*. New York: Oxford University Press, 36–69. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198807971.003.0002>
- Ranci, C. – Pavolini, E. (2013): Institutional Change In Long-Term Care: Actors, Mechanisms and Impacts. In: Ranci, Costanzo – Pavolini, Emmanuele (eds.): *Reforms In Long-Term Care Policies In Europe*. New York: Springer, 269–313. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-4502-9_13

- Roosma, F. – van Oorschot, W. (2018): The Social Legitimacy Of Welfare States In European Regions And Countries: Balancing between popular preferences and evaluations. In: Kennett, P. – Lendvai-Bainton, N. (eds.): Handbook of European Social Policy. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 415–431. <https://doi.org/10.4337/9781783476466.00036>
- Schwander, H. (2018): Electoral Demand, Party Competition, And Family Policy: The Politics Of A New Policy Field. In: Manow, Philip – Palier, Bruno – Schwander, Hanna (eds.): Welfare Democracies And Party Politics. Explaining. New York: Oxford University Press, 204–231. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198807971.003.0008>
- Starke, P. (2020): What is retrenchment? https://www.researchgate.net/publication/338951088_What_is_Retrenchment (Utolsó letöltés: 2021. 11. 16.)
- Taylor-Gooby, P. – Leruth, B. – Chung, H. (2017a): The Context: How European Welfare States Have Responded To Post-Industrialism, Aging Populations, and Populist Nationalism. In: Taylor-Gooby, P. – Leruth, B. – Chung, H. (eds.): After Austerity: welfare state transformation in Europe after the great recession. New York: Oxford University Press, 1–26.
- Taylor-Gooby, P. – Leruth, B. – Chung, H. (2017b): Liberalism, Social Investment, Protectionism, and Chauvinism. New Directions For The European Welfare State. In: Taylor-Gooby, P. – Leruth, B. – Chung, H. (eds.): After Austerity: welfare state transformation in Europe after the great recession. New York: Oxford University Press, 201–220. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198790266.003.0010>
- Valarino, I. – Addati, L. – Cattaneo, U. – Esquivel, V. (2018): Care work and Care Jobs Fort The Future Of Decent Work. International Labour Organization. <https://www.ilo.org/global/topics/care-economy/care-for-fow/lang-en/index.htm> (Utolsó letöltés dátuma: 2021. 05. 10.)
- Vis, B. (2015): Taking Stock Of The Comparative Literature On The Role Of Blame Avoidance Strategies In Social Policy Reform. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2: 122–137. <https://doi.org/10.1080/13876988.2015.1005955>

A magyarországi társadalmi innovációk jellegzetességei

Paczári Viktória

PACZÁRI VIKTÓRIA: Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola –
paczari.viki@gmail.com

ABSZTRAKT A társadalmi innovációk vizsgálata a tudományos szcéna bonyolult, de szükségszerű kutatási területei közé avanszálódott az elmúlt években. Ennek okait egyebek mellett a társadalmi problémák megoldatlanságában, társadalmi csoportok különböző gazdasági hatások okozta lemaradásában, valamint az addig alkalmazott megoldási képletek alkalmatlanságában kereshetjük. Társadalmi innovációnak tekinthetünk minden olyan kezdeményezést, amely egy-egy csoport szükségleteinek kielégítését, problémáinak kezelését célozza meg valamilyen innovatív eszköz segítségével. Az ilyen típusú kezdeményezések a legtöbb esetben a közösség bevonásával, cselekvőképessé tételével zajlanak, ideális esetben pedig üzleti szemlélettel egészülnek ki.

A magyarországi társadalmi innovációs körkép nagyon színes, nehézségektől hemzseggő képet mutat, hiszen az innovátorok egy definiálatlan műfajban, folyamatosan változó, sokszorosan terhelt szabályozási és társadalmi környezetben próbálnak érvényesülni. A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálatban kvantitatív kutatási eszközök segítségével a magyarországi társadalmi innovációs szféra megismerését tűztük ki célul. Bemutatjuk benne, hogy a 40 vizsgált kezdeményezés milyen szervezeti keretek között működik, hogyan finanszírozza tevékenységét és milyen szemléletet alkalmaz a mindennapi működés kialakítása során.

Kulcsszavak: társadalmi innováció, szociális innováció, társadalmi változás

The characteristics of the social innovations in Hungary

ABSTRACT The study of social innovations has become one of the most complex but necessary area of expertise in the scientific field in recent years. The reasons for this can be found, among other things, in the unsolvability of social problems, the backwardness of social groups caused by various economic effects, and the unsuitability of the solution formulas used so far. We can consider as a social innovation any initiative that aims to meet the needs and problems of a group with the help of some innovative tool. Initiatives of this type are in most cases involving the community and empowering them, and ideally complementing a business approach.

The picture of social innovation in Hungary shows a very colorful picture, full of difficulties, as innovators try to prevail in an undefined genre, in a constantly changing, multi-burdened regulatory and social environment. In our research, we examined Hungarian social innovations that are interpreted as either social innovation by an organization that rewards innovation or their environment. In the presentation I present the main results of the research.

Keywords: social innovation, social changes

BEVEZETÉS

Az innovációk gazdasági versenyképességre gyakorolt hatása jelentős, a prosperitás azonban nehezen elképzelhető társadalmi szempontok figyelembevétele nélkül. A társadalomban megjelenő problémák kezelésének elmulasztása akadályozhatja a növekedést. A klasszikus innováció-megközelítések ennek felismerését követően, a kilencvenes években egészültek ki annak társadalmi aspektusával (Edmiston 2015).

Jelen írásomban elsősorban a magyarországi társadalmi innovációk jellegzetességeinek és működési mechanizmusainak bemutatására teszek kísérletet. A tanulmány alapjául egy 2019-ben végzett kvalitatív kutatás szolgál, amelyben társadalmi innovációs kezdeményezések képviselőivel készítettünk félig strukturált interjúkat. A vizsgálat során a kezdeményezések alapvető jellemzőit, alkalmazott munkakultúráját, az innovációs ökoszisztéma megítélését, a társadalmi innováció definíciójának lehetséges értelmezési kereteit elemeztük.

ELMÉLETI KERETEK

A társadalmi innováció definiálásával foglalkozó tudományos diskurzust a fogalmi kétértelműség és a meghatározások sokszínűsége jellemzi. Ez a fogalomalkotással kapcsolatos probléma a kapcsolódó kutatások lebonyolítását, az előzmények és lehetséges hatások vizsgálatát is megnehezíti. Jelenleg nincs a társadalmi innováció koncepcióját megfelelően magyarázó paradigma (Nicholls 2010). A társadalmi innováció teoretizálása továbbra is a tudomány nagy kihívásai közé tartozik (Grimm et al. 2013). A meghatározás nehézsége részben abban rejlik, hogy két igen tág elem definiálása szükséges hozzá, azaz fontos tudnunk, mit tekintünk társadalminak, és mit tekintünk innovációnak. Továbbá a definícióalkotást nehezíti az is, hogy egészen mást tekintünk a fogalom gyökerét jelentő társadalmi problémának különböző helyeken, és más eszközkészlet áll rendelkezésre a kezeléshez.

A társadalmi innováció fogalmának első említése Ogburn (1923) *Social change with respect for nature and original cult* című művéhez köthető, ő a társadalom életminőségének javítását szolgáló eszközként értelmezte azt. Az életminőség javítását kétféle kultúra megkülönböztetésével hozza összefüggésbe: az anyagi vagy technológiai kultúrát, valamint a társadalmi szabályokon alapuló immateriális kultúrát különíti el egymástól. Értelmezésében az innovációnak háromféle célja lehet: az anyagi jellegű technológiai fejlődés és valamely társadalmi probléma megoldása; valamint az immateriális jellegű, társadalmi elfogadást, tudásszint-javulást generáló tevékenység. Utóbbi kettő tekinthető kifejezetten társadalmi innovációnak (Ogburn 1923).

A társadalmi innováció nem különül el élesen a gazdasági innovációtól, és ezzel a hagyományos értelemben vett újításoktól, hiszen számtalan példát ismerünk, amely mindkét definíció kritériumrendszerének megfelel, ezért nehéz eldönteni, egész pontosan melyikről van szó (The Young Foundation 2012). Emellett a társadalmi innovációnak elég csupán a megjelenés környezetében újszerűnek lennie, tehát nem kell minden esetben a világ globális működését jelentősen befolyásoló újításnak lennie ahhoz, hogy társadalmi innovációnak nevezhessük. Az Oslo Kézikönyvben (OECD 2015) foglaltak szerint társadalmi innovációnak nevezhetjük a társadalmi igények és szükségletek kielégítésének érdekében létrejött, új struktúrákat és együttműködések létrehozó kezdeményezéseket. Eduardo Pol és Simon Ville (2009) köz-

gazdászok meghatározása szerint társadalmi innovációról olyan ötlet implikálása esetén beszélünk, mely életminőséget vagy életmennyiséget javít. Nicholls – Ziegler (2017: 4) definíciója a TEPSIE fogalmához hasonlóan a társadalmi célokra és az újszerűsége helyezi a hangsúlyt, de emellett kiemeli az emberi képességek fontosságát is. A társadalmi innováció egy dinamikus folyamat, aminek cselekvői a legtöbb esetben azok az egyének, akik problémájának korrigálására maga az innováció reagál. Nussbaum (2010) szerint az érintettek társadalmi innovációs folyamatban való részvétele döntő jelentőségű tényező, az innovációnak nem csak az emberekért, hanem az emberekkel együtt kell megtörténnie. Fontos számukra a társadalmi hasznosság, emellett jól látják, hogy a fenntarthatóság érdekében ki kell lépniük a hagyományos szervezeti keretek közül (Ilyash 2013).

Phills, Deiglmeier és Miller (2008) definíciója szerint társadalmi innováció lehet termék, gyártási folyamat vagy technológia (hasonlóan általában az innovációhoz), de lehet egy elv, egy ötlet, egy jogszabály, egy társadalmi mozgalom, egy beavatkozás vagy ezek kombinációi is. Megjelenése különböző szinteken történhet: ennek megfelelően létrejöhet szervezeti vagy vállalati; regionális vagy nemzetgazdasági; illetve nemzetközi szinten is (Lessa et al. 2017). Egy másik értelmezés szerint ez a csoportosítás lehetséges a mikro-, mezo-, makro- és globális szintek megkülönböztetésével. Fontos szem előtt tartani azonban azt is, hogy a helyi szinten megjelenő innovációk sok esetben makroszintű intézkedések következményeként jelennek meg (Benedek et al. 2015). Finanszírozása történhet EU-s forrásokból, állami támogatások révén vagy önfinszírozás segítségével. Megvalósulásának időbelisége pedig lehet kisléptékű, közepes és radikális is (Benedek et al. 2015).

Társadalmi innováció egyaránt létrejöhet az állami, a gazdasági és a civil szektorban, ennek ellenére feltételezésem szerint leggyakrabban utóbbiban jelenik meg. Az állami szektor társadalmi innovációs vállalásait vélhetően kapacitásproblémák, bürokratikus akadályok gátolják, míg a piaci szektornak profitorientáltságából fakadóan sok esetben nem áll érdekében ezek hosszú távú működtetése. A civil szektor szerepe szerint azokkal a társadalmi problémákkal foglalkozik, azokat egészíti ki, melyekre a másik két szférának valami miatt nincs befolyása. Mindezek miatt megállapíthatjuk, hogy a társadalmi innovációs kultúra minőségét jelentősen befolyásolja a civil társadalom erőssége, valamint az állampolgárok egyéni szerepvállalása, a közügyekben való részvételi, vállalkozói kedve (Caulier-Grice et al. 2012).

MÓDSZERTAN

A vizsgálat során alapvetően arra kerestük a választ, hogyan, milyen működési mechanizmusok jellemzik napjaink magyarországi társadalmi innovációs kezdeményezéseit, valamint hogyan ítélik meg az innovációkat képviselők az ökoszisztéma jelenlegi helyzetét, lehetőségeit, nehézségeit. Kutatásunkban arra törekedtünk, hogy a jelenleg Magyarországon működő társadalmi innovációk alapvető jellemzőit a lehető legalaposabban körüljárjuk.

A téma viszonylagos ismeretlensége feltáró kutatási módszer választását indokolta, kvalitatív eszközökkel dolgoztunk. A kutatás során félig strukturált interjúkat készítettünk. Ez a módszer lehetőséget adott arra, hogy az esetlegesen felmerülő, új témaköröket is feltárjuk és olyan részleteket is megismerhessünk, amikre nem számítottunk.

A kutatás során összesen 40 interjút készítettünk, ebből 38-at társadalmi innovációt képviselő személyekkel (akiknek egy része ötletgazda, alapító volt, egy kisebb részük pedig a szervezet egyéb pozíciójú – jellemzően kommunikációs vagy vezető – tagja), kettőt pedig szakértőkkel, akik társadalmi innovációk vagy vállalkozások inkubációjával foglalkozó szervezetet képviseltek. Az interjúk felvétele 2019. január–március között zajlott, a távolság miatt javarészt online felületen vagy telefonon, a hosszúságuk 60–90 perc között volt.

A kutatás során a hazai társadalmi innovációs szféra meghatározó aktorait kerestem meg. A társadalmi innovációk köre igen széles, a határai nagyon nehezen lehatárolhatóak. Ennek egyik oka a széles körben elfogadott, egységes definíció hiánya. Mivel nincsenek általános, objektív jellemzők, amelyek mentén egyértelműen el lehetne különíteni a társadalmi innovációkat az egyszerű, civil kezdeményezésektől, a vizsgálat során olyan szakmailag elismert szervezeteket hívtunk segítségül, melyek fő profiljuk szerint társadalmi innovációkkal foglalkoznak, és saját szempontrendszerük alapján képesek elkülöníteni őket egymástól.

A kutatás során elsősorban SzocialMarie Díjat nyert szervezeteket kerestünk meg, viszont közöttük nem találtunk elég interjúalanyt, akikkel elérhettük volna a kitűzött elemszámot, ezért a díjazottakat arra kértük, hogy ajánljanak olyan kezdeményezéseket, amelyeket ők a saját szempontjaik alapján társadalmi innovációnak tekintenek. Ezzel a módszerrel több más, társadalmi innovációkkal és vállalkozásokkal foglalkozó programhoz is eljutottam, így kerültek be a vizsgálatba olyan interjúalanyok, akik az UniCredit Bank kooperációjából létrejött „Lépj Velünk!” nevű projekt és az Erste Seeds programjainak nyertesei, támogattottjai voltak. A 38 interjút két szakértői interjúval egészítettük ki. Ebben az esetben szakértőknek tekintjük azokat a vezetőket, döntéshozókat, akik a társadalmi innovációs ökoszisztéma fejlesztésével foglalkozó szervezetekben, projektekben meghatározó szerepkörrel, ezáltal a témára való, széleskörű rálátással bírnak. Az egyik interjúalany az Ashoka nevű, társadalmi innovációkkal nemzetközi szinten foglalkozó szervezetet, a másik pedig a NESsT társadalmi vállalkozásokat patronáló szervezetet képviselte.

A VIZSGÁLT KEZDEMÉNYEZÉSEK JELLEMZŐI

A társadalmi innovációk vizsgálata sok szempontból lehetséges, viszonylag új kutatási terület révén többféle, feltárandó aspektusa vizsgálendő. A kutatásunkban a magyarországi társadalmi innovációk típusainak megismerésére vállalkoztunk. Az interjúk során a vizsgált kezdeményezések képviselőit az innovációjuk különböző aspektusairól kérdeztük. Ennek eredményeképp információt nyertünk a kialakulásuk körülményeiről, belső működésükről és a működés kereteiről, valamint a külső tényezők érzékeléséről és megítéléséről is.

A szakirodalom szerint a társadalmi innovációkat többféle szempont szerint lehet tipizálni. Benedek és munkatársai (2015) tipológiája az innovációkat céljuk, szintjük, az innovátor státusza, a kezdeményezés finanszírozása, időbelisége és típusa szerint csoportosítja. Benedekék (2015) az innovátor szerinti csoportosításukban írnak arról, hogy a társadalmi innovációk létrehozói lehetnek állami vagy önkormányzati szervek, K+F+I helyek, üzleti szektorbeli vállalkozások, civil szervezetek és háztartások, magánszemélyek. Ebből a megközelítésből következtethetünk arra, hogy az, hogy az innovátor milyen munkakörnyezetben dolgozott, meghatározó a társadalmi innováció létrehozásának és működtetésének folyamatában is. Ehhez a

gondolatmenethez kapcsolódnak az elméleti részben már tárgyalt, gazdasági jellegű megközelítések, amelyek piaci aspektusból értelmezik a társadalmi innovációt és olyan kezdeményezésként tekintenek rá, melyben a gazdasági célok a társadalmi szükségletek kielégítésébe beágyazódva jelennek meg. Az eredményeink között lényegi különbséget leginkább az üzleti szemlélet alkalmazása szerint tudunk tenni, ez a leginkább differenciáló tényező az innovációk működésének és sikerességének szempontjából.

Jellemzően kétféle attitűd jelenik meg az innovátorok körében:

Civil típusú szemlélet alkalmazói közé olyan társadalmi innovációkat sorolunk, amelyek működésének fókuszában szinte kizárólag az adott társadalmi probléma és a célcsoport igényeinek kielégítése áll. Ezalatt olyasfajta működési mechanizmust értünk, ami kevésbé fordít hangsúlyt a piaci eszközök használatára, kevésbé gondolkodik piacképes „termék” (vagy szolgáltatás, struktúra stb.) kidolgozásában és profittermelési tevékenységben. Fontos kiemelni, hogy az interjúalanyok között vannak olyan, jellemzően civil szemléletet alkalmazó szervezetek, amelyek ugyan folytatnak gazdasági tevékenységet, működésük során mégis inkább a civilekre jellemző szemlélet elemei vannak túlsúlyban.

Piaci típusú szemléletű kezdeményezéseknek nevezzük azokat a társadalmi innovációkat, akik a választott társadalmi probléma megoldását elsősorban piaci eszközök alkalmazásával kívánják elérni. A piaci szemlélet ezekben az esetekben egy plusz tudást jelent, ami jellemzően két forrásból fakad: a létrehozók korábban vagy jelenleg is üzleti környezetben dolgoztak/dolgoznak, itt szereztek munkatapasztalatot, vagy valamilyen inkubátor program, esetleg mentor segítségével elsajátították annak alapjait.

A vizsgált társadalmi innovációkat természetesen más szempontok szerint is lehetne tipizálni, azonban kiemelkedően eltérő fejlődési úttal rendelkeznek a civil és piaci szemléletet alkalmazó kezdeményezések, ezért elemzésünkben ezt a két típust alkalmazzuk.

A társadalmi innováció lehetőségei szervezeti keretei

Az általunk vizsgált szervezetek egy része korábban is működő civil szervezet volt, így ennek ernyője alatt el tudták indítani a kezdeményezést. Ebben az esetben előfordul az, hogy az alapítványként vagy egyesületként működő szervezetnek egy másik, gazdasági tevékenység végzésére is alkalmas szervezeti ágat hoznak létre leggyakrabban szociális szövetkezet vagy nonprofit kft. formájában. Az új egység szervezeti működésén ez érdemben nem változtat, jellemzően nem válik autonóm szervezetté, létezését csak a jogszabályi környezet elvárásai indokolják.

„Három éven keresztül teljesen civilként, tehát mindenféle egyesület, és mindenféle háttér nélkül ment és aztán, amikor már azt láttam, hogy megérett, akkor akkor ööö... hivatalos egyesületi formában is elkezdtünk működni. Most már egyébként egyesületi és szociális szövetkezeti formában is működünk.” (1. sz. interjúalany)

A fenti interjúrészlet azokat az eseteket reprezentálja, melyek során egy teljesen magán-személy(ek) által kezdeményezett innovációs projekt szervezeti hátterének megteremtését indokolja a kezdeményezés eredményessége és első sikerei. Az általunk megkérdezett innovációk között több olyan kezdeményezés is van, amelyek civil szférához való kapcsolódás nélkül

jöttek létre, általában ezekre jellemző az, hogy a szervezeti háttér megteremtésének igénye a kezdeményezés első sikereit követően jelennek meg.

„De ami még nehézséget okozott még talán most az alapítványosodásban, az, hogy teljesen nulláról indultunk és hogy tényleg akkor is az a négy ember, meg most is az a négy, akik most vagyunk és így állunk hozzá, hogy még soha nem csináltunk alapítványt. Most már igyekszünk olyan embereket bevonni, akinek nagyobb tapasztalata van egy ilyen dologban, de hogy teljesen egy kicsit vakon indultunk. Aztán kísérletezgetések mentek egy jó ideig.” (33. sz. interjúalany)

A vizsgált kezdeményezések tehát jellemzően formális szervezeti keretek között működnek. A működés kereteit általában alapítványi vagy egyesületi formák adják, azonban mivel ezek nem adnak lehetőséget a profittermelő tevékenység végzésére, sok esetben kiegészül szociális szövetkezeti vagy nonprofit szervezeti keretek között működő alszervezetekkel.

Az üzleti szemlélet szerepe a társadalmi innovációk működésében

Társadalmi innovációnak tekintünk minden olyan kreatív kezdeményezést, ami valamilyen szükséglet kielégítésére fókuszál, függetlenül attól, hogy az milyen formát ölt. Ennek nyomán társadalmi innováció lehet egy gazdasági vagy nonprofit szervezet, de egy mozgalom vagy akár egy szemlélet is. Ettől függetlenül az általunk vizsgált minden innováció szervezeti keretek között működik, habár van olyan szervezet, ami nem önállóan, hanem egy másik, formális civil szervezet támogatásával működteteti a kezdeményezését. Habár definíció szerint nem szükséges gazdasági szemléletet alkalmazni vagy érvényesíteni a működés során, a kutatásunkban tapasztaltak szerint egy jól működő és fenntartható újításhoz mégis elengedhetetlen ez.

„Egy társadalmi innovációs projekt működtetése az minimum annyi energia, mint bármilyen üzleti vállalkozás, és hát elképesztő profi kommunikáció, marketing kell hozzá, meg hát folyamatos jelenlét, folyamatos networkölés. Tehát ismerni a lehetőségeket, a pályázatokat, a különböző hálózatokat és ott jelen lenni, ugye önkénteseket bevonni, támogatókat bevonni, tehát ez egy iszonyatosan profi menedzsmentet feltételez.” (35. sz. interjúalany)

Az interjúalanyok jelentős többsége hangsúlyozta az üzleti szemlélet fontosságát. Az alanyok elmondása alapján sikeresebbek azok a társadalmi innovációk, amelyeket vállalkozói attitűddel működtetnek. Az interjúk tapasztalatai alapján egyes kezdeményezésekre kifejezetten jellemző ez – általában azokban az esetekben figyelhető ez meg, ahol vagy a gazdasági szférából érkező szereplők az innováció létrehozói, vagy valami miatt szereztek ilyen jellegű szakmai támogatást. Az Erste Seeds, és az UniCredit „Lépj velünk!” programjainak fő funkcióját ez az üzleti támogatás jelenti, mely során üzleti terv kidolgozásával és megvalósításával hozzáértők segítik a jellemzően civil szférából érkező innovátorok munkáját. Ezeknek segítségével válhatnak alapvetően civil attitűddel rendelkező innovátorok piaci szemléletű innovátorrá.

Az innováció akkor válik fenntarthatóvá, ha valamilyen tevékenység ezt lehetővé teszi és rendszeres bevétellel teremti meg a pénzügyi stabilitást. Ez viszont egyfajta vállalkozói attitű-

döt feltételez, a hozzá kapcsolódó készségeket pedig el kell sajátítani, miközben a kezdeményezés társadalmi aspektusai is fókuszban maradnak.

„Az a legszerencsésebb, amikor egy társadalmi vállalkozás már eleve úgy jön létre, hogy ott van egyfajta üzleti háttér és maguk a szervezők vagy a munkatársak, és ebben benne vannak, tehát általában jól működik, az, hogy ha egy abszolút alapítvány formából egy üzleti láb csak úgy kinőjön.” (40. sz. interjúvázlal)

A társadalmi innováció finanszírozásának lehetősége

Kutatásunk alapján a társadalmi innovációk egyik kardinális pontja a finanszírozás kérdése. Az innovátorok társadalmi célokat követnek, ebből fakadóan nonprofit szemléletet alkalmaznak. Az ígéretes, innovatív forprofit vállalkozások esetében az induláshoz szükséges kezdőtőke sok esetben előteremthető befektetők segítségével, akik a későbbi haszon reményében vállalják az indulással járó pénzügyi kockázatot, társadalmi innovációk esetében viszont a későbbi haszon irreleváns, hiszen ha a tevékenységük profitábilissá is válik, a hasznot visszaforgatják a szervezet fejlesztésének folyamatába.

A társadalmi innovációk tőkeigényes kezdeményezések, hiszen minden esetben nyújtanak valamit (leggyakrabban szolgáltatást) a célcsoport vagy a többségi társadalom számára, aminek megteremtéséhez anyagi fedezet szükséges. Viszont nem tudnak klasszikus vállalkozások számára elérhető forrásteremtési lehetőségekhez nyúlni, így például befektetőkhez vagy banki hitelekhez sem, hiszen nem rendelkeznek semmi olyan tulajdonsággal, ami miatt ezeknek a szereplőknek érdekében állna vállalni a kezdeményezésekkel járó kockázatot. Az alábbi interjúrészlet egy olyan innovátorhoz tartozik, aki magánszemélyként kezdte el tevékenységét, és ugyan volt olyan szervezet, ami kereteket adott szükség esetén a tevékenységéhez, nem rendelkezett a forrásteremtéshez szükséges ismeretekkel. Emiatt az innovációs folyamat legtöbb kreativitást igénylő lépéseként tekintett a szükséges tőke előteremtésére, amit végül egy közösségi adományozásra alkalmas online platform biztosított.

„Hát nyilván azért így a társadalmi innovációra, az innováció az az, hogy honnan az Istenből szerzel pénzt valamire.” (17. sz. interjúalany)

A legtöbb esetben a civil szférából érkező társadalmi innovációk ki vannak téve a civileket utóbbi években ért támadásoknak, forrásteremtési lehetőségeik korlátozásának. Az alábbi interjúrészlet tanulsága szerint az elmúlt időszakban csökkentek a rendelkezésre álló alternatívák.

„Az NGO-k helyzete nagyon-nagyon nehéz, mert hogy egy csomó olyan forráslehetőség, ami akár 5-10 éve teljesen nyitott volt, azok teljesen bezárultak, és azt látom, hogy aki nem tud akár több lábon állni pénzügyileg vagy nem tud egyéb csatornákat megnyitni, az szép lassan elvérzik.” (40. sz. interjúalany – szakértő)

A társadalmi innovációs kezdeményezéseknek számos, az induláshoz és a civilizációhoz kapcsolódó nehézséggel kell megküzdeniük. A finanszírozáshoz kapcsolódó kihívások még nehe-

zebbé teszik a kezdeményezések helyzetét. Ennek a leküzdésében tud segítséget nyújtani a piaci szemlélet kialakítása, ami lehetővé teszi a kezdeményezés fenntartható működésének kialakítását.

Adományozás

A civil szervezetek számára opcionális pénzszerzési lehetőséget kínál az adományozás lehetősége, ami érkezhethet magánszemélyektől vagy a vállalati szektorból egyaránt. Magyarország civil szektora többszörösen problémás és lemaradott a nyugati társadalmak szektoraihoz képest. Ennek egyik tünete az adományozási kultúra fejletlensége, amit az interjúink is megerősítenek.

„Egy olyan szegmensben dolgozunk, ahol még mindig az a rossz, nem tudom ilyen berögzült valami, hogy csendben kell segíteni, illetve az, hogy ezt pénz nélkül kell csinálni, és ebből... nem lehet nagy dobra verni.” (1. sz. interjúalany)

A fejletlenség többféle területen is megnyilvánul. A társadalom sok esetben nem szimpatizál azokkal, akik az adománykérést nyíltan vállalják. A nonprofit szektort sok esetben nem tudják összekötni a forrásigénnyel, sokan a civil kezdeményezéseket kizárólag önkéntességen alapuló tevékenységként értelmezik.

„Én nagyon-nagyon csinján bánok a pénzkunyerálással, mert nem szeretem. Tehát... én sose szerettem. És valószínűleg ettől, ettől hiteles a szervezet, hogy nem pénzt kérünk.” (1. sz. interjúalany)

Másrésről a civilek részéről is sok esetben hiányzik a nyílt adománykérésre való képesség, hiszen érzékelik a társadalom ezzel kapcsolatos fenntartásait. A társadalmi innovációk esetében azonban segítséget jelenthet a probléma megoldásában az, hogy gyakran nem csupán pénzt kérnek a felajánlótól, hanem cserébe valamilyen szolgáltatást is nyújtanak. Egy interjúalanyunk a társadalmi innováció lényegét pont ebben a momentumban látta: szerinte a társadalmi innováció lényege az, hogy a támogatást nem a célcsoporttal való együttérzés vezérli, hanem olyan szolgáltatást szeretnének nyújtani, amit sajnálat nélkül is megérjen igénybe venni.

„Tudj a komfortzónádon kívül lenni, merjél kérni, mert azért nem nehéz egyéként ez, mert hogy egy ilyen szép ügyet adsz, árulsz, mint olyat. Érted?” (36. sz. interjúalany)

Egyes vélemények szerint a profitorientált cégek adományozással kapcsolatos attitűdjei is átalakulóban vannak, szívesebben segítenek transzparensen, jól látható társadalmi cél érdekében működő folyamatokat szakmai tudással, amit helyenként anyagi támogatással is kiegészítenek. Ez a trend mindenképp újdonságnak számít a korábbiakban megszokott, egyszeri tárgyi vagy pénzbeli adományokhoz képest.

„Azok a profitorientált cégek elkezdtek úgy gondolkodni, hogy nem adományokat adunk, hanem adunk nektek egy olyan tudást, ami mellé adunk egy kicsi támogatást is.” (2. sz. interjúalany)

Az adományozási kultúra fejlődésében lassú haladás tapasztalható. Az interjúalanyok közül többen említették, hogy a kezdetekkor, vagy egy-egy kritikus időszakban volt egy olyan civilekből álló támogatói körük, akik helyenként pénzbeli hozzájárulással, helyenként pedig fizikai segítségnyújtással vettek részt az innovációs folyamatban. Az alábbi interjúalanyunk ezt hívta „polgári öntudatnak”, ami szolidaritáson alapul, és a társadalom jobbra tételével kapcsolatos egyéni felelősségérzeten alapul. A kutatásunk tapasztalatai alapján ez a fajta támogatás különösen nehéz helyzetek felmerülése esetén jelent segítői bázist, hosszú távon és kiszámíthatóan kevésbé lehet rá számítani.

„Magyarországon én úgy érzem a korábbi évekhez képest, hogy felébredt az a polgári öntudat, hogy ha nekem jól megy, akkor tartozom valamivel azoknak is, akiknek rosszul megy. Ezért valamennyi támogatásra lehet számítani, nekem is segítettek ismerősök egy-egy alprojektekre, de ez korántsem olyan mértékű, mint amit Nyugat-Európában vagy Amerikában lehet látni, és nagyon ad hoc jellegű.” (10. sz. interjúalany)

Piaci és civil szemléletű társadalmi innovációk esetében is fontos bevételi forrást jelenthetnek az adományok, amennyiben ezek strukturáltan, kiszámíthatóan érkeznek. Ehhez tudatos tervezés és stabil támogató körök kialakítása szükséges.

Pályázatok

A pályázatok civil szervezetek működésében betöltött szerepét már az elméleti részben kifejtettük, a társadalmi innovációk esetében hasonlóan fontos jelentőségük van. A pályázati források igénybevételéről szóló álláspontok azonban megoszlanak.

Kutatásunkban jellemzően kétféle, pályázatokhoz kapcsolódó attitűddel talákoztunk. Az egyik csoportban a civil szférára jellemző pályázatfüggőséget tapasztaltunk. Az ide tartozó szervezetek hozzászórtak a pályázatok folyamatos figyeléséhez, igyekeznek alkalmazkodni a pályázati rendszer aktuális elvárásaihoz, tevékenységüket is eszerint alakítják. A pályázati rendszer az innováció sikerességétől függetlenül tud határozott időre bevételt biztosítani, azonban fontos megemlíteni azt is, hogy ez egyrészt kiszámíthatatlanná, vagy legalábbis nehezen tervezhetővé teszi a szervezeti működést, másrészt az aktuális pályázat elvárásaihoz való alkalmazkodás elveszi a figyelmet a főtevékenységről, háttérbe szorulhat általa a társadalmi innováció tevékenység – amennyiben a pályázatban nem ennek a megvalósítására vállalkoztak.

„Viszonylag sikeresen tudunk pályázni és akkor gyakorlatilag állandóan éppen, hogy kint van a fejünk a víz alól. Úgyhogy, amióta ez a rendszer van, azóta nagyjából elvagyunk, úgy tűnik, hogy működik. Sajnos az, hogy teljesen ki vagyunk szolgáltatva az állami pályázatoknak.” (28. sz. interjúalany)

Az általunk megkérdezett interjúalanyok egy másik (nagyobb) része igyekszik tevékenységével elhatárolódni a pályázati forrásoktól a fent említett okok miatt.

„A negyedik az az volt, hogy elsősorban a piacra koncentráljunk pont azért, mert egy cégről beszélünk, és a pályázati bevételeket lehetőség szerint a minimálisra szorítsuk, tehát hogy ne legyen egy ilyen művi úton történő – hogy mondják ezt – feltőkésítés.” (11. sz. interjúalany)

A pályázatokhoz mindig valamilyen, korábbiaktól eltérő, új vállalást kell tenni, emiatt kevesebb figyelem juthat az innovációra. Ez a figyelemmegosztás azért jelent problémát, mert a szervezetek jellemzően jelentős humánerőforrás-hiánnyal küzdenek, így a legtöbb esetben nincs mozgósítható, szabadabb tehető kapacitásuk a bevétel megteremtéséért felelős pályázatra a társadalmi innováció mellett.

„...a pályázatokkal az a probléma, hogy nem tudod alaptevékenységre kérni, tehát nem tudjuk arra kérni, hogy mi járunk iskolákba és foglalkozásokat tartunk, hanem plusz dolgokat kell még beletenni, ami azt jelenti, hogy az plusz energia, plusz kapacitás, miközben érted, közbe tolnod kell a szekeket akkor is, hogyha, ha nem tudom, még mellette van három projekt. És én nem szeretnék egyszerre olyan dolgokat csinálni, amiket meg azért csinálunk, hogy legyen pénz.” (2. sz. interjúalany)

A pályázatokról alkotott vélemények egyértelműen megoszlanak, attól függően, hogy a szervezet milyen szemléletet alkalmaz. Míg a piaci szemlélettel rendelkező kezdeményezések igyekeznek függetleníteni magukat a pályázati rendszertől, addig a civil szemléletű innovációk tudatosan építenek ezekre. Ez – a korábbiakban is tárgyaltak szerint – civil szférához való kötődésükből, és az ott elsajátított szemléletükből fakadhat.

Társadalmi innovációk támogatását szolgáló díjak és programok

Kutatásunk mintavételi szakaszában elsősorban a SozialMarie nevű, társadalmi innovációkat díjazó nemzetközi szervezet által elismert kezdeményezésekre fókuszáltunk, majd az ő megkerdezésüket követően tőlük kértünk ajánlást további interjúalanyokra. Azt feltételeztük, hogy a díjazottak a szervezet definíciójának maximálisan megfelelnek, így hiteles képviselői az általunk vizsgált szervezetcsoportnak.

A legtöbb, SozialMarie díjas interjúalanyunk elmondta, hogy a díj legnagyobb hozadéknak a vele járó népszerűséget, megjelenési lehetőségeket tartják. Ugyan pénzdíjazással is jár a nyereség, de ez minimális ahhoz képest, amit a nyilvánosság előtti megjelenés adni tud egy szervezetnek. Ezzel tudja elérni a tevékenységük a célját, hiszen megjelenés nélkül senki sem ismeri őket, ezáltal nem tudnak önkéntes bázist építeni, támogatókat gyűjteni, gazdasági tevékenység esetén vásárlókat szerezni. A marketinggel foglalkozó fejezetben már írtunk a transzparens és hiteles kommunikáció fontosságáról – a díj általi megjelenés ennek egy ingyenes és hatékony verziója.

„A SozialMarie arról szól, nem többről, hogy nyilvánosságot adjon ezeknek a kezdeményezéseknek, de ezek inkább társadalmi innovációk, amiből fejlődhetnek ki vállalkozások.” (4. sz. interjúalany)

A társadalmi innovációs díjakkal és inkubációs projektek kapcsán felmerülő kritikára utal a lenti idézet, mely szerint jóval nagyobb azoknak a köre, akik főállásban foglalkoznak valamilyen módon a kezdeményezések gondozásával, mint azoké, akik valójában művelik azt.

„Az a legnagyobb probléma, hogy sokkal többen élnek ma a társadalmi vállalkozások fejlesztéséből, mint egy társadalmi vállalkozásból.” (4. sz. interjúalany)

Kutatásunkban jellemzően három társadalmi innovációval (is) foglalkozó szervezet vagy program jelent meg: a SzocialMarie társadalmi innovációs díj, valamint az UniCredit „Lépj velünk!” és az Erste Seeds inkubációs programjai.

Voltak olyan interjúalanyok, akik főként az utóbbi kettőről nagyon pozitívan nyilatkoztak. Elmondásuk szerint nagyon sokat jelentett az üzleti szemlélet és a gazdasági tevékenység kialakításában a program által nyújtott mentorálás, hiszen szakemberek segítségével tanulhattak, amire enélkül nem lett volna lehetőségük. Több esetben elmondták, hogy konkrét lépések kidolgozása, mérföldkövek köthetőek a közös munkához.

A pozitív vélemények mellett ugyan kisebb számban, de akadt negatív-semleges vélemény is, ami a programok alacsony hatásfoka miatt alakult ki. Az alábbi interjúrészlet egy olyan alanytól származik, aki egyedülként próbál működtetni egy kezdeményezést, ami jóval több kapacitást igényelne. Ebből fakadóan a pályázati anyag összeállítása nagy áldozattal jár számára és nem érzi ezzel arányosnak a hozadékát.

„Ezek a pályázatok, ezek gyakorlatilag semmilyen, semmilyen hatást nem tudnak elérni. Annyira pontszerűek, hogy kiszámíthatatlanok, hogy nem, nincs, nincs hatásuk. Egyszerűen nincs. Se a szervezet életére nincs hatással. se a, se a tehát nem jelenik meg, nem tud megjelenni olyan erővel, amivel, amivel hatást tudnának elérni. Ezek a, még a túléléshez is kevés.” (16. sz. interjúalany)

Az inkubátorprogramok fontos tényezői lehetnek a piaci szemlélet kialakításának szempontjából, ugyanis több, ide sorolható innováció az ehhez kapcsolódó tudást olyan szakemberektől sajátította el, akikkel valamilyen program kapcsán kerültek kapcsolatba. A programoknak egyébként nem titkolt, elsődleges célja az üzleti láb kialakításában való segítségnyújtás.

A társadalmi innovációs szervezetek munkakultúrájának jellemzői

A társadalmi innovációs kezdeményezésekre – melyeknek jelentős többsége formális szervezatként működik – jellemző munkakultúra, a szervezetben dolgozó munkatársak és önkéntesek együttműködésének módja esetenként eltérő lehet. Az interjúk tapasztalatai alapján azonban észrevehetünk egy jellemvonást, ami az esetek többségében megjelenik.

A legtöbb esetben problémát jelent a forráshiány, ami miatt általában nincs lehetőségük minden pozícióra hozzáértő szakembert alkalmazni. Ebből fakadóan nagyon sokszor maga a létrehozó, vagy a létrehozók nagyon szűk köre látja el az operatív feladatok nagy részét. Az ilyen feladatok közé tartoznak a (formális vagy informális) szervezet vezetéséhez kapcsolódó adminisztratív feladatok, a kreatív tevékenységek, a stratégiaalkotás. Emellett koordinációs feladataik vannak, hiszen sok esetben önkéntesekkel dolgoznak együtt, akiknek a munkáját irányítaniuk kell.

„– És mi a te feladatod?

– Figyelj... rendezni az egészet. (...) Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy ööö... minden projekt ööö... ezt át kell látni, (...) a motivációt fenntartani (...) gyakorlatilag az egész szervezetet átalakítani, pakolgatni, összerakni, hogy működőképes legyen és hogy arra, arra odafigyelnem, hogy folyamatosan fejlődőképes legyen, hiszen abban a pillanatban meghal egy civil szervezet, amikor nem fejlődőképes. (...) Ja igen és a kommunikáció az teljes mértékben az én területem, tehát a... a külső-belső kommunikáció és a marketing, az a fő feladatomban.” (1. sz. interjúalany)

A piaci szemléletű társadalmi innovációk általában tudatosabban figyelnek arra, hogy az egyes tevékenységeket strukturálják és delegálják, akár önkénteseknek is. Civil szemléletű kezdeményezések esetében gyakoribb, hogy a vezető egy személyben, vagy egy-két munkatárs bevonásával igyekszik ellátni az operatív feladatok jelentős részét, azonban piaci szemléletű innovációk esetében is sok esetben megfigyelhető ez a fajta multifunkcionalitás.

„– Pontosan milyen feladatokat lát el?

– Hát, nagyjából mindent, ami tudom, ez egy nem jó válasz. Hát az egésznek a koordinálása, tehát hogy így a különböző területek vannak, amiket kell csinálni, pl. az, hogy legyenek jelentkezők egy programra. Ugye ez egy ilyen reputációs feladat, azt is nekünk kell csinálni, ahogy ez így külön feladatcsoport. Akkor az, hogy legyenek önkéntesek, akik végigviszik az egész programot. (...) Akkor ugye vannak ilyen, mondtam, hogy van egy ilyen mentorprogram, magán a képzésen belül. Ott a mentorokat reputálni kell, a mentorokat ki kell képezni és aztán a mentorokkal foglalkozni kell folyamatosan...” (10. sz. interjúalany)

Sokszor a célcsoport aktív bevonásával tevékenykednek, így a velük való munka is többnyire erre a néhány (vagy sok esetben egyetlen) személyre hárul. Emellett folyamatosan motiválni kell a bevontakat. Az önkéntesekkel és a célcsoport tagjaival ráadásul sok esetben másféle módszerekkel kell együtt dolgozni, másféle eszközökkel lehet őket megszólítani. A kommunikációs és marketingfeladatok szintén javarészt a vezető hatáskörébe tartoznak.

„Nem hatalmi szóval dőlnek el a dolgok, hanem egy kvázi olyan demokratikus rendszerben, ahol mindenki a legjobb tudása szerint hozzátehet az ügyeknek a megoldásához, tehát egy nagyon építetek arra, hogy helyzetbe hozzam a kollégáimat, meg nagyon szeretném, ha élnének azzal a szabadsággal, amit ők kapnak abban, hogy kreatívan elmélyüljenek vagy kreatívan keresve a megoldást elmerüljenek azon a munkaterületen, amit ők kaptak vagy választottak.” (5. sz. interjúalany)

Az általunk vizsgált – mind civil, mind piaci szemléletű – innovációk jellemzően demokratikus működést követnek, a folyamatok transzparensnek. Ez a fajta működésmód egyrésztől a civil szemléletből fakad, másrésztől viszont az innováció szempontjából is fontos funkcióval bír: fontos kreativitást támogató eszköz lehet a demokratikus, rugalmas, egyenrangúságot preferáló munkakultúra. Egy ilyen környezetben ugyanis nagyobb eséllyel érezhetik úgy a résztvevők, hogy érdemes újdonságokban gondolkodniuk, hiszen az ötletük értő és támogató fülekre találhat.

„Nem nagyon működünk ilyen tankönyvszerűen, inkább spontán eklektikusan, önmagunk dolgát kicsit megnehezítve ezzel, de közben meg ilyen nagyon kreatív légkört tudunk fenntartani azzal,

ahogyan működünk, és ez itt ebben nagyon fontos szerintem, hogy mindig mindenkinek legyen szeme ahhoz, hogy mi az, ami megváltoztatandó, mi az, ami jobb lehetne, mi az, amit másképp kéne. Mert ebből táplálkozik a hely szellemileg, hogy itt állandóan mindenféle innováció zajlik minden szinten. És ez tök jó, hogy ez megvan az embereknek is a fejében. Meg nyilván olyan embereket is keresünk, meg olyan emberek is maradnak itt meg, akik ezt a szemléletet el tudják sajátítani.” (3. sz. interjúalany)

Mindemellett a társadalmi innovációk működésének szempontjából meghatározó a tevékenységet vezérlő társadalmi cél is, ami közösségszervező erővel bírhat. Ilyen esetben a tagok motivációjának alapját az adott probléma hatékony kezelése jelenti, ez pedig a szervezet egész struktúráját befolyásolja. Motivációs eszközként elsősorban a jól látható probléma és annak megoldási lehetőségei használhatóak. A folyamatok követésének lehetősége, a célcsoport és a vezetőség szintjeibe való betekintés pedig egyaránt a demokratikus munkakultúrát feltételezi.

„...és hogy nem abban hiszünk, hogy a hierarchia működtethet egy céget, hanem az, hogy van egy közös célunk, amiben mindannyian hiszünk, szeretünk itt lenni, és azt jó érzéssel csináljuk.” (21. sz. interjúalany)

Ettől függetlenül a professzionálisan működő, jellemzően piaci szemléletű innovációk esetében megállapítható, hogy kialakult, szabályozott keretek között, hierarchikus szervezeti struktúrában működnek, ahol a legfőbb döntéshozónak a vezetői kör minősül, azonban – az interjúk tanulsága alapján – a résztvevőknek, együttműködőknek, önkénteseknek lehetőségük van betekinteni és hatást gyakorolni ezen folyamatokra.

„Idejön egy új ember, és hogyha van hozzá szeme, akkor azonnal észre fog venni hiányosságokat, meg azonnal föl tudja tenni a kezét, hogyha valamit be kell vállalni. És hogyha jól is csinálja, akkor megmarad, és egyre több ilyen dolgot kap. És általában azok az emberek, akik ilyen proaktívan tudnak segíteni, meg látszik rajtuk, hogy részesei akarnak lenni ennek a csapatnak, azok megmaradnak, és azokkal jó lesz a viszony. Tehát nincs erre ilyen módszerünk, vagy ezt nem csináljuk direkt, de egyszerűen így lett.” (3. sz. interjúalany)

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban a magyarországi társadalmi innovációs szektor alapvető jellemzőinek, működésének bemutatására tettem kísérletet. Bemutattam a kapcsolódó fogalom definíciós nehézségeit és lehetőségeit, a szakirodalom által ismert típusalkotási lehetőségeket.

A vizsgálat során 40 társadalmi innovációs kezdeményezés képviselőivel készítettünk félig strukturált interjúkat.

A kutatási eredmények alapján a vizsgált társadalmi innovációkat kétféle csoportba soroltuk: megkülönböztettük a civil és a piaci szemléletű társadalmi innovációkat – előbbieket a működés során az érzékelt társadalmi problémára helyezték a hangsúlyt, kevésbé gondolkodtak a profiljuk piacképes szolgáltatással, termékkel való bővítésében. Ezzel szemben a piaci szemléletű társadalmi innovációk elsősorban profittermelő tevékenység kialakításában látják a társadalmi probléma megoldásának lehetőségét.

Kutatásunk eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált társadalmi innovációk alapelveiket tekintve a civil szféra szervezeteihez hasonlíthatnak, sok esetben altruista, önkéntességen alapuló gondolkodásmód jellemző őket, ez azonban sok esetben piaci szemlélettel egészül ki, így téve a kezdeményezést függetlenné és fenntarthatóvá. Ennek érintettek körében történő erősítése, szélesebb körben való terjesztése vélhetően pozitív hatást gyakorolna a társadalmi innovációs szektor fejlődésére.

IRODALOM

- Benedek J. – Kocziszky Gy. – Veresné Somosi M. (2015): Új innovációs paradigma? Regionális társadalmi innovációs potenciál javításának lehetősége szakértői rendszer segítségével – lehetőségek és korlátok. In: „Mérleg és Kihívások” IX. nemzetközi tudományos konferencia. Konferenciakiadvány.
- Bodnár G. (2020): Az endogén fejlődés tényezőinek vizsgálata rurális térségekben. <https://eco.u-szeged.hu/download.php?docID=111217> (Utolsó letöltés: 2021. 03. 04.)
- Caulier-Grice – J. Davies – A. Patrick – R. Norman W. (2012): Defining Social Innovation. A deliverable of the project: “The theoretical, empirical and policy foundations for building social innovation in Europe” (TEPSIE), European Commission – 7th Framework Programme, Brussels: European Commission, DG.
- Edmiston (2015): EU Public Policy, Social Innovation and Marginalisation: Reconciling ambitions with policy instruments. CRESSI Working Papers No. 18/2015.
- Grimm, R. – Fox C. – Baines S. – Albertson K. (2013): “Social innovation, an answer to contemporary societal challenges? Locating the concept in theory and practice.” *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 26(4): 436–55. <https://doi.org/10.1080/13511610.2013.848163>
- Hámori B. – Szabó K. (2018): Innováció és hálózat. Kézirat. <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.2.4>
- Ilyash Gy. (2013): Társadalmi innováció, társadalmi vállalkozás, és designgondolkodás. *Magyar Tudomány*, 3: 1002–1005.
- Kocziszky Gy. (2021): A társadalmi innovációk helye és szerepe az innovációelméleti és módszertani kutatásokban. In: Sikos T. T. (2021): *Társadalmi innováció – társadalmi jólét*. Budapest: Ludovika Kiadó.
- Kozma T. (2018): Tanuló közösségek és társadalmi innováció. Kézirat. <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.2.6>
- Lessa, B. S. et al. (2017): Education in cooperative cells as a social innovation: a case study in the Brazilian semiarid. *RAI Revista de Administração e Inovação*, 13: 166–175. <https://doi.org/10.1016/j.rai.2016.06.004>
- Nicholls, A. (2010): ‘The Legitimacy of Social Entrepreneurship: Reflexive Isomorphism in a PreParadigmatic Field’. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34(4): 611–633 <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2010.00397.x>

- Nicholls A. – Ziegler R. (2017): An Extended Social Grid Model for the Study of Marginalization Processes and Social Innovation. CRESSI Working Papers No. 2/2015 (revised 4/2017).
- Nussbaum, M. (2000): Women and Human Development: The Capabilities Approach. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511841286>
- OECD (2015): Frascati Manual. www.oecd.org/frascati (Utolsó letöltés: 2018. 04. 12.)
- Ogburn, W. F. (1923): Social change with respect for nature and original cult. New York: Viking.
- Phills, J. A. Jr. – Deiglmeier, K. – Miller D. T. (2008): Stanford Social Innovation. Stanford Social Innovation Review.
- Pol, E. – Ville, S. (2009). Social innovation: Buzz word or enduring term. The Journal of Socio-Economics, 38: 878–885. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2009.02.011>
- Schumpeter J. A. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete: vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- The Young Foundation (2012): Social Innovation Overview: A deliverable of the project: “The theoretical, empirical and policy foundations for building social innovation in Europe” (TEPSIE), European Commission – 7th Framework Programme, Brussels: European Commission, DG Research.

Hozzáférés és részvétel megvalósulása felnőttkorú, fogyatékossgal élő személyek körében

Vissi Tímea – Papp Gabriella

VISSI TÍMEA: Semmelweis Egyetem Pető András Kar Konduktív Pedagógiai Intézet; Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola – vissi.timea@semmelweis-univ.hu

PAPP GABRIELLA: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar Atipikus Viselkedés és Kogníció Intézet – papp.gabriella@barczi.elte.hu

ABSZTRAKT A tanulmány egy nagyobb vizsgálat részeredményeit mutatja be, mely az inklúziót támogató tényezőket kívánja azonosítani fogyatékossgal élő személyek nézőpontjából. Jelen cikkben a résztvevők felnőttkorral kapcsolatos tapasztalatainak és véleményének elemzésére kerül sor az inklúzió dimenziói közül az elemzésbe bevont 14 élettörténet-interjúban azonosítható dimenziók: a társadalmi folyamatokban való részvétel és az ehhez szükséges hozzáférés biztosítása szempontjából. A szakirodalom alapján a jogok biztosítása a hozzáféréshez és részvételhez sok esetben csak formális. Az élettörténet-interjúk elemzése alátámasztja ezt, a vizsgálat résztvevői önálló életvitelt folytatnak, részt vesznek a társadalmi folyamatokban, azonban az egyenlő hozzáférés elve sok esetben korlátozottan érvényesül. A részvételt gyakran nem az egyenlő hozzáférés biztosítása teszi lehetővé számukra, hanem saját leleményességük, akaraterejük, kialakított szociális hálójuk támogatása. A törvénykezés alapján a diszkrimináció tiltása egyértelmű, a vizsgálatban résztvevők azonban négy területet is említettek – örökbefogadás, hitelfelvétel, biztosítás, közlekedés – ahol a fogyatékossgal élő személyek elutasítása, megkülönböztetése, a velük való eltérő bánásmód a szabályozás vagy a napi gyakorlat része.

Kulcsszavak: fogyatékossgal élő személyek, inklúzió, hozzáférés, részvétel

Inclusion: Implementation of Accessibility and Participation based on life-story interviews of adults with disabilities

ABSTRACT This study is a partial analysis of research focused on factors promoting inclusion from the perspective of the people with disability. The study includes an analysis of 14 life-story interviews, and inclusion is examined along its two dimensions: accessibility and participation. According to the literature, granting right of accessibility and participation is only formal in many cases. The analysis confirms it, the participants live an independent life, participate in social processes, but the principle of equal access is limited. Participation is often not made possible by providing equal access, but by supporting participations' ingenuity, willpower and established social network. Under the legislation, the prohibition of discrimination is clear, but participants mentioned 4 areas where rejection, discrimination, unequal treatment of people with disabilities are part of regulation or daily practice: adoption, bank loaning, insurance, transport.

Keywords: people with disabilities, inclusion, accessibility, participation

BEVEZETÉS

A tanulmány egy doktori kutatáshoz kapcsolódó, nagyobb vizsgálat részeredményeit tartalmazza. A vizsgálat célja magyar és norvég nemzetiségű, cerebrális parézissel élő fiatal felnőttek inklúzióval kapcsolatos tapasztalatainak összehasonlító elemzése, és a támogató tényezők azonosítása, amely fókuszából jelenleg csak a magyar résztvevők felnőttkorral, ezen belül is a mindennapi élethelyzetekkel kapcsolatos tapasztalatainak és véleményének elemzésére kerül sor az inklúzió dimenziói közül az interjúkban azonosítható dimenziók: a társadalmi folyamatokban való részvétel és az ehhez szükséges hozzáférés biztosítása szempontjából.

Magyarország az első országok között, 2007-ben ratifikálta a Fogyatékos Személyek Jogairól szóló ENSZ egyezményt, és ezzel magára nézve kötelezően vállalta, hogy az egyezményben foglaltak alapján a törvénykezést módosítja. Az egyezmény egy az ENSZ emberi jogok dokumentumainak sorában, és mint ilyen, nem új jogokat sorol fel, hanem a többi dokumentumban szereplő, mindenkit megillető jogok másokkal azonos módon való gyakorlásának biztosítását rögzíti a fogyatékossgal élő személyek számára (Halmos 2019). Az ENSZ egyezmény ratifikálása elméletileg megnyitotta és jogilag biztosította a fogyatékossgal élő emberek számára a társadalmi folyamatokhoz való, másokkal azonos módon történő hozzáférést és részvételt Magyarországon is.

Magyarországon azokról a fogyatékossgal élő emberekről, akik bekapcsolódnak a mindennapokba, önálló életvitelt folytatnak, ügyeiket intézik, dolgoznak, gyermeket nevelnek, vagyis élik életüket, mint mindenki más, az ismereteink korlátozottak. Szükségesnek éreztük összefoglalni a tapasztalatokat, egyrészt, hogy a róluk kialakított képet árnyaljuk, pontosítsuk, az ismereteket bővítjük, másrészt, hogy a norvég nemzetiségű résztvevőkkel a későbbiekben összehasonlíthassuk.

Az inkluzív tudományos/kutatási irányzatokban a 2000-es években felerősödött a hétköznapi tudás és tapasztalat értéke, ráirányítva a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy a tudományos diskurzusban a különböző társadalmi csoportokról, azok közös vagy éppen eltérő jellemzőiről, kultúrájáról, életviteléről, nézőpontjáról stb. úgy tárgyalnak, hogy abban az érintettek nem vesznek részt, ezért véleményük nem jelenik meg (Zarb 1992; Borg et al. 2012). Az általunk lefolytatott kutatás – aminek a tanulmány csak részeredményeit ismerteti – célja kettős, szándéka szerint egyrészt a fogyatékossgal élő gyermek és felnőtt az együttnevelés és társadalmi együttélés során megélt tapasztalatait, és a tapasztalataik során megfogalmazódott véleményüket beemeli a tudományos diskurzusba, másrészt hozzájárul a fogyatékossgal komplex értelmezéséhez.

Az általunk választott célcsoport a cerebrális parézissel (továbbiakban CP) élő személyek. A szakirodalomban a CP-t egyre inkább komplex fogyatékossgként említik, felismerve, hogy a mindig jelen lévő, súlyosságát tekintve széles skálán mozgó mozgásban való akadályozottság sohasem önmagában fordul elő, és a CP-vel élő személyek sajátosságai és szükségletei jelentősen eltérnek egymástól (Bax et al. 2005). Egyetértve ezzel a véleménnyel és kiegészítve saját kutatói álláspontunkkal – ami a személyeket nem kategorizálja diagnózisuk alapján –, a cikkben a résztvevőkre olyan eltérő akadályozottsággal élő személyekként tekintünk, akiknek eltérő támogatási – gyakran komplex támogatási – szükségleteik vannak. Ezzel a fogyatékossgal élő személyek ezen szűk körét kitérítjük a különböző támogatási szükségletű emberek széles csoportjára, orvosi diagnózisuktól, fogyatékossguktól függetlenül.

Jelen tanulmány tehát CP-vel élő, eltérő támogatási szükségletű emberek mindennapi élethelyzetekhez való hozzáférést és a mindennapi élethelyzetben való részvételükben szerzett tapasztalatainak elemzésére vállalkozik, azzal a céllal, hogy az érintettek véleményét a tudományos diskurzusokban megjelenítse. Ennek megfelelően a továbbiakban először bemutatjuk az inklúzió értelmezését, illetve az ENSZ egyezmény hozzáféréssel és részvétellel kapcsolatos cikkeinek rövid ismertetését és a szakirodalom alapján magyarországi megvalósulását, amely a vizsgálatban résztvevők tapasztalatait egy tágabb, társadalmi kontextusba helyezi és értelmezési keretét adja. A kutatás módszertanát ismertető rész után kerül sor az eredmények ismertetésére a szakirodalmi adatokkal összehasonlítva, majd végül, az összefoglaló részben kitérünk a résztvevők által megfogalmazott lehetséges megoldási utak felvázolására.

ÉRTELMEZÉSI KERETEK

Az inklúzió értelmezése

Az inklúzió fogalma először a szociális szférában jelent meg, majd a fogalom elterjedése a nevelés-oktatáshoz kapcsolódik, azonban a tanulmány szempontjából nem releváns iskolai inklúzióra most részletesen nem térünk ki. Kezdetben elsősorban a fogyatékossgal élő gyermekek a többséggel való együttnevelését értették alatta, majd jelentése kiszélesedett. Bővült a kirekesztéssel fenyegetett csoportok köre, illetve az oktatás területén túllépve társadalmi szinten is értelmezni kezdték (Schiffer 2008; Varga 2015). Ehhez jelentősen hozzájárult, hogy az Európai Unió a lisszaboni stratégia elindulása óta (2000) jogi és stratégiai dokumentumaiban a „social inclusion” (társadalmi inklúzió) kifejezést használja (Varga 2015).

A társadalmi inklúzió nem sorol csoportokba, hanem a sokszínűséget mint értéket és alapvető emberi jogot kezelve a különböző sajátosságokkal rendelkező egyének „közös térben történő együttélését, kölcsönös elfogadását” hangsúlyozza (Varga 2015: 45). Így senkit nem terel sajátosságai feladására, és nem egymás mellett élő, vagy egymásba olvadó csoportokként kezeli a személyeket, nincsen befogadó-uralkodó és befogadásra váró-alárendelt csoport, hanem egy térben létező, különböző sajátosságokkal rendelkező, egymással kapcsolatban levő közösségként értelmezi. Az inkluzív megközelítést a fogyatékossgal kapcsolatosan értelmezve, legfontosabb és legradikálisabb gondolata, hogy eltörli azt a berögzült, természetesként értelmezett és elfogadott megkülönböztetést, és az ezzel járó hatalmi viszonyokat, hogy a társadalom a normától eltérő testet, tulajdonságokat „másság”-ként, megszüntetendő állapotként kezeli. Az inklúzió az eltérő jellemzőket a sokszínű közösség részeként értelmezi, ahol a sokszínűség kiemelt értéként jelenik meg, és „az integrációval szemben azt a felfogást osztja, hogy a társadalom „hiányossággal” azonosítható csoportosítása ilyen módon nem létezik” (Varga 2013: 12, 2015: 48).

A szociális inklúzió tehát nem befogadást – a kifejezés feltételezi, hogy létezik befogadó és befogadásra váró csoport –, hanem egy olyan társadalmat jelent, ahol az eltérő tulajdonságokkal rendelkező emberek számára – eltérő jellemzőiktől függetlenül – a társadalmi folyamatokban való részvétel biztosított. A bármiben való akadályozottság csak egy a személy tulajdonságai között, és az inkluzív szemlélet olyan – fizikai és társadalmi – környezet kialakítására

törekszik, ahol eltérő tulajdonságai miatt senki nem szorul ki a közösségből, a társadalomból, a társadalmi folyamatokban való részvételből.

Az inklúzió értelmezéséből következik, hogy az inklúzió – vagyis egy térben levő, különböző sajátosságokkal rendelkező, egymással kapcsolatban levő közösség – vizsgálata csak olyan környezetben képzelhető el, ahol az eltérő sajátosságokkal rendelkező emberek egy térben találkoznak. Az akadályozottsággal élő emberek esetében a szűkebb-tágabb közösséggel való egy térben való megjelenéshez és a társadalmi folyamatokban való részvételhez az akadályozottsággal élő személyek számára a hozzáférést biztosítani szükséges.

Az inklúzió több dimenzió mentén vizsgálható. Gidley és szerzőtársai (2010) vizsgálatukban három szintjét különítik el a szociális inklúziónak. Az első, legszűkebb értelmezésben a szociális inklúzió a hozzáférést (access) jelenti, szélesebb körben értelmezve részvételt (participation) jelent a társadalmi folyamatokban, a legszélesebb értelmezés szerint pedig a kizáródással fenyegetett csoportok hatalommal való felruházását (empowerment) (Gidley et al. 2010). Varga (2013, 2015) az inklúzió létrejöttéhez az esélyegyenlőség jogi biztosítását, ennek megvalósításához szükséges méltányossági intézkedések létrehozását jelöli meg, hogy minden ember egyenlő hozzáférése és részvétele biztosítva legyen. Mindez azonban csak szükséges, de nem elégséges feltételt jelent. Az inklúzióban a hangsúly a kölcsönösségen van, nincsen uralkodó-befogadó és alárendelt-befogadásra váró csoport (ami összecseng Gidley és szerzőtársai [2010] a hatalommal való felruházás – empowerment – dimenziójával).

Ezen dimenziók közül kettő, a mindennapi élethelyzetekhez való hozzáférés és az ezekben való részvétel mentén vizsgálódunk, a harmadik dimenzió (empowerment) a magyar résztvevők beszámolóiban kevésbé jelent meg.

Hozzáférés és részvétel biztosítása az ENSZ egyezmény alapján

2007-ben Magyarország az első országok között ratifikálta az ENSZ Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezményét (továbbiakban egyezmény), amellyel önmagára nézve kötelezővé tette a benne foglalt elvek szem előtt tartását az élet minden területén és az elvek mentén történő törvénykezés megvalósítását (Horváth 2009; Gradwohl – Vámosi 2012; Bárd 2019; Halmos 2019). Az egyezmény fogyatékosággértelmezése az emberi jogi modellt követi (Hadi 2013), amely alapján minden ember – fogyatékosággal és nem fogyatékosággal élő egyaránt – alapvető joga az egyenlőség biztosítása mindenféle hátrányos megkülönböztetés nélkül. Az ENSZ egyezmény nem új, speciális jogokat kíván bevezetni, hanem a már egyéb emberi jogi dokumentumokban rögzített, mindenkit megillető jogok kiterjesztését írja elő, és mint ilyen, az emberi jogi dokumentumok sorába illeszkedik (Halmos 2019). Így az egyezmény rögzíti a törvény előtti egyenlőség, a szolgáltatásokhoz és egyéb lehetőségekhez való egyenlő hozzáférés biztosítását, az önálló életvitelhez és a társadalmi közösségben éléshez való jogot, és tiltja a diszkrimináció minden formáját.

Az egyezmény¹ rendelkezik a hozzáférhetőség biztosításáról (9. cikk) és a teljes közösségi befogadás és részvétel jogáról (19. cikk) is.

¹ 2007. évi XCII. törvény a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív jegyzőkönyv kihirdetéséről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700092.tv>

A 9. cikk alapján „a fogyatékossgal élő személyek önálló életvitelének és az élet valamennyi területén történő teljes körű részvételének lehetővé tétele érdekében” a fogyatékossgal élő személyek számára másokkal azonos alapon szükséges biztosítani a hozzáférést a fizikai környezethez, a közlekedéshez, az információhoz és kommunikációhoz, valamint egyéb, nyilvánosan hozzáférhető vagy rendelkezésre álló lehetőségekhez és szolgáltatásokhoz. Az interjúk során ebből a fizikai környezet és közlekedéshez való hozzáférés merült fel leggyakrabban, illetve a nyilvánosan hozzáférhető vagy rendelkezésre álló lehetőségek és szolgáltatások.

Az egyezmény 19. cikke az inklúzió megvalósításának szempontjából kiemelkedő jelentőségű: „Az Egyezményben részes államok elismerik a fogyatékossgal élő személyek egyenlő jogát a közösségben való élethez és másokkal egyenlő szabad döntéshez való jogát; minden szükséges és hatékony intézkedést megtesznek annak érdekében, hogy a fogyatékossgal élő személyek teljes mértékben élvezhessék e jogait és a teljes közösségi befogadást és részvételt”. E jog gyakorlásához biztosítani kell a) a fogyatékos személyek jogát lakóhelyük és lakóhelyük megválasztására és az ún. közösségi lakhatásra; b) többféle otthoni, intézményi és egyéb közösségi támogató szolgáltatást, beleértve a személyi asszisztenciát, mely a közösségben éléshez, és közösségtől való elszigetelődés és kirekesztődés megelőzése céljából szükséges; és c) a fogyatékossgal élő személyek azonos alapú hozzáférést a mindenki számára nyújtott közösségi szolgáltatásokhoz. Az interjúkban résztvevő személyek mindegyike albréletben vagy saját lakásban él, így az a) pont, a közösségi lakhatás biztosítása az adatgyűjtés során nem merült fel.

Az egyezmény ratifikálásából következő feladatok megvalósításának ellenőrzése a ENSZ Fogyatékossgal Élő Személyek Jogainak Bizottsága (továbbiakban bizottság) elsődleges feladata. A részes államok jelentéstétele meghatározott időnként, illetve a bizottság kérésére kötelező (Mikola 2018). A bizottság 2018-ban vizsgálatot kezdeményezett „a fogyatékossgal élő személyek törvény előtti egyenlőséghez való jogának (12. cikk), az önálló életvitelhez és a közösségbe történő befogadáshoz való jogának (19. cikk), valamint az egyenlőséghez és a diszkriminációmentességhez való jogának (5. cikk) vélelmezett megsértése miatt” (ENSZ Fogyatékossgal Élő Személyek Jogainak Bizottsága, 2019: 14), és 2019-ben készítette el Magyarországról az egyezménnyel kapcsolatosan vizsgálati jelentését. A bizottság sérelmezte többek között a gondnokság intézményét, a támogatott döntéshozatal kevésbé ismertségét, az igénybevehető támogató szolgáltatások korlátait, az önálló életvitel támogatásának korlátait, az akadálymentes lakások hiányát és a meglévő lakások akadálymentesítésére irányuló programok hiányát, az egészségügyhez és az októshoz való hozzáférés akadályait, a munkaerőpiacra lépés nehézségeit, a bentlakásos intézményben élők számát és a bentlakásos intézményekben uralkodó körülményeket. „A Bizottság szerint a magyar állam az Egyezményt több ponton is megsértette” (ENSZ Fogyatékossgal Élő Személyek Jogainak Bizottsága, 2019: 18). Ajánlásai között szerepel, hogy „alanyi jogként kéne elismerni minden fogyatékos személy önálló életvitelhez és a közösségbe való befogadáshoz való jogát”, biztosítani az önrendelkezést, kidolgozni a személyi asszisztencia szolgáltatást, felülvizsgálni a szociális ellátásokat, megkönnyíteni a munkaerőpiaci bekapcsolódást (ENSZ Fogyatékossgal Élő Személyek Jogainak Bizottsága, 2019: 19).

A megvalósítást vizsgáló tanulmányok megegyeznek abban, hogy bár van a nemzetközi irányvonalat követni igyekvő jogalkotói szándék (Hadi 2013; Kozma – Petri – Bernát 2020), az ENSZ egyezmény megvalósulása több szempontból is problémás. A törvénykezésben nem

jelenik meg fogyatékoság ENSZ egyezményben megjelenő értelmezése, valamint az egyezmény alapelveinek átültetése (Hadi 2013; Brehmer-Rinderer et al, 2013; Halmos 2019). A különböző cikkek bevezetését vizsgáló beszámolók szintén arra a következtetésre jutnak, hogy a cikkek bevezetése nem felel meg az egyezmény szándékának, és megvalósulása egyelőre jelentősen eltér az eredeti szándéktól, vagyis Magyarországon a fogyatékosággal élő emberek továbbra is hátrányt szenvednek számos területen, egyenlő esélyű hozzáférésük a szolgáltatásokhoz, részvételük a különböző folyamatokban sok esetben sérül, vagy egyáltalán nem biztosított (Gradwohl – Vámosi 2012; Brehmer-Rinderer et al. 2013; Lawson 2014; Halmos 2019; ENSZ Fogyatékosággal Élő Személyek Jogainak Bizottsága 2019; Gulya – Hoffman 2019; Boros 2019; Sándor – Kunt 2020; Kiss et al. 2021).

Kozma – Petri – Bernát (2020) tanulmányukban azt vizsgálták, hogy az egyezmény ratifikálását követően a fellelhető statisztikai adatokban megragadható-e változás. Elemzésük alapján a társadalmi helyzet változása a számokban nem mutatkozik meg, az iskolai részvételben, az egészségügyi adatokban, a gazdasági aktivitásban nincs változás, a szolgáltatások igénybevétele vagy stagnál, vagy még csökkenni is látszik, és nőtt az intézeti elhelyezés és a gondnokság alá helyezés, ami az ENSZ egyezmény szándékával ellentétes irányú.

Fogyatékoságtudomány-fókuszú tanulmányok jelentek meg, amelyek a fogyatékosággal élő emberek szemszögéből vizsgálódnak az ENSZ egyezmény egyes cikkeinek megvalósulásáról vagy éppen hiányáról: intellektuális képességzavarral élő emberek életútja (Katona 2012), szülővé válása (Katona – Heiszer – Szűcs 2016), önrendelkezésének biztosítása (Sándor 2017, 2018; Vida – Iván – Kalányos 2019), támogatott lakhatásának tapasztalatai (Sándor et al. 2019). Nem találtunk azonban olyan tanulmányt, ami nem az intellektuális képességzavarral élő személyek szemszögéből vizsgálna, illetve ezek mind egy-egy szegmenst vizsgálnak, nem pedig átfogó képet adnak. Kutatásunk tehát egy hiátust pótol, arról igyekszik képet nyújtani, hogy a felvázolt jogi háttér hiányosságai – amelyek az egyenlő esélyű hozzáférést és részvételt lennének hivatottak biztosítani – ellenére azok a fogyatékosággal élő emberek, akik mégis részt vesznek a társadalmi folyamatokban, mindezt hogyan valósítják meg, és felhíva a figyelmet arra, hogy a hozzáférés és részvétel biztosításának korlátozottsága hogyan jelentkezik az érintettek mindennapi életében.

A kutatásba bevont résztvevők számára tehát a véleményük alapján az inklúzió szempontjából kiemelkedő jelentőségű területeken a különböző társadalmi folyamatokban való részvétel formálisan biztosított. Jelen tanulmány arra kíváncsi, hogy saját tapasztalatuk alapján mennyire valósul meg a törvény által biztosított egyenlő hozzáféréshöz és részvételhez való jogok? Mi a tapasztalatuk és véleményük az épített – és a társadalmi környezet akadálymentességéről, amely biztosítaná számukra az egyenlő hozzáférést? Mi a tapasztalatuk a mindennapi folyamatokban való részvételről? Éri-e őket valamilyen megkülönböztetés fogyatékoságuk miatt ügyintézés, családalapítás, munkavállalás, gyermekvállalás, lakásvásárlás, közlekedés vagy akár egy napi rutinszerű bevásárlás közben? Mutatkozik-e eltérés a tapasztalatokban nemek, az akadályozottság mértéke vagy a lakóhely (város-vidék) szerint?

KUTATÁS MÓDSZERTANA

Etikai okokból, illetve a doktori tanulmányhoz kapcsolódó elvárások miatt az adatok gyűjtését, rögzítését, és a nyers szövegek kategorizálását és elemzését kizárólag az első szerző végezte, a második szerző az eredmények elemzésébe kapcsolódott be.

A kutatás feltáró jellege miatt – mélyebb és eddig esetleg még fel sem merült összefüggésekre voltunk kíváncsiak – az adatgyűjtés során kvalitatív eszközöket használtunk. Mind a kutatás tervezésekor, mind az adatgyűjtés – adatgenerálás – és elemzés során a Grounded Theory (magyarul megalapozott/lehorgonyozott elmélet) módszert követtük. Az adatgyűjtés különböző módszerei közül jelen tanulmányban az élettörténet-interjúk mindennapi élethelyzettel kapcsolatos eredményei kerülnek megjelenítésre.

A vizsgálat lefolytatásához olyan résztvevőkre volt szükségünk, akik önálló életvitelt folytatnak, a kiválasztás kritériumait szerint határoztuk meg. A résztvevők tehát

- cerebrális parézis diagnózissal rendelkeznek,
- életkoruk 18–40 év között van,
- tanulmányaikat folytatják vagy a munkaerőpiacon megjelentek,
- önállóan vagy családjukkal élnek,
- a folyamatos, gördülékeny kommunikációt az ismerkedő-tájékoztató megbeszélés során – szükség esetén eszköz használatával – ki tudjuk alakítani.

Kvalitatív vizsgálatként nem törekedtünk reprezentativitásra, szempont volt azonban, hogy jellemzőket tekintve minél heterogénebb csoportot vizsgáljunk, ezért mozgásában enyhébben és súlyosabban akadályozott személyek, illetve többféle diagnosztizált akadályozottsággal élő személyek egyaránt kerüljenek a vizsgálatba. Ennek megfelelően azonban nem kellett végül bővítenünk a kiválasztás szempontjait, mert a jelentkező résztvevők jellemzői megfelelték ennek a szempontnak.

A résztvevők toborzása hólabda módszerrel történt. Ismeretségi körömben (szakemberek és szervezetek) több vonalon indítottam el a lehetséges résztvevők felkutatását. A résztvevők toborzása az elméletvezérelt mintavételt követte (Corbin – Strauss 2015), vagyis a kutatási kérdés megfogalmazása, majd az elemzés során felmerülő újabb szempontok és újabb kérdések alakították a mintavételt. Ennek megfelelően a résztvevők toborzása a magyarországi adatgyűjtés közben, 2020 szeptembere és decembere között folyamatosan zajlott. A kezdeti szempontok a későbbiekben bővültek: párkapcsolati, gyermekvállalási tapasztalat, nemek aránya, szervezetben való részvétel.

A résztvevők tájékozott beleegyezését követően az adatgyűjtés interjú formájában történt. Az itt bemutatásra kerülő félig strukturált, élettörténet-interjú felnőtt korral kapcsolatos kérdéseire kapott válaszok három téma körül csoportosultak: a) önálló életvitel kialakítása, mindennapi élethelyzetek; b) családalapítás és gyermekvállalás; c) munkavállalás, amelyekből jelenleg az a) pont bemutatására kerül sor.

Az elemzés az első adatok felvételével párhuzamosan megkezdődött, és ennek mentén a kérdések és témakörök bővültek, szűkültek, pontosításra kerültek (Corbin – Strauss 2015). A résztvevők ismerték a kutatás fő kérdéseit, majd arra kértem őket, hogy meséljék el életüket, egészen a legelső emlékig visszamenően. A résztvevők számára biztosítottuk, hogy ők irányít-

sák az interjú kérdésköreinek alakulását. Általában éltek ezzel a lehetőséggel, esetükben kérdéseimmel csak az elhangzottakhoz csatlakoztam, és az interjú végén néztem át interjúvázlatomat és tettem fel kiegészítő kérdéseket. Mások általában az elején, vagy egyszer-egyszer közben kérték, hogy kérdezzek, és annak mentén indultak el, illetve haladtak tovább. Az interjúkról hangfelvétel készült, melyet szó szerinti átiratban rögzítettünk, majd a hangfelvétel törésre került.

Két fő résztvevő egymás házastársa, ők közös interjút kértek, így a 14 résztvevővel 13 interjú készült. A legrövidebb interjú hossza 1 óra 20 perc, a leghosszabb 2 óra 6 perc.

EREDMÉNYEK

Az eredmények elemzése előtt szeretnénk kitérni a szóhasználat problémájára. A résztvevőktől megkérdeztük, hogy melyik kifejezést preferálják a fogyatékossgal, CP-vel kapcsolatosan. A fogyatékossg kifejezést elfogadhatónak tartották, de saját magukat nem tekintik sem fogyatékosnak, sem fogyatékossgal élő személynek, általában határozottan visszautasítják ezt a kifejezést saját magukkal, vagy akár más emberekkel kapcsolatban. A résztvevők véleménye szerint a társadalom a fogyatékos kifejezéshez a „mindenben fogyatékos” jelentést társítja, és a fogyatékossgal élő embereket egy nagy homogén csoportként kezeli, akik mindenben segítségre, ellátásra, támogatásra szorulnak, önálló életre képtelenek.

Vagyis, általánosságban a fogyatékossg, fogyatékossgal élő személy, mint elméleti fogalom elfogadható, azonban egyes személyekkel kapcsolatosan nem, bántónak, sértőnek találják, melyhez negatív konnotációk társulnak, helyette inkább a „sérült” kifejezést használják. A CP-vel kapcsolatosan leginkább mozgásban akadályozottnak tekintik magukat, egyéb akadályozottságuk nem merült fel megnevezésként. Ezt tiszteletben tartva mi is az akadályozottság szót használjuk az egyes személyekkel kapcsolatosan, és a fogyatékossg kifejezést csak általánosságban, függetlenül attól, hogy a tudományos diskurzus hogyan vélekedik az egyes fogalmakról.

A vizsgálat résztvevői

A tanulmányba bevont 14 magyar résztvevő a cikk szempontjából releváns jellemzőit az 1. táblázat mutatja be. A táblázatban a résztvevők által választott nevek szerepelnek.

1. táblázat A résztvevők jellemzői

Választott név	Legmagasabb iskolai végzettség	Foglalkoztatottság	Helyváltoztatás módja	Egyéb akadályozottság	Lakhatás körülményei
Domi	egyetem	teljes munkaidő	bot	–	egyedülálló, önállóan albérletben él
Írisz	érettségi	CSED	kerekesszék	depresszió, gerincprobléma	házas, 1 gyermek, családjával él
Leila	érettségi	nyugdíjas	bot	tanulási nehézség	egyedülálló, édesanyjával él
Blanka	érettségi	egyetemi hallgató	segédeszköz nélkül	látásfogyatékosság, depresszió	egyedülálló, önállóan albérletben él
Dante	érettségi, OKJ	teljes munkaidő	bot	gerincprobléma, ízületi problémák, látásprobléma	élettársi kapcsolatban él
Tamás	egyetem	teljes munkaidő	segédeszköz nélkül	figyelemprobléma, beszédprobléma	egyedülálló, önállóan él
Endre	érettségi	részmunkaidő	bot	tanulási nehézség	szüleivel él
Balázs	egyetem	teljes munkaidő	segédeszköz nélkül	tanulási nehézség, beszédprobléma, memóriaprobléma, figyelemprobléma	élettársi kapcsolatban él
Hanna	egyetem	teljes munkaidő	kerekesszék	látásprobléma	édesanyjával él
Emma	egyetem	teljes munkaidő	bot	ízületi gyulladás	házas, 1 gyermek, családjával él
Kata	egyetem	részmunkaidő	kerekesszék	tanulási nehézség, epilepszia	élettársi kapcsolat, 1 gyermek, családjával él
Laura	érettségi, OKJ	részmunkaidő	kerekesszék	látásprobléma, tájékozódásban probléma	egyedülálló, önállóan él
Zsófi	szakiskola	részmunkaidő	segédeszköz nélkül	intellektuális képességzavar, epilepszia	házastársával él
Robi	szakiskola	részmunkaidő	segédeszköz nélkül	intellektuális képességzavar, agytumor, kóma miatt a mozgás, beszéd, olvasás-írás újratanulása	házastársával él

Forrás: Saját szerkesztés

A résztvevők kiválasztásának szempontjai között szerepelt a munkaerőpiacon való megjelenés vagy még folyamatban lévő tanulmányok végzése, ezért foglalkoztatottságukat tekintve jelentősen eltérnek az országos átlagtól². A munkaerőpiacon a résztvevők 78,57%-a megjelenik (országos átlag 12,96%), inaktív 14,29% (országos átlag 82,72%), és eltartott 7,14% (országos átlag: 4,32%).

A résztvevők végzettségüket tekintve mindannyian legalább középfokú végzettséggel rendelkeznek, ami szintén jelentősen eltér az országos átlagtól (80,73%). A középfokú végzettségeket tekintve két fő középfokú, érettségit nem adó végzettséggel rendelkeznek, ők mindketten intellektuális képességzavarral élnek. Hatan (42,86%) szereztek érettségit adó középfokú végzettséget (országos átlag: 34,46%), és közülük ketten OKJ-s képzésen tanultak tovább, egy fő pedig jelenleg egyetemi tanulmányokat folytat. Szintén hatan (42,86%) egyetemet vagy főiskolát végeztek (országos átlag: 21,6%).

A résztvevők kiválasztásának fentebb hivatkozott szempontja a végzettségben mutatkozó eltérést is magyarázza. A végzettség, valamilyen szakma elsajátítása a munkaerőpiacon való elhelyezkedést pozitívan befolyásolja, ebből következik, hogy a munkaerőpiacon sikeresen megjelenő, elhelyezkedő fogyatékossgal élő emberek inkább a végzettséget, szakmát szerzett emberek közül kerülnek ki. Így a kiválasztásnak ez a kritériuma okozza valószínűleg, hogy a résztvevők mindannyian középfokú vagy annál magasabb végzettséget szereztek.

A táblázatban a résztvevők mozgásállapotát csak a helyváltoztatás módjával jellemeztük, öten mindenféle segédeszköz nélkül közlekednek, mozgásukban enyhén akadályozottak, öten bottal képesek helyüket változtatni, mozgásukban közepesen akadályozottak, és négyen kerekesszéket használnak minden helyzetben. Mindannyian egyéb akadályozottságról is beszámoltak, mely alátámasztja azt a kiinduló álláspontunkat, hogy a résztvevőkre komplex támogatási szükséglettel élő személyekként tekintünk. Fontos kiemelni, hogy az egyéb akadályozottságként csak a résztvevők által említett, véleményük szerint társadalmi részvételük szempontjából releváns elemek kerültek megjelenítésre. Így vegyesen jelennek meg diagnózisok – látásfogyatékossg, intellektuális képességzavar, epilepszia, tumor, depresszió –, és egyéb akadályozottságok, amelyeknek megnevezése tudományos szempontból nem szakszerű, a résztvevők nyelvezetét közvetíti.

A CP-vel élő személyekről Magyarországon külön adatgyűjtés nem történik, így a mozgásban való akadályozottság mértékének és az egyéb akadályozottságok előfordulásának elemzéséhez nem állt rendelkezésünkre országos, vagy egyéb módon gyűjtött adat.

A résztvevők mindegyike jelenleg nagyvárosban vagy annak agglomerációs körzetében él, így a táblázatban nem tüntettük fel a résztvevők lakóhelyét. Ahol a lakóhely típusa fontos, ott az elemzés során megjelenítjük a szükséges adatokat.

A lakhatás körülményeit nézve három fő él szüleivel – akik közül egy fő 22 éves, tehát még életkora ezt indokolja –, és tizenegy fő él szüleitől függetlenül egyedül, párjával/házastársával, három főnek van már gyermeke is. A magyarországi statisztikák nem jelölik, hogy a családban

² https://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_fogyatekossg_Magyarorszagon_a_CP-vel_elo_emberekről_külön_statistikai_összesítés_még_nem_készült,_adataik_a_mozgásfogyatékossgal_élő_személyek_csoportjában_jelennek_meg. Így amikor országos átlagokról beszélünk, akkor a mozgásfogyatékossgal élő emberek átlagait értjük alatta. Az itt bemutatásra kerülő országos adatok a 2011-es népszámlálási adatokat jelentik, frissebb statisztika nem áll rendelkezésre.

élő akadályozottsággal élő emberek esetében a család származási családot vagy az általuk alapított családot jelöli, így ezt az adatot csak az intézményben élők-nem intézményben élők arányaival tudtuk összevetni. Eszerint a mozgásukban akadályozott emberek 70,56%-a él magánháztartásban, ami azt jelenti, hogy közel harmaduk (29,44%) intézeti keretek között él. A beválogatás lakhatás körülményeire vonatkozó kritériuma miatt a vizsgálatban résztvevők közül senki nem él intézményi keretek között.

Összességében elmondható, hogy a résztvevők összehasonlítható jellemzői az országos átlagtól jelentősen eltérnek, amit a kiválasztás kritériumai magyaráznak, akadályozottságukat tekintve pedig igen heterogén csoportot alkotnak.

Önálló életvitel kialakítása

A felnőttkori önálló életvitel kialakítása minden ember számára hosszú folyamat, ami erősen függ a gyermekkorban elsajátított értékektől, az egész korábbi életútától, a személyes környezet támogatásától, tágabb kontextusban a társadalmi, gazdasági és kulturális környezettől. A felnőtté válás megváltozott az elmúlt 30 évben, időben kitolódott, illetve a különböző felnőtté váláshoz köthető események – munkavállalás miatt anyagi függetlenedés, szülői házból való elköltözés, tartós párkapcsolat kialakítása, családalapítás – közötti kapcsolatok megváltoztak, nem lineáris formát öltenek (Murinkó 2019).

A CP-vel élő fiatalok esetében az önálló életvitel kialakítása, a szülőktől való függetlenedés során az életkori szakasszal járó feladatok mellett egyéb feladatok megoldása is fókuszba kerül. Mozgásállapota, egyéb képességei nehezíthetik az olyan, mások számára egyszerű cselekvések kivitelezésében is, mint pl. tisztálkodás, öltözködés, étkezés, közlekedés, bevásárlás, ételkészítés stb. Sok esetben szükség van akadálymentes lakóhely megtalálására, vagy a kiválasztott lakóhely akadálymentesítésére. Gyakran a szülőkről való leválás is nehezítettebb, mert a szülő félti gyermekét, nehezen engedi el, mely mögött nagyon sok esetben a természetes szülői óvó-védő magatartáson kívül az a tényező is szerepet játszik, hogy a szülő nem bízik abban, hogy gyermeke képes lenne az önálló életre. Mindez a fogyatékossgal élő fiatal is elbizonytalaníthatja, és hátráltatja az egyéni szükségletei mentén történő saját életvitel kialakításában (Stewart et al. 2002; Katona 2014; Waldboth et al. 2016).

Egy 2018-ban lefolytatott magyarországi kutatás alapján (Kovács 2018) a mozgásfogyatékossgal élő személyek csak akkor tudnak önálló életvitelt kialakítani, ha ehhez megfelelő anyagi eszközökkel rendelkezik családjuk, és önálló életvitelüket anyagilag támogatja. A családi háttér nélkül csak kivételes esetben nyílik lehetőségük önállóan élni. Kérdőíves kutatásuk eredménye, hogy a megkérdezett mozgásfogyatékossgal élő személyek tapasztalatai alapján a legnagyobb akadály a saját háztartás kialakításában akadálymentes apartmanok korlátozott száma, illetve az apartmanok akadálymentesítésének anyagi vonzatai, amihez a mozgásfogyatékossgal élő személyek jövedelme nem elegendő. Szintén gyakori probléma, hogy az apartman elhelyezkedése a közlekedés szempontjából nem megfelelő. A pályázható akadálymentes lakások köre szűk (Kovács 2018).

Saját, független életvitelük kialakításában a család szerepét a résztvevők is kiemelték. Kovács (2018) kutatásával azonban csak részben megegyezők az eredmények – amit magyarázhat a résztvevők beválogatásának eltérő kritériumai, és az eltérő kutatási módszertan –, a mi

vizsgálatunkban ugyanis a résztvevők nemcsak az anyagi eszközökkel való támogatottságukat emelték ki, hanem a család pszichés támogatását is.

A résztvevők közül nyolcan szüleiktől függetlenül élnek, és a nyolc résztvevőből hét ezt önállóan, saját erőforrásaira támaszkodva érte el. Kettő (házaspár) együtt élnek egy önkormányzati fenntartású, pályázható lakásban, a lakás költségeit ők viselik, és a pályázás során a szülők támogatását élvezték. Ez a támogatás azonban nem anyagi jellegű volt, hanem a bürokratikus folyamatok útvesztőjében való eligazodás, az ezzel járó adminisztrációs feladatokban való, illetve pszichés támogatás. Hat résztvevő anyagilag függ még családjától, közülük négy szüleivel együtt él. A szüleivel élő négy résztvevő közül három önálló keresettel rendelkezik, amelyből önálló életvitelét finanszírozni tudná, ehhez azonban személyi asszisztenciára lenne szükségük, amire fizetésük már nem nyújt fedezetet. A szüleitől külön élő, de tőlük még anyagilag függő két résztvevő közül egy még tanulmányait folytatja, az ő esetében a családtól való anyagi függetlenedés még nem merült fel. A család megfelelő anyagi eszközeinek meglététől való függés, mint az önálló életvitel kialakításának akadálya, csak két résztvevő esetében merült fel. Az ő esetükben viszont elmondható, hogy lakóhelyük nem saját választásuk eredménye, hanem kényszerszülte.

A család pszichés támogatása a függetlenedés útján fontosabbnak mutatkozott a mi vizsgálatunkban. A család pszichés támogatásáról, az önálló életvitel kialakításába és fenntartásába vetett bizalomról a tapasztalatok erősen megoszlottak a résztvevők beszámolóiban. Egy résztvevőnek a szülei és testvérével való viszonya jelentősen megromlott fiatal felnőttkorában. A többiek szeretetteljes viszonyt ápolnak családjukkal, azonban csak öt résztvevőt támogatott családja pszichésen a függetlenedésben, a többiek családon belül is érzékelik a társadalomban fennálló sztereotípiákat. Gyakran találkoznak alacsonyabb elvárásokkal vagy bizalmatlansággal, kishitűséggel képességeiket illetően, túlzott féltéssel, beteg- vagy gyermekszerep rögzülésével. Mindez énképüket, magabiztosságukat, pszichoszociális jóllétüket, önállósodási törekvéseiket befolyásolja.

„Hát ellenségesnek kellett legyek mondjuk nagymamámmal, akivel igazából nem akartam, de vannak dolgok, amiket harc nélkül nem lehet az embereknek kitálatni, mert egyszerűen nem fogadják el. És ez is egy ilyen volt, hogy én egy ilyet mondtam, hogy 'nem kell értem aggódni', mert hogy 'én miért megyek Pestre, mert nekem anyám mellett a helyem, mert hogy izé, mert mindig tud nekem segíteni', és egyszerűen nem értette meg! Én meg elkezdtem neki visszadumálni, flegmán, meg éppen ahogy ment, mert már untam és tényleg úgy voltam vele, hogy rád nyomom az akaratomat, és mutatni kell, hogy mit csináljak, mondom 'én itt bármeddig is hallgathatom a semmit...' De nagyon sokáig hallgattam, aztán ma már el is enged hála Istennek, mert – hogy mondjam? A családban én értem el a legtöbbet.” (Dante)

Összecseng eredményünk Kovács (2018) eredményeivel az akadálymentesített apartmanok alacsony számáról. Három résztvevő akadálymentes apartmanban/lakásban él, közülük egy saját házában, amelynek már a tervezésekor speciális szükségleteit figyelembe vették, a másik két résztvevő akadálymentes albérletben lakik. A többi résztvevő részére nem áll rendelkezésre akadálymentesített, a lakó igényeihez adaptált apartman. Három résztvevő arról számolt be, hogy egy akadálymentesítetlen lakásban élés nem jelent számukra problémát,

nyolcan pedig arról, hogy problémát jelent ugyan, de megoldják. Senki nem vett igénybe állami támogatást akadálymentesítéshez, és nem tájékozottak arról, hogy létezik ilyen.

*„[...] mit tudom én, kicserélsz egy villanykörtét. Nekem erre is tök jó megoldásaim vannak. Nekem ilyen spotlámpáim vannak. Fogom a botot, megnyomom a spotlámpát, kicsúszik a foglalatból!”
(Dante)*

Hozzáférés és részvétel a mindennapi élethelyzetekben

Az önálló életvitel kialakítása csak úgy értelmezhető, ha a mindennapi élethelyzetekben – mint bevásárlás, közlekedés, hivatalos ügyintézés, szolgáltatások, szabadidős, kulturális események, sport stb. – a személy részt tud venni, vagyis az ezekhez való hozzáférése biztosított. A hozzáférés, hozzáférhetőség (accessibility) jogi fogalomként az USA-ban jelent meg, és először a fizikai akadálymentesítéshez kapcsolódott (Halmos 2009). Az ENSZ egyezmény ismeretésekor már bemutatásra került, hogy napjainkban ennél szélesebb jelentést hordoz. Halmos (2009) tanulmányában a hozzáférés biztosításához az akadálymentesítésnek négy dimenzióját azonosítja: *a)* fizikai akadálymentesítés, *b)* jogi akadálymentesítés, *c)* gazdasági akadálymentesítés, *d)* szociálpszichológiai akadálymentesítés. Az interjúkban ezekből a fizikai és a szociálpszichológiai akadálymentesítés azonosítható.

Hozzáférés és részvétel a mindennapi élethelyzetekben: fizikai környezet (fizikai akadálymentesítés)

A környezet fizikai akadálymentesítése Magyarországon a köznapi diskurzusban a fogyatékos-sággal élő személyek szükségleteinek figyelembevételét és az ehhez való alkalmazkodást jelenti, azonban az akadálymentes fizikai környezet jelentése az Európai Unió által 1996-ban létrehozott „European Concept for Accessibility”³ (magyarul: A hozzáférhetőség európai koncepciója, továbbiakban: ECA) ennél tágabban értelmezi, és a „design for all” (mindenki számára való tervezés) kifejezést használja, vagyis a társadalom minden tagja számára kíván egyenlő esélyű hozzáférést biztosítani a szolgáltatásokhoz, közlekedéshez stb. (Halmos 2009; Gradwohl – Vámosi 2012; Kozma et al. 2020). Nem csak a fogyatékos-sággal élő személyek számára kínál tehát megoldást a fizikai akadálymentesítés, a babakocsival közlekedők, a mozgásukban átmenetileg – pl. betegség vagy baleset miatt – korlátozottak, az idősebb generáció ugyanazokkal az akadályokkal szembesül (Gradwohl – Vámosi 2012).

A fizikai környezet akadálymentesítése nehézkesen halad Magyarországon, mind az épületek, mind a közlekedés terén. Az akadálymentes tömegközlekedés és akadálymentes közintézmények kialakításának határideje 2010. január 1-je volt, mely határidő anyagi források hiánya miatt folyamatosan kitolódik (Fabula 2010; Gradwohl – Vámosi 2012; Petri – Markos 2021).

Minden résztvevő beszámolt az akadálymentesség hiányáról a mindennapi élethelyzetekben, ami gátolja, vagy teljesen megakadályozza számukra, hogy épületekbe bejussanak, ügyei-

³ <http://www.eca.lu/index.php/documents/eucan-documents/13-2003-european-concept-for-accessibility-2003/file>

ket intézhető, szórakozási, kulturális vagy sportrendezvényen vegyenek részt, vagyis az egyenlő hozzáféréshez való joguk elméletileg ugyan biztosított, gyakorlatilag azonban nem vagy korlátozottan valósul meg, és így az egyenlő részvételhez való joguk sérül.

Természetesen az akadályozottság mértéke szerint mutatkozott különbség a tapasztalatokban. Míg azok a résztvevők, akik segédeszköz nélkül képesek utcán közlekedni, ritkábban szembesülnek az akadálymentesítés hiánya vagy nem megfelelő volta miatt fennálló akadályokkal, és nem számoltak be emiatt folyamatból kizáródással, addig a valamilyen eszközzel – bot, kerekesszék – közlekedők napi szinten találkoznak ezzel, és vannak épületek, ahova nem tudnak bejutni, vagy az épületen belüli közlekedés – pl. a lift hiánya miatt – kivitelezhetetlen.

A résztvevők tapasztalatai alapján a különbség vidék és város között számottevő. Bár jelenleg minden résztvevő városban, vagy annak agglomerációjában lakik, de hat résztvevő vidéken nőtt fel, és szülei jelenleg is ott élnek. Véleményük megegyezett abban, hogy minél kisebb egy település, annál kevésbé akadálymentes a fizikai környezet.

„De szerintem vidéken még... hát, én ezt is inkább az épített környezet hiányában látom, ott még annyira se tudnak kimenni az emberek, vagy még sokkal nehezebb.” (Laura)

Meglepő eredménye a vizsgálatnak, hogy míg az iskoláskorral kapcsolatban az épületek akadálymentessége az interjúk során gyakran felmerült, addig a felnőttkori történetekben a fizikai környezet ritkán, sokszor csak külön kérdésre válaszként került említésre. Az elemzés során az a magyarázat bontakozott ki, hogy az iskolák nem, vagy csak részben akadálymentes épülete (Kállai – Mile 2020) adott volt, nem volt lehetőségük választani és változtatni. Az interjúk tapasztalatai alapján segítséget csak korlátozottan kérhettek és kaptak, így a fizikai akadályokkal naponta kellett megbirkózniuk. Felnőttkorban azonban eldönthetik, hova mennek, felkészülhetnek előre ezekre a helyzetekre, aktívan alakíthatják a situációkat. Míg gyermekkorban a fizikai környezet akadályai miatt kiszorultak az iskolában a tanítási órákról, rendezvényekről, még inkább a társakkal való interakciókból, és mindez ellen kevésbé védekezhetek, addig felnőttkorban ritkán szorúlnak ki ténylegesen épületből, helyszínről, mert vagy előre felméri és meg sem jelennek, vagy pedig a helyszínen – sok esetben segítséggel – megoldják a helyzetet.

Az épületek akadálymentes hozzáféréseinek biztosítása mellett a fizikai akadálymentesítés másik nagy területe a közlekedés, amellyel kapcsolatosan a résztvevők hasonlóan sok problémáról számoltak be, mint az épületek akadálymentesítése kapcsán. Megjelentek akadálymentes tömegközlekedési eszközök, metrómegállóknál, állomásokon a mozgólépcsők mellett liftek, de ez nem általánosan igénybevehető szolgáltatás.

A résztvevők közül mindössze egy fő rendelkezik saját autóval, egy főt családja kísér közlekedés közben, mindenki más leleményesen próbálja megoldani közlekedését. A kerekesszékekkel közlekedő személyek számára általában külön tervezést igényel, ha közösségi közlekedéssel szeretnének valahova eljutni.

A közlekedés során nemcsak az útvonaltervezés, a járművekre fel- és leszállás okoz gondot, hanem az aluljárókba vezető lépcsők, mozgólépcsők használata is. Még alig észrevehető mozgáskorlátozottság esetén is a mozgólépcsőn való közlekedés – általában a fel-, lelépéshez megkívánt tempó és/vagy egyensúlyi problémák miatt – nehézségekbe ütközik, és személyi

asszisztenciára lenne szükségük. Egy botot, járókeretet használó személy számára a nehézség fokozódik, hiszen a mozgólépcső használata közben még tartania kellene eszközét is. A kerekesszéket használók számára pedig teljes mértékben kivitelezhetetlen.

Az akadálymentesítés hiánya mellett a tömegközlekedéshez való hozzáférést a vállalatok szabályozó dokumentumai és a tömegközlekedési eszközöket működtető személyek hozzáállása is akadályozhatja. A tömegközlekedési vállalatok szabályzatában rögzítve van, hogy magatehetetlen személy nem veheti igénybe a tömegközlekedési eszközt. A magatehetetlen személy azonban nincsen definiálva, a sofőrök pedig nincsenek felkészítve arra, hogy a fogyatékosággal élő személlyel hogyan bánjanak. Emiatt volt, akit kísérő nélkül nem hagytak felszállni a tömegközlekedési eszközre és a megállóban hagyták, volt, akinek a rámpát nem hajtották le, és azt mondták szálljon fel, ahogy tud.

A CP-vel élő személyek számára nem csak a fizikai akadálymentesítés hiánya nehezítheti részvételüket a közlekedésben. A résztvevők közül egy fő látásproblémáját nevezte meg önálló közlekedése fő akadályaként, felmerült azonban a tájékozódás nehezítettsége is. A CP-vel élő személyek eltérő észlelés-érzékelésük, vagy/és kevesebb mozgásos tapasztalatuk miatt nem ritkán tájékozódási problémákkal küzdenek, ami szintén megnehezítheti önálló közlekedésüket.

„A legbiztosabb az, hogy betanulok ilyen útvonalakat, és akkor utána, van egy pár útvonal, amin így már rutinból el tudok jutni. De hogyha új helyre kell eltalálnom, nekiindulok, de az mindig ilyen gyomorgörccs, meg plusz félórát számolok rá, mert beleszámolom, hogy el fogok tévedni...”
(Laura)

Hozzáférés és részvétel a mindennapi élethelyzetekben: társadalmi környezet (szociálpszichológiai akadálymentesítés)

Az önálló életvitelben a mozgásban vagy egyéb képességeikben való akadályozottságuk, a nem akadálymentes fizikai környezet fizikai gátat jelent, melyet a résztvevők leginkább megoldandó nehézségként kezelnek. Jobban megnehezíti részvételüket a társadalom hozzáállása a látható akadályozottsággal élő személyekhez (Bagatell et al. 2017; Wang et al. 2021). A társadalmi környezet hozzáállása, a fennálló sztereotípiák, előítéletek, a fogyatékosággal élő emberek irányában megnyilvánuló pozitív vagy negatív viselkedés, a velük való kommunikáció megfeleltethető a Halmos (2009) által felsorolt, az akadálymentesítés és hozzáférhetőség szociálpszichológiai dimenziójának.

Sztereotípiák és viselkedés

A társadalom viszonyulását a fogyatékosággal élő személyekhez nagymértékben befolyásolja a fogyatékosággalpolitika, az uralkodó – és napjainkban a média által erősen közvetített – emberkép, ideálkép, és erős hatása lehet annak is, hogy a fogyatékosággal élő gyermekek és felnőttek mennyire természetesen látható, a mindennapi életben megjelenő személyek. Magyarországon hosszú ideig a fogyatékosággal élő gyerekek szüleinek az intézményi nevelést javasolták, amit a gyermek és a család számára is a legjobb megoldásként kínáltak fel. A gyerekek elkülönített intézményekben tanultak – és gyakran nevelkedtek – távol a többi gyermektől, a

felölt fogyatékossgal élő személyek nagyon gyakran intézményi keretek között töltötték felnőtt napjaikat, a társadalomtól elkülönítve. Az ilyen keretek között felnövv többség számára a fogyatékos személyekkel való találkozás meglepő és sokszor megrázó, nem tanulták meg, hogyan viszonyuljanak ezekhez a helyzetekhez, nem rendelkeznek ismeretekkel a fogyatékossgáról, tapasztalattal a fogyatékossgal élő emberekről, így sokszor leginkább zavarban érzik magukat az ismeretlen helyzettől, saját érzéseiktől, és ismeretek és tapasztalatok hiányában előfeltevéseikre támaszkodnak (Deane 2009; Staniland 2011; Tiszai 2018).

Az első találkozás alkalmával a sémától eltérő arc vagy test, a nem látó tekintet, furcsa viselkedés vagy gesztus, akaratlan mozgások, artikulálatlan hangadás eltér a megszokottól, zavart szül az emberekben, amit a legtöbb ember szégyell, ezért igyeckszik – gyakran nem is tudatosan – elkerülni a kapcsolatot (Stier – Hinshaw 2007). A szociálpszichológia magyarázatot ad erre: más emberekkel való találkozás folyamán a kategorizáció automatikus, bizonyos csoportokhoz tartozás – miközben más csoportoktól elhatároljuk magunkat – megerősíti identitásunkat. A fogyatékossgal élő emberrel való találkozásakor automatikusan a tőlünk eltérők csoportjába soroljuk őket, a fogyatékos kategória megalkotása öntudatlanul is megerősíti a nem fogyatékossgal élők „ép, normális” csoportkategóriáját (Smith – Mackie – Claypool 2015; Tiszai 2018). Ha olyan emberrel találkozzunk, aki saját testünk sebezhetőségére emlékeztet, az szorongást, félelmet kelt (Wendell 2010; Oaten – Stevenson – Case 2011).

Fiske és szerzőtársai (2002) némileg eltérően, árnyaltabban tekintenek a sztereotípiákra, és véleményük szerint a sztereotípiákat két jól elhatárolható dimenzió alkotja: egy melegszívűség és egy kompetencia. A kettő együtt és egymást átszöve alakítja érzelmeinket. A fogyatékossgal kapcsolatos sztereotípiák kutatása során azt az eredményt kapták, hogy a fogyatékossgal élő emberek általánosságban pozitív megítélést kapnak a melegszívűség dimenzióban, de alacsonyra értékelik a kompetenciákat (Fiske et al. 2002). Rohmer és Louvet, (2012, 2016) tovább finomították ezt a képet, és a fogyatékossgal kapcsolatos sztereotípiák két dimenziójának explicit és implicit megjelenését is vizsgálták. Explicit szinten valóban megjelent a Fiske és szerzőtársai által talált magas melegszívűség és alacsony kompetencia megítélés, az implicit vizsgálatban azonban a fogyatékossgal megítélése mindkét dimenzióban negatív volt. Magyarázatuk szerint a negatív attitűd és ellenszenv a fogyatékossgal élő emberek irányában a nyugati kultúrákban elfogadhatatlan, éppen ezért a melegszívűségre vonatkozó pozitív értékelések valószínűleg abból a törekvésekből származnak, hogy a kompetencia alacsony értékelését (túl)kompenzálják.

Fiske és szerzőtársai (2002) eredményeitől eltérő eredményt kaptak egy Magyarországon végzett kutatás során (Balázs-Földi – Villás 2020). Magyarországon az emberek nem értenek egyet a fogyatékossgal kapcsolatosan megfogalmazott negatív személyiségjellemzőkkel, beleértve az alacsony vagy hiányzó kompetenciákat is. A válaszadók a képességeket is pozitívan értékelték, de úgy gondolták, hogy a mindennapi életük nehéz lehet.

Nario-Redmond (2010) a fogyatékossgal élő férfiakkal és nőkkel kapcsolatos sztereotípiákat és azok nemek szerinti eltérését vizsgálta. A fogyatékossgal élő férfiakat a nem fogyatékossgal élő férfiakhoz képest inkább illeték a mérges, alsóbbrendű és lusta, míg a fogyatékossgal élő nőket a sérülékeny, szociálisan elszigetelt és szegény jelzőkkel, azonban a fogyatékos nők és férfiak közötti eltérés nem volt számottevő. Általánosságban a fogyatékossgal élő emberekkel – nemtől független – kapcsolatos sztereotípiák a következők voltak: aszexuális, rossz megjelenésű, passzív és hősies. Kutatásuk alapján tehát a fogyatékossgal élő szemé-

lyek csoportját egységesebbnek tekintik, mint a nem fogyatékossgal élő személyeket, és nemek szerint nem különböztetik meg őket. Mindez összecseng Hanna és Rogovsky (2007) sztereotípiák kutatásával, és a feminista fogyatékossgatudományi kutatásokkal (Garland-Thomson 1997; Milligan – Neufeldt 2001).

A sztereotípiák az interjúkban a különböző témák kapcsán hangsúlyosan újra és újra felmerültek. A résztvevők azonban általában azt is kiemelték, hogy a sztereotipizálással és az emiatti hátrányba kerüléssel nem csak a fogyatékossgal élő személyek szembesülnek. Mindez jelzi az akadályozottságukkal való viszonyukat is: nem önmagukat meghatározó, hanem csak egyéb jellemzőik között egy sajátos vonásuknak tartják, mint más emberek egyéb, a megszokottól eltérő külső (pl. színesre festett haj) vagy belső (pl. szexuális irányultság) jellemzőit.

„Az emberekben megvan egy kép arra, hogy milyen a „normális”. És aki egy picit eltér, bármiben... tehát mondjuk az üzletembernek kék lesz a haja, már ő is ki van nézve. De épp ez a baj, tehát a sablonból lóg ki az ember. Tehát ez a Star Wars klónok kb. Csak mi nem vagyunk klónok.” (Írisz)

Az interjúkból a következő, feljük közvetített fogyatékossgképek bontakoztak ki: „ufó”, „zombi”, magatehetetlen, döntésképtelen, szuperhős, sérülékeny, beteg, törékeny, alacsonyabb rendű, sajnálatra méltó, segítségre szoruló, „önálló életre képtelen”, gyermek.

Vizsgálatunkban a nemek között nem mutatkozott eltérés a feljük közvetített fogyatékossgképekben, mely eredmény megegyezik a szakirodalomban talált adatokkal, és alátámasztja, hogy a fogyatékossgal élő személyeket homogén csoportként kezelik, és a nem alapján való további elkülönítés nem jellemző.

A meglévő sztereotípiák és a megkülönböztetés, a társadalmilag elfogadott „másság” – és emiatt másfajta bánásmód – miatt a fogyatékossgal élő személyek gyakran szembesülnek tiszteletlen, tapintatlan, vagy kifejezetten bántó, negligáló megjegyzésekkel, viselkedéssel.

„[...] én nem szeretem az embereknek a fején tudod azt a, azt a megdöbbenést, azt utálom!” (Domi)

„[...] ha így anyukámmal megyek orvoshoz, most is így anyukámat kérdezik meg. Ha valakivel megyek valahova, akkor majdnem biztos, hogy őt kezdik el kérdezni, aztán ugye legtöbbször az felvilágosult, akivel vagyok, tehát azért nem válaszol ő, hogy én tehessem meg, és akkor már észrevesznek engem is, mert hogy én meg közben válaszolok.” (Laura)

Az interjúk alapján a kezdeti idegenkedést, megbámulást, kéretlen megjegyzéseket, a sztereotípiákat, előítéletet a kapcsolat kialakulása után felváltja az elfogadás, a pozitív attitűdök. Nagyon sokan megfogalmazták ezzel kapcsolatosan, hogy a társadalmi szemléletformálásnak az egyik legfontosabb lépése, hogy a látható akadályozottsággal élő személyek megjelenjenek a mindennapokban, az élet természetes részévé válnak. Tapasztalataik szerint az első találkozásnál érezhető a zavar, a nem megfelelő segítségadás, a tapintatlanság, mely véleményük szerint a kevés ismeretnek és a fennálló sztereotípiáknak köszönhető, azonban kapcsolat kialakulása esetén ez megváltozik, és elfogadják őket. Éppen ezért kivétel nélkül sürgetik, hogy több információ és ismeret jusson el az emberekhez, és az akadályozottsággal élő személyek számára váljon elérhetővé a megjelenés, jelenlét az élet minden területén.

„Az emberek amíg nem kommunikálunk, én azt látom, hogy mintha zombi lennék. [...] a sérült ember, azt ők alaptól... elítélik, annak ellenére, hogy nem tudják a hátterét, legyen ez egy látássérült, vagy bármilyen sérült ember.

– Hogy érted azt, hogy elítélik?

– Tehetetlennek tartják, plusz, mivel nem találkoznak velük napi szinten, nem tudnak velük mit kezdeni. És ezt én 14 éves korom óta tanulom. Hogy... hogy attól, mert ők félnek tőled, neked nem kell tőlük félni. [...] És ööö... mivel az emberek, a gyerekek, a mai generáció, meg úgy egészben nincsen integráció, nem találkoznak velünk. Nem tudják ezt hogy kezelni. Vagy baromi segítőkészek, ami már neked kellemetlen sérült emberként. Vagy az van, hogy 'a közelemben ne gyere!'

– És ha megismernek?

– Akkor általában pozitív.” (Leila)

A szakirodalom megegyezik abban, hogy az idegenkedés, negatív viszonyulás és a kevés ismeret és tapasztalat összefüggést mutat (Deane 2009; Staniland 2011; Tiszai 2018; Balázs-Földi – Villás 2020), amivel eredményeink is összecsengenek. Szintén megegyeznek azokkal a vizsgálatokkal, amelyek az attitűd és viselkedés formálhatóságára irányultak, és a változtatás lehetséges lépéseként az ismeretek bővítését, a kapcsolat kialakítását és a közös tevékenységet, aktivitást jelölik (Gainforth et al. 2013; Tiszai 2018). Mások viszont nem találtak összefüggést tapasztalat és szemlélet (Pongrácz 2017; Séllei 2018; Balázs-Földi 2019, 2020), vagy ismeret és attitűd között (Újfalussy 2014).

A társadalmi környezet akadálymentesítése kapcsán – a fizikai környezet akadálymentesítéséhez hasonlóan – az interjúkban felmerült a város-vidék különbségének hangsúlyozása. A résztvevők közül hatan korábban kisebb településen éltek, és tapasztalataik szerint a társadalom ott kevésbé elfogadó, mint egy nagyobb városban. A résztvevők ezt a véleményük szerint nagyobb településen meglévő elfogadóbb, inkluzívabb attitűdöt el is várják, és felháborítóbbnak, érthetlenebbnek érzik, ha a társadalom részéről nagyvárosban éri őket elutasítás, negligálás, tapintatlanság vagy kifejezett ellenségesség. Véleményük szerint a kisebb településen élő emberek számára a fogyatékosokkal való találkozás a fizikai akadályok miatt még kevésbé lehetséges. A kisebb települések lakói számára, ha fogyatékosokkal élő személlyel találkoznak, csak a sztereotípiák állnak rendelkezésre, és ezt kevésbé befolyásolja ismeret vagy tapasztalat.

Ezt a képet árnyalja kutatásunk már publikált eredménye a norvég résztvevők tapasztalatairól (Vissi 2020), ahol ezzel ellentétes kép rajzolódott ki. A norvég résztvevők a nagyobb településen érzik az emberek viselkedését irányukban kevésbé inkluzívának, míg kis településen, ahol az emberek ismerik egymást, elfogadottnak érzik magukat. A magyar résztvevők viszont saját falujukban, kisvárosukban jellemzően idegenkedve fogadták őket, és szűk családjukon kívül nem volt és jelenleg sincs kapcsolatuk az ott élőkkel. Önálló életvitelük kialakításakor nem volt kérdés számukra, hogy nagyobb városba kell költözniük, ahol 1) több a munkalehetőség, 2) a fizikai akadálymentesítés nagyobb hangsúlyt kap, ezért közlekedésük könnyebben megoldható, és 3) elfogadóbbak az ott élő emberek, ezért szociális kapcsolatok kialakítására ott van inkább esélyük.

Fogyatékosággal kapcsolatosan végzett magyarországi attitűdkutatásokban inkább végzettség, nem, ismeret, tapasztalat mentén vizsgálódnak (Albert et al. 2010; Balázs-Földi – Dajnoki 2016; Balázs-Földi 2019, 2020; Balázs-Földi – Villás 2020). Séllei (2018) felsőoktatási hall-

gatókat vizsgált, és az eredményekben nem talált eltérést a lakóhely alapján, aminek a résztvevők tapasztalata ellentmond.

Az eredmény összefüggésben állhat az általánosított bizalom kérdésével. Kutatási eredmények alapján Magyarország a bizalmatlanabb társadalmak közé tartozik, a lakóhelytípus és a bizalom között szignifikáns különbség mutatkozik, a bizalom a nagyvárosokban élőkénél jellemző, és a legkisebb településeken a legbizalmatlanabbak. Ez az eredmény Európa nagyobb részére nem jellemző, csak néhány posztszocialista országra, de az okokra magyarázatot a felvett adatok alapján nem lehetett adni (Bodor – Grünhut – Horeczki 2017). Csurgó és Megyesi (2016) tanulmányukban azt vizsgálták, hogy a közösség, egyéni kapcsolat és a bizalom közötti összefüggés hogyan alakul város-vidék összehasonlításban. Eredményeik alapján a bizalmi index és az erős kötések száma magasabb a városokban, és az elidegenedett város képe nem igazolódik (Csurgó – Megyesi 2016). Bár a két vizsgálat nem a fogyatékosokkal kapcsolatosan vizsgálódik, ám magyarázhatja eredményeinket, a vidéken élő emberek alacsonyabb bizalmi szintje hatással van az eltérő jellemzőkkel élő – közérjük értve a fogyatékosokkal élőket is – emberek iránti viselkedésre.

A vizsgálat újszerűnek tekinthető eredménye, hogy nem mutatkozott eltérés az észlelt sztereotípiákban, viselkedésben a mozgásban való akadályozottság mértéke szerint. Ez irányú elemzésünk teljes mértékben alátámasztotta a résztvevőknek azt a – korábban már ismertett – fogyatékos-kifejezéssel kapcsolatos véleményüket, hogy a társadalom a fogyatékos szóhoz a „mindenben fogyatékos” jelentést társítja, és homogén csoportként kezeli őket. Az alig észrevehető akadályozottsággal élő résztvevők tapasztalatai a fennálló sztereotípiákkal, az irányukba megnyilvánuló viselkedéssel kapcsolatosan nem különböztek a súlyos vagy/és halmozott akadályozottsággal élő résztvevők tapasztalataitól, legfeljebb gyakoriságban.

A szakirodalomban ez irányú vizsgálatot nem találtunk. A sztereotípiá-, attitűdvizsgálatok a különböző fogyatékosokkal élő emberek csoportjai mentén vizsgálódnak (Kegye et al. 2013; Séllei 2015, 2018), de az akadályozottság látható mértéke szerint nem. Ez az eredmény hasonló a nemi szerepek és fogyatékos vizsgálatokkal, amelyek eredménye, hogy a fogyatékosokkal élő személyek csoportját az emberek homogénnek tekintik, és nemek alapján nem különböztetik meg őket (Garland-Thomson 1997; Milligan – Neufeldt 2001; Hanna – Rogovsky 2007; Nario-Redmond 2010).

Diszkrimináció

Az interjúkban megfogalmazott tapasztalatok alapján a fennálló sztereotípiák mentén kialakuló tapintatlan, bántó viselkedés – és ide sorolják a kéretlen, túlzott segítségadást is –, elutasítás, negligálás jellemző, a kifejezett diszkrimináció kevésbé.

A 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról⁴ (továbbiakban esélyegyenlőségi törvény) tiltja a megkülönböztetés minden formáját a személy vélt vagy valós tulajdonsága alapján, éppen ezért szabályzatban rögzített diszkrimináció elvileg nem lehetséges Magyarországon. A fogyatékosokkal élő emberekkel szemben megfogalmazott nyílt diszkriminálást a kultúra sem tolerálja (Rohmer – Louvet 2012, 2016), és

⁴ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról.

magyarországi kutatások alapján az attitűd nem negatív a fogyatékossgal élők irányában (Sélei 2018, Balázs-Földi – Villás 2020). A résztvevők azonban négy területet is említettek, ahol az ott dolgozók valamilyen szabályzatra hivatkozva utasították el őket, mely kifejezetten diszkriminatív rájuk nézve: örökbefogadás, életbiztosítás, hitelfelvétel, és a már korábban említett közlekedés.

„Na most, úgy voltam vele, hogy láttam, hogy lehet erre biztosítást kötni. Tök jó, mondom, elveszítem a munkahelyem, mondom, a hitelkártyán lévő tartozást ők kifizetik. Tök jó. Bemegyek. Jó, persze, semmi akadálya. Feltesz nekem öt kérdést. 'Nyugdíjszerű ellátást kap-e?' Mondom, 'kapok'. 'Hát akkor Ön már nem kaphat semmit.' Mondom, 'mi van?' És akkor közölték velem, hogy a rokkantsági járadék, az nem engedi meg ezt, mert ugye ez azt jelenti, hogy az egészségi állapot legalább 75%-a romlott. Ami nekik már túl nagy rizikófaktor. Szerintük engem ki fognak rúgni (felnevet), de egyébként nem fognak. Végül közölték, hogy mivel az egészségi állapotomnak a romlása a 75%-ot meghaladó, így ők semmilyen biztosítási terméket nem fognak eladni. [...] Odáig tudtam elmenni egyébként, hogy a banknál ugye hivatalos panaszt tettem, és az MNB-ig jutottam. Ugye, mint általános projektfeje a magyar bankrendszernek a Magyar Nemzeti Bank. Na most, a Magyar Nemzeti Bank megértette a problémát, és kifejezte sajnálatát, hogy 'engedje meg, hogy kifejezzük sajnálatunkat...' Viszont ott is közölték, hogy való igaz, hogy valamilyen szinten ez ugye megkülönböztetés, viszont nincsen olyan... mindenki megvágathatja, hogy mivel kereskedik, kivel kereskedik, és a [bank neve] ilyen módon a szabályzatában úgy döntött, hogy ő ezt kizárja. És ezzel ők nem tudnak mit csinálni.” (Dante)

Az interjúkban megfogalmazódott, hogy a pozitívan diszkrimináló intézkedéseknek is van a másságot erősítő üzenete a társadalom felé.

„Azt hozzá kell tenni, hogy én ugye hamar kijelentettem, hogy nekem az a közeg, az a közösség, mint például a MEOSZ-nak voltak ilyen ifjúsági csoportjai vagy szerveződései, hogy én azt... én azt hamar... Egyszer kipróbáltam, mikor mondták, hogy menjek el egy ilyen táborba, közösségbe, utána azt mondtam, hogy köszönöm szépen, én többet nem. Mert ők inkább elszegregálják magukat szerintem.

– Mármint maga az, hogy egy közösséget alkotnak, azzal szegregálják el magukat, vagy hogy ezekbe a közösségekbe azok mennek, akik szegregáltan élnek valamiért?

– Szerintem saját magukat szegregálják ott el. És akaratlanul és jót akarnak.” (Emma)

A diszkriminálásnak van olyan formája is, melyet a résztvevők inkább érzékelnek, írásban nincsenek rögzítve, helyileg nem különítik el őket, csak az emberek viselkedésében, elutasításában vélik felfedezni, hogy mindez látható akadályozottságuk miatt történik.

„[...] mielőtt odakerültem hozzájuk, én már előtte kerestem munkát, és nagyon sok helyről azzal utasítottak el, hogy már megtalálták a pozícióra a megfelelő embert. Minden ilyen esetben érezhető volt, hogy valójában a sérültségem megijeszti a munkaadókat és attól félnek, hogy nem vagyok terhelhető. A sok csalódás után a jelenlegi munkaadóm végül látott bennem lehetőséget.” (Hanna)

Az önálló életvitelt támogató szolgáltatásokhoz való hozzáférés

Magyarországon a szociális szolgáltatások szervezésének modelljei közül a „nem koordinált modell” azonosítható (Henman – Foster 2015). A modell neve már kifejezi, hogy a fogyatékos-sággal élő személy különféle szervezetektől, szolgáltatóktól veszi igénybe a szolgáltatásokat és ezeket a szolgáltatásokat sem ő, sem családja, sem szervezet nem koordinálja. Így előfordulhat, hogy nem a szükségleteinek megfelelő szolgáltatásokat veszi igénybe, vagy hogy olyan szolgáltatásokat kap, melyeket mások ítéltek számára megfelelőnek, és a kliens szerepe passzív a folyamatban. A vizsgálatban résztvevők nem vesznek igénybe szolgáltatásokat, így esetükben ezek a hátrányok nem kerültek elő. Véleményük szerint a jelenlegi ellátórendszer általuk ismert szolgáltatásai nem nyújtanak valódi támogatást számukra, a rendszerrel szemben bizalmatlanok, és ezért úgy vélik, hogy felesleges idő- és energiapazarlás lenne a szolgáltatásoknak utánajárni, és az igénybevételhez szükséges adminisztrációs procedúrába belekezdeni. Bizalmatlanságuk annyira erős, hogy amikor felvettem a lehetőségét, hogy léteznek valóban támogató szolgáltatások, amelyek kiépülése fontos és hasznos lehetne, ezt a lehetőséget is kétkedéssel fogadták, és annak a véleményüknek adtak hangot, hogy nem tudják ezt elképzelni, sem az általam felvázolt lehetőségeket, sem pedig azt, hogy ezek kiépítésére Magyarországon sor kerülne.

Saját álláspontunk a norvégiai tapasztalatok elemzése alapján, hogy a személyi asszisztencia kialakítása jelentősen növelheti az egyenlő esélyű hozzáférést és részvételt (Vissi, 2020).

A fogyatékos-sággal élő személyek önálló életvitelének kialakításához és fenntartásához, a fentebb már említésre került mindennapi élethelyzetekben való részvételhez jogilag deklarált hozzáférés, az akadálymentesítés különböző dimenzióinak biztosítása elképzelhető, hogy nem elegendő feltétel, és a különböző folyamatokban való részvételhez személyi asszisztenciára is szükségük van. Az ENSZ egyezmény 19. cikke rendelkezik az önálló életvitel kapcsán a személyi asszisztencia biztosításáról, *„mely a közösségekben éléshez és a közösségbe történő beilleszkedéshez, valamint a közösségtől való elszigetelődés és kirekesztődés megelőzése céljából szükséges”* (2007. évi XCII. tv. 19. cikk). A magyar törvénykezés a személyi segítség fogalmát használja, ami azonban nem felel meg a személyi asszisztencia kritériumainak, mert nem a fogyatékos-sággal élő ember választja ki segítőtjét, ellátótként és nem munkáltatóként vesz részt a kapcsolatban, és a szolgáltatás nem érhető el a nap 24 órájában a hét minden napján (Sándor – Kunt 2020) (Sándor – Kunt 2020). A szerzőkkel egyetértve, ebben a cikkben is megkülönböztetjük a két kifejezést, és személyi asszisztensnek csak azokat a személyeket tekintjük, akiket a résztvevők maguk választottak, feladataikat és munkaidejüket ők szabják meg, vagyis a résztvevők nem ellátótként, hanem munkaadóként jelennek meg a kapcsolatban.

A résztvevők számára tehát a személyi asszisztencia nem elérhető szolgáltatás. Ennek megfelelően két résztvevő igénybe vesz személyi asszisztenciát, egyiküknek a háztartási feladatok ellátásában segít egy alapítványnál dolgozó önkéntes hetente kétszer, a másik résztvevő pedig saját maga toborzott önkénteseket, akik minden nap, váltott beosztásban vannak jelen és asszisztálnak a különböző helyzetekben. További három résztvevő az édesanyjával él és ők látják el a személyi asszisztencia feladatait. Közülük egy személynek saját családja van, de a személyi asszisztencia feladatait édesanyja látja el, így családjával együtt édesanyjával közös háztartásban élnek. Kilenc résztvevő személyi asszisztencia nélkül, önállóan próbál megfelelni a mindennapi élet kihívásainak, de közülük is hat résztvevő beszámolt olyan helyzetekről, ahol

a személyi asszisztencia hiányában viszonylagos rendszerességgel segítséget kell kérniük személyes környezetüktől, vagy idegenektől. A szociális intézmények feladatai közé sorolt személyi segítsérről⁵ általánosságban elmondható, hogy a résztvevők számára kevésbé ismert szolgáltatás, amelynek igénybevételének lehetőségeiről nem tájékozottak.

Tizenegy résztvevői interjúban bukkant fel a kényszerű segítségkérés problémája, amely szorosan összefügg a személyi asszisztencia hiányával. A segítségkéréstől – főleg ismeretlenektől – minden résztvevő idegenkedik. A segítségkérés egyrészt emberi méltóságukban sérti őket, másrészt a társadalmi sztereotípiák, attitűdök megváltozását is hátráltatja, hiszen sok ember csak ilyen helyzetben kerül kapcsolatba fogyatékosággal élő emberrel, és ez megerősítheti őket abban a hitükben, hogy a fogyatékosággal élő személyek kiszolgáltatottak, sebezhetőek, támogatásra szorulók, önálló életvitelre nem képesek.

„...és az első lépcsőre még fel tudtam lépni, a másodikra meg már csak az egyikkel (lábbal), és ööö... (nevetés) segített egy srác, és kérdezte, hogy hogy segítsen, mondom, „toljál fel, lécci!”, „de hol?”, „hát itt a fenekemnél” (nevetés). [...] volt olyan is, hogy nem is kértem segítséget, és odajött két csávó, és felemeltek és ketten felraktak a vonatra.” (Domi)

„Meg... igazából... hát sok embernek még az is fura egyébként, most így felnőttkoromra ööö... gondolkodok, hogy sokan nem tudják elképzelni, hogy hogy tudok így egyedül élni, meg hogy... hogy én hogy látom el magamat, meg minden.” (Domi)

Személyes jellemzők szerepe

Az önálló életvitel, a mindennapokban való részvétel kapcsán a résztvevők általában hangsúlyozták a személyes jellemzők szerepét is. Véleményük szerint a fizikai és pszichoszociális hozzáférés biztosítása a részvételnek a feltételét biztosítja és jelentősége meghatározó, ám csak a részvétel lehetőségét teremti meg, és a személyes jellemzők szerepe gyakran ugyanilyen fontos.

„Mindig mindent megoldottam és mindig megteremttem azokat a körülményeket, hogy én is ugyanúgy el tudjak végezni mindent, szóval én a különbségeket úgy nem láttam. Mert ha látja az ember, és nem tudja elfogadni magát, akkor szerintem nem is tud úgy teljesíteni az életben sem akkor.” (Emma)

Az interjúk kapcsán a következő személyes jellemzők kerültek kiemelésre, mint a részvételt támogató tényezők: aktivitás, motiváció, akarat tényezők megléte, empátia, mások támogatásának képessége, leleményesség, döntés és felelősségvállalás, önbizalom, bátorság, kezdeményezőkézség, magadért kiállás, önmagad vállalása és felvállalása, az akadályozottság elfogadása, szorgalom, fogadókézség, megfelelő és nyílt kommunikáció, és sok esetben macacság, dac.

⁵ A személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 1/2000. (I. 7.) SzCsM rendelet.

A személy felelőssége a részvétel megvalósulásában megjelenik a szakirodalomban is (Hammel et al. 2008; Lang 2015), azonban vizsgálata, mint a részvételt támogató vagy akadályozó tényező ritka (Hästbacka – Nygård – Nyqvist 2016).

ÖSSZEZÉS

A tanulmány a CP-vel élő, komplex támogatási szükségletű személyek nézőpontjából vizsgálta az egyenlő hozzáférés és részvétel érvényesülését a mindennapi élethelyzetekben, egyetértve Petri (2019) azon kritikájával, hogy az emberi jogi szakirodalom elsősorban dokumentumelemzésre és a jogi változások követésére alapozza eredményeit, és nem az emberek életére tett hatások empirikus vizsgálatára.

A vizsgálat alapján az interjúk résztvevői önálló életvitelt folytatnak, részt vesznek a társadalmi folyamatokban, azonban az egyenlő hozzáférés elve sok esetben korlátozottan érvényesül. Tapasztalataik megfelelnek a témában fellelhető szakirodalomnak, amelyek alapján a jogok biztosítása sok esetben csak formális, az ENSZ egyezmény cikkeinek való megfelelés csak részben valósul meg (Gradwohl – Vámosi 2012; Hadi 2013; Sándor – Kunt 2020; Petri – Markos 2021). A részvételt sok esetben nem az egyenlő hozzáférés biztosítása teszi lehetővé számukra, hanem saját leleményességük, akaraterejük, az általuk kialakított személyi segítők (család, önkéntes személyi asszisztensek) támogatása.

Az önálló életvitel kialakítása során vizsgálatunkban a család pszichés támogatása fontosabbnak bizonyult, mint az anyagi támogatás. Bár családjukat egy résztvevő kivételével pozitív, támogató közegként jellemezték, az önálló életre való felkészítés, az önálló életvitel kialakítása szempontjából családjuk támogató szerepéről sokkal jobban megoszlottak a vélemények. Többen úgy érezték, hogy családjuk nem bízik bennük, nem tartja képesnek őket az önálló életre, „túlfélti” őket, és mindenki számára jobb megoldásnak tartanak, ha szüleikkel maradnának, és a szülők segítenék a továbbiakban is őket. Mindez elbizonytalanította őket, önértékelésüket csökkentette, sok esetben pedig harcos ellenállást váltott ki, hogy mindenképpen bizonyítsák, képesek rá. A társadalmi sztereotípiák tehát a támogató családokban is jellemzően felbukkannak, és a fogyatékossgal élő személyeknek az önálló élet kialakításakor nemcsak az ebben az életkorban „szokásos” feladatokkal kell megbirkózniuk, hanem az addig támogató család bizonytalanságával, bizalmatlanságával, kétségeivel is (Stewart et al. 2002; Katona 2014).

A hozzáféréshez szükséges akadálymentesítés Halmos (2009) által azonosított négy dimenziója közül kettő, a fizikai és a szociálpszichológiai akadálymentesítés volt azonosítható az interjúkban. Az önálló életvitel napi gyakorlásában a legfőbb hátráltató tényezőként a társadalmi sztereotípiákat érzik a résztvevők. Az épített környezet, a közlekedés (fizikai akadálymentesítés hiánya) sok szempontból és gyakran nehezíti mindennapi életvitelüket, részvételüket a társadalmi folyamatokban. A kutatás egyik új eredménye, hogy a fizikai akadályok szerepét akkor érzik jelentősnek, ha a körülményeken változtatni nem tudnak, kiszolgáltatottak. Ha azonban a situációk aktív résztvevői és alakítói, a strukturális akadályok szerepe csökken, ezeket az akadályokat leküzdhetőnek, kezelhetőnek, hosszú távon megváltoztathatónak tartják.

A fogyatékoságról fennálló társadalmi képet (szociálpszichológiai akadálymentesítés hiánya) azonban jelentősebb nehezítő tényezőnek, és nehezebben kezelhető, énképükre, személyiségükre, életminőségükre jobban hatással lévő, nehezen változtatható tényként, jellemzőként, aspektusként élük meg. Az interjúkban résztvevők által megnevezett feljűk közvetített fogyatékoságképek összecsengenek a szakirodalomban (Wendell 2010; Morris 2005; Nario-Redmond 2010; Tiszai 2018) előforduló felsorolásokkal. Tapasztalatukat megerősíti kutatásunk norvég résztvevői tapasztalatainak elemzése (Vissi 2020), akik strukturális akadályokról kevésbé számoltak be, azonban a szociálpszichológiai akadályok nem csökkentek, és életüket ugyanúgy gátolja, mint a magyar résztvevők életét. A fizikai akadályok eltűnése valóban megkönnyíti számukra a részvételt a mindennapokban, önmagában azonban a kívánt változást nem hozta meg, a társadalmi akadályok megmaradtak. A mozgásfogyatékosággal élő résztvevők tapasztalatai tehát ellentmondanak annak a szakirodalomban is megjelenő véleménynek, hogy a mozgásfogyatékosággal élő emberek társadalmi részvétele elsősorban az épített környezet és fizikai akadálymentesítési kérdés (Séllei 2015).

A résztvevők közös tapasztalata, hogy az első találkozásoknál a sztereotípiák és előítéletek határozzák meg a viselkedést, mely életük minden területén megjelenik és akadályozza a mindennapi életvitelüket. A sztereotípiák stabil, pozitív kapcsolatban is felmerülnek, és a kapcsolatot befolyásolhatják, a fogyatékosággal élő személy önképét, önbizalmát rombolhatják (Wendell 2010; Reeve 2002, 2004; Bagatell et al. 2017).

Kapcsolat kialakulása esetén a viselkedés irányukba megváltozik, és kapcsolat esetén a feljűk irányuló attitűdök általában pozitívak. Mindezen tapasztalatokra támaszkodva szintén egyezett a véleményük a lehetséges megoldási útban is: a fogyatékosággal kapcsolatos negatív sztereotípiák leépítésének első lépése, hogy a különböző akadályozottsággal élő személyek megjelennek a társadalmi térben, és jelenlétük mindennaposá válik. A vizsgálat norvég résztvevőinek tapasztalata azonban ellentmond ennek az elvárásnak. A norvég résztvevők jelenléte születésük óta mindennapos, megszokott a társadalmi térben, de beszámolóik alapján a sztereotípiák ugyanúgy élnek és mindennapjaikat jelentősen megnehezítik (Vissi 2020).

Többen nagyon fontosnak tartják a *korrekt és széleskörű ismeretek* nyújtását és a *társadalmi szemléletformálást* a fogyatékosággal kapcsolatosan minél szélesebb társadalmi megosztásban. A témában megjelenő kutatások egy része hasonló következtetésekre jutott: a kapcsolatba kerülés gyakorisága és minősége hatással van az attitűdre és viselkedésre, az ismeretek mennyisége pozitív irányba változtatja az attitűdöt és csökkenti a fogyatékosággal élő személyek által kiváltott szorongást (Kovács 2010; Balázs-Földi 2019; Wang et al. 2021). Mások viszont nem találtak összefüggést tapasztalat és szemlélet (Pongrácz 2017; Séllei 2018; Balázs-Földi 2019, 2020), vagy ismeret és attitűd között (Újfalussy 2014).

Elemzésünkben a tapasztalatokban a nem alapján nem mutatkozott különbség. Város-vidék összehasonlításban azonban mind a fizikai környezet, mind a szociálpszichológiai környezet akadálymentesítése kapcsán felmerült eltérés, a résztvevők tapasztalatai alapján a fizikai környezet, a közlekedés és az emberek hozzáállása is a városokban jelentősen kedvezőbb. Önálló életvitelüket mindannyian városban alakították ki, és véleményük összecsengett abban, hogy vidéken ugyanez az élet nem lenne számukra elérhető.

Az akadályozottság mértéke szerinti összehasonlításban a fizikai környezet akadálymentesítése kapcsán mutatkozott különbség, a szociálpszichológiai akadálymentesítés kapcsán azonban kevésbé: a feljűk közvetített fogyatékoságképekben nem észlelhető eltérés, az írá-

nyukban tanúsított viselkedés is megegyezett, inkább az észlelt negatív viselkedések gyakoriságában mutatkozott eltérés. Ez az eredmény újszerűnek mondható, a fellelhető szakirodalmak a látható akadályozottság mértéke szerint nem vizsgálódnak. Az elemzés eredménye megegyezik a résztvevők azon véleményével, hogy a fogyatékossgal élő emberekre a társadalom többi tagja homogén csoportként tekint, és nem különbözteti meg őket egymástól. Hasonló eredményt a nemi szerepek és fogyatékossgal fókuszú kutatások mutatnak, és véleményünk szerint a fogyatékossgal komplex értelmezésében új kérdéseket generál, további vizsgálódások kiindulópontja lehet.

A valós vagy vélt tulajdonság alapján való megkülönböztetést a magyar törvénykezés is egyértelműen tiltja, azonban a résztvevők négy területet is felsoroltak, ahol valamilyen szabályozó dokumentumra, vagy a napi gyakorlatra hivatkozva utasították el őket: hitelfelvétel, életbiztosítás, örökbefogadás, közlekedés. A pozitívan diszkrimináló, számukra kedvező intézkedésekkel kapcsolatosan megfogalmazódott, hogy a fennálló különbségeket ez inkább rögzíti, a fogyatékos-nem fogyatékos megkülönböztetést fenntartja. Nem annyira juttatásra, kedvezményekre lenne szükségük, mint inkább olyan feltételek kialakítására, hogy képesek legyenek független életvitelt kialakítani, dolgozni, anyagilag fenntartani magukat, és a mindenki számára hozzáférhető szolgáltatásokat megfizetni és másokkal azonos alapon igénybe venni.

Az önálló életvitelt támogató szolgáltatásokhoz való hozzáférésről a tapasztalatokat összegezve, a számukra ismert szolgáltatások véleményük szerint annyira nem megfelelőek, hogy inkább nem is veszik igénybe. A szolgáltatásokkal kapcsolatosan nagyon erős a bizalmatlanság bennük, nem tájékozódnak a lehetőségekről, és kétkedve fogadták, hogy létezhet hasznos, rugalmas szolgáltatás.

A hozzáférés biztosítása a résztvevők véleménye alapján is elengedhetetlen, de csak a részvétel lehetőségét teremti meg, és a részvétel megvalósulásában a személyes jellemzők szerepe is hangsúlyos. A szakirodalom a részvétel feltételének általában a hozzáférés biztosítását tekinti, és a társadalom felelősségét hangsúlyozza, a személyes jellemzők megnevezése és vizsgálata nagyon ritka. A vizsgálat résztvevői azonban nem választották így külön a többségi társadalmat és a fogyatékossgal élő embereket, hanem egy csoportként tekintettek rájuk, és a részvétel megvalósulásában az egy-egy szituációban résztvevő összes szereplőnek feladata és felelőssége van. Egyetértve ezzel és kiegészítve saját kutatói álláspontunkkal, fenntartjuk azt a véleményt, hogy a társadalom oldaláról még nagyon sok tennivaló mutatkozik és az inkluzív közösség kialakításában a társadalmi felelősség nem csökkent, de csak az egyik oldal (társadalom) felelősségének hangsúlyozása a fennálló megkülönböztetést rögzítheti, és nem az inkluzív gondolkodás, az inkluzív közösségek kialakítását segíti elő.

Összességében tehát, egyetértünk azokkal a szerzőkkel, akiknek véleménye szerint a jogok biztosítása nem jelenti a társadalmi környezet hozzáállásának változását. A mindennapi élethelyzetekben való részvétel legnagyobb gátjának a társadalmi hozzáállás mutatkozott, ami a kevés ismereten, tapasztalaton és a fennálló sztereotípiákon alapul. Az ismeretek és tapasztalatok növekedése hozzájárulhat a fennálló sztereotípiák változtatásához, de indirekt módon a fizikai akadálymentesítés előmozdításához is. A jogi környezet biztosítása, az ENSZ egyezmény alapelvei és szándéka a mindennapok során kevésbé mutatkozik meg. A hozzáférés biztosítása a részvétel lehetőségét megteremti, de a részvétel megvalósulásában a társadalom szerepe és felelőssége mellett megjelenik a fogyatékossgal élő ember szerepe is.

A vizsgálatban résztvevők jellemzői az országos átlagtól jelentősen eltérnek, ami a vizsgálat korlátjának tekinthető. Célunk nem is az általánosítható következtetések levonása volt, hanem annak vizsgálata, hogy azoknak az akadályozottsággal élő embereknek az élethelyzetét elemezzük és bemutassuk, akik a hiányos jogi környezet, a fennálló fizikai és szociális akadályok ellenére önálló életvitelt folytatnak, dolgoznak, családot alapítanak, gyermeket nevelnek, és akiknek életkörülményeiről kevés ismerettel rendelkezünk. Azoknak az embereknek a tapasztalata és véleménye, akik sikeresen részt vesznek a társadalmi folyamatokban, a többséghez hasonlóan élük mindennapjaikat, ismereteinket bővíti a fogyatékoság komplex értelmezésében, új kutatási kérdéseket generálhat, növelheti élethelyzetük megértését és formálhatja a társadalom hozzáállását a fogyatékosággal élő emberekhez.

IRODALOM

- 1/2000. (I.7.) SzCsM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0000001.scm>
2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0300125.tv>
2007. évi XCII. törvény a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700092.tv>
- Albert F. – Jancsák Cs. – Kabai I. – Kiss V. – Ságvári B. (2010): A fogyatékosággal élő fiatal felnőttek társadalmi integrálódásának esélyei és lehetőségei a mai Magyarországon. Kutatási zárókötet. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Bagatell, N. – Chan, D. – Rauch, K. – Thorpe, D. (2017): „Thrust into adulthood”: Transition experiences of young adults with cerebral palsy. *Disability and Health Journal*, 10(1): 80–86. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2016.09.008>
- Balázs-Földi, E. (2019): Connections between sociodemographic characteristics and attitudes towards employees with disabilities. *Különleges Bánásmód*, 5(1): 7–17. <https://doi.org/10.18458/KB.2019.1.7>
- Balázs-Földi E. (2020): A fogyatékos és a megváltozott munkaképességű személyek munkavégző képességének megítélése. *International Journal of Engineering and Management Sciences*, 5(1): 36–51. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2020.1.4>
- Balázs-Földi E. – Dajnoki K. (2016): Munkáltatói aspektusok feltárása a fogyatékos és megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatásában. *Taylor*, 25(3): 93–103.
- Balázs-Földi, E. – Villás, M.: (2020): Attitudes towards the sport of persons with disabilities, i.e.: is the sport important in the lives of people with disabilities? *Különleges Bánásmód*, 6(1): 19–34. <https://doi.org/10.18458/KB.2020.1.19>
- Bárd P. (2019): A fogyatékosággal élő személyek jogai. In: Jakab A. – Könczöl M. – Menyhárd A. – Sulyok G. (szerk.): *Internetes jogtudományi enciklopédia*.

- Bax, M. – Goldstein, M. – Rosenbaum, P. – Leviton, A. – Paneth, N. – Dan, B. et al. (2005): Proposed definition and classification of cerebral palsy, April 2005. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 47(8): 571–576. <https://doi.org/10.1017/S001216220500112X>
- Bodor Á. – Grünhut Z. – Horeczky R. (2017): Városi bizalmatlanság, vidéki bizalom. Esetleg fordítva? – A bizalom és a településtípus összefüggései Európában. *Területi Statisztika*, 57(4): 406–421. <https://doi.org/10.15196/TS570404>
- Borg, M. – Karlsson, B. – Kim, H. – McCormack, B. (2012): Opening for many voices in knowledge construction. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 13(1): 1–16.
- Boros I. (2019): „Értek. Értek. Gondolkozom. Hogy elmondhassam valakinek, ahhoz idő kell, és figyelem. Másféle kommunikáció.” *Fogyatékoság és Társadalom*, 5(2): 120–131. <https://doi.org/10.31287/FT.hu.2019.2.8>
- Brehmer-Rinderer, B. – Zigrovic, L. – Naue, U.– Weber, G. (2013): Promoting Health of Persons With Intellectual Disabilities Using the UN Convention on the Right of Persons With Disabilities: Early Implementation Assessment in Spain and Hungary. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 10(1): 25–36. <https://doi.org/10.1111/jppi.12018>
- Corbin, J. – Strauss, A. (2015): *A kvalitatív kutatás alapjai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2016): Képzelt különbségek a városi és vidéki közösségek, társas kapcsolatok kvantitatív vizsgálata. *Socio*, 6(3): 48–65. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.3.48>
- Deane, K. (2009): *Shut Out: The Experience of People with Disabilities and Their Families in Australia*. Canberra: Australian Government.
- ENSZ Fogyatékosággal Élő Személyek Jogainak Bizottsága (2019): *Az ENSZ Fogyatékosággal Élő Személyek Jogainak Bizottságának Magyarországról szóló vizsgálati jelentése*. (Utolsó letöltés: 2021. szeptember) https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2fC%2fHUN%2fIR%2f1&Lang=en
- European Concept for Accessibility. <http://www.eca.lu/index.php/documents/eucan-documents/13-2003-european-concept-for-accessibility-2003/file>
- Fabula Sz. (2010): Az esélyegyenlőség és a fogyatékkal élők helyzetének területi különbségei Magyarországon. *Jelenkori Társadalom és Gazdasági Folyamatok*, 5(1–2): 39–43. <https://doi.org/10.14232/jtgf.2010.1-2.39-43>
- Fiske, S. T. – Cuddy, A. J. – Glick, P. – Xu, J. (2002): A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82: 878–902. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.82.6.878>
- Gainforth, H. L. – O'Malley, D. – Mountenay, T. – Latimer-Cheung, A. (2013): Independence and physical activity status moderate stereotypes toward people with physical disability. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 11(3): 244–257. <https://doi.org/10.1080/1612197X.2013.749001>

- Garland-Thomson, R. (1997): Feminist theory, the body and the disabled figure. In: Davis, L. J. (ed.): *The disability studies reader*. New York: Routledge, 279–292.
- Gidley, J. – Hampson, G. – Wheeler, L. – Bereded-Samuel, E. (2010): Social Inclusion: Context, Theory and Practice. *The Australian Journal of University-Community Engagement*, 5(1): 6–36.
- Gradwohl Cs. – Vámosi T. (2012): A fogyatékossgal élők egyenlő esélyű hozzáférés biztosítására irányuló törekvésekről és azok akadályairól. *Tudásmenedzsment*, 13(2): 39–47. <https://doi.org/10.1558/pome.v13i10.39>
- Gulya F. – Hoffman I. (2019): A támogatott döntéshozatal sorsa Magyarországon. *Fogyatékos-ság és Társadalom*, 5(2): 22–36. <https://doi.org/10.31287/FT.hu.2019.2.2>
- Hadi N. (2013): *A fogyatékossgal élő személyek alapjogai*. Doktori disszertáció. Kaposvár: PTE ÁJK Doktori Iskola.
- Halmos Sz. (2009): Fizikai akadálymentesítés a munka világában. *Esély*, 2: 17–45.
- Halmos Sz. (2019): Támogatott életvitel és támogatott döntéshozatal – a CRPD 12. és 19. cikkének konzisztens végrehajtásának lehetőségei Magyarországon. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Hammel, J. – Magasi, S. – Heinemann, A. – Whiteneck, G. – Bogner, J. – Rodriguez, E. (2008): What does participation mean? An insider perspective from people with disabilities. *Disability and Rehabilitation*, 30(19): 1445–1460. <https://doi.org/10.1080/09638280701625534>
- Hanna, W. J. – Rogovsky, B. (2007): Women with disabilities: Two handicaps plus. *Disability, Handicap & Society*, 6(1): 49–63. <https://doi.org/10.1080/02674649166780041>
- Hästbacka, E. – Nygård, M. – Nyqvist, F. (2016): Barriers and facilitators to societal participation of people with disabilities: A scoping review of studies concerning European countries. *ALTER, European Journal of Disability Research*, 10(3): 201–220. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2016.02.002>
- Henman, P. – Foster, M. (2015): Models of disability support governance: a framework for assessing and reforming social policy. *Australian Journal of Social Issues*, 50(3): 233–252. <https://doi.org/10.1002/j.1839-4655.2015.tb00348.x>
- Horváth P. (2009): A társadalom fogyatékosügyi (köz)gondolkodása alakulásának és alakításának néhány aspektusa. *Fogyatékos-ság-politikai szakismeretek, Szöveggyűjtemény*. Budapest: ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, 3–35.
- Kállai G. – Mile A. (2020): Sajátos nevelési igények és befogadó nevelési Európában. *Educatio* 29(3): 363–378. <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.3>
- Katona V. (2012): „...mindent megkapunk, csak, mondom, a szabadság hiánya...” Felnőtt értelmi fogyatékos személyek életútjainak feltérképezése. In: Zászkaliczky P. (szerk.): *A társadalmi és iskolai integráció feltételrendszere és korlátai*. Budapest: ELTE BGGyK, 117–177.
- Katona V. (2014): *Mozgássérült emberek felnőtté válása a társadalom által teremtett keretek között. A reziliencia lehetősége az életutakban*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola.

- Katona V. – Heiszer K. – Szücs M. (2016): Rögös úton sehová. Intellektuális fogyatékossgal élő emberek szülővé válása. In: Kőnczei Gy. – Hernádi I. (szerk.): Az esélyegyenlőségtől a Taigetoszig? Fogyatékossgtudományi eredmények a „másik oldal” megértéséhez. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 97–128.
- Kegyé A. – Megyeri K. – Németh Sz. – Szarvas H. (2013): A lakosság viszonya a védett tulajdonságokkal rendelkező csoportokhoz. In: Ágó A. – Fris E. K. (szerk.): Védett tulajdonságú csoportok hozzáféréseinek akadályai a közigazgatási döntéshozatalban. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság.
- Kiss V. – Maléth A. – Tókey B. – Hoffman I. (2021): An empirical study of actions on custodianship in Hungary. *International Journal of Law and Psychiatry*, 78, 101719. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2021.101719>
- Kovács M. (2010): Az előítéletek okai és mérséklésük lehetőségei: a szociálispszichológiai nézőpont. *Alkalmazott Pszichológia*, 12(1–2): 7–27.
- Kovács V. (2018): Önállóan lakni, közösségben élni. Kutatási beszámoló. Budapest: Közélet Iskolája Alapítvány.
- Kozma Á. – Petri G. – Bernát A. (2020): Kiszolgáltatottság és stagnálás: fogyatékos emberek társadalmi helyzete a 2010-es években. In: Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2020. Budapest: Társi Szociális Kutatások Intézete, 381–403.
- Lang, L. (2015): Responsibility and participation in transition to university – voices of young people with disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 17(2): 130–143. <https://doi.org/10.1080/15017419.2013.817355>
- Lawson, A. (2014): Accessibility Obligations in the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Nyusti – Takacs V Hungary. *South African Journal on Human Rights*, 30(2): 380–392. <https://doi.org/10.1080/19962126.2014.11865114>
- Mikola O. (2017): A fogyatékossggal élő személyek jogvédelme a fogyatékosjogi ENSZ egyezményben. Doktori értekezés. Budapest: PPKÉ Jog és Államtudományi Doktori Iskola.
- Milligan, M. S. – Neufeldt, A. H. (2001): The myth of asexuality: A survey of social and empirical evidence. *Sexuality and Disability*, 19(2): 91–109. <https://doi.org/10.1023/A:1010621705591>
- Morris, J. (2005): Citizenship and disabled people: A scoping paper prepared for the Disability Rights Commission (utolsó letöltés: 2021. 10. 11.) <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/morris-Citizenship-and-disabled-people.pdf>
- Murinkó L. (2019): A felnőtté válás életúttípusai, előzményei és kiemenetei a 2000-es években Magyarországon. *Demográfia*, 62(2–3): 153–198. <https://doi.org/10.21543/Dem.62.2-3.1>
- Nario-Redmond, M. R. (2010): Cultural stereotypes of disabled and non-disabled men and women: Consensus for global category representations and diagnostic domains. *British Journal of Social Psychology* 49: 471–488. <https://doi.org/10.1348/014466609X468411>
- Oaten, M. – Stevenson, R. – Case, T. (2011): Disease avoidance as a functional basis for stigmatization. *Philosophical Transactions of the Royal Society Biological Sciences*, 3433–3452. <https://doi.org/10.1098/rstb.2011.0095>

- Petri G. (2019): Az emberi jogok és a fogyatékos emberek társadalmi mozgalmá. *Fogyatékos-ság és Társadalom*, 1: 29–56. <https://doi.org/10.31287/FT.hu.2019.1.2>
- Petri G. – Markos B. (2021): Akadályok felsőfokon. *Mozgáskorlátozott emberek egyetemi részvételének akadályai*. Budapest: Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége.
- Pongrácz K. (2017): Többségi tanulók fogyatékos-sággal élő társakkal szembeni attitűdjének vizsgálata. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola.
- Reeve, D. (2002): Negotiating Psycho-emotional Dimensions of Disability and their influence on identity Constructions. *Disability & Society* 17(5): 493–508. <https://doi.org/10.1080/09687590220148487>
- Reeve, D. (2004). Psycho-emotional dimensions of disability and the social model. In: G. M. C. Barnes (ed.): *Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research*. Leeds: The Disability Press, 83–100.
- Rohmer, O. – Louvet, E. (2012): Implicit measures of the stereotype content associated with disability. *British Journal of Psychology* 51: 732–740. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.2011.02087.x>
- Rohmer, O. – Louvet, E. (2016): Implicit stereotyping against people with disability. *Group Processes & Intergroup Relations*: 1–14. <https://doi.org/10.1177/1368430216638536>
- Sándor A. (2017): Úgy kell kezelni őket, mintha tényleg igazi felnőttek lennének. *Esély*, (28)2: 29–54.
- Sándor A. (2018): Magas támogatási szükséglettel élő személyek önrendelkezésének lehetőségei. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE PPK Neveléstudomány Doktori Iskola.
- Sándor A. – Horváthné Somogyi I. – Iván Z. – Kalányos Gy. (2019): A támogatott lakhatás jellemzői egy participatív kutatás tükrében. *Fogyatékos-ság és Társadalom*, 5(1): 90–114. <https://doi.org/10.31287/FT.hu.2019.1.5>
- Sándor A. – Kunt Zs. (2020): „A ‚gondozás‘ túlélést biztosít számunkra, a ‚személyi asszisztencia‘ életet – A Személyi Asszisztencia Szolgáltatás szakirodalmi hátterének elemző áttekin-tése. *Szociálpolitikai Szemle* 6(1): 5–26.
- Sélei B. (2015): Az érzelmi intelligencia szerepe a foglalkozási rehabilitációban. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. Doktori disszertáció.
- Sélei B. (2018): Szemléleti akadálymenetesség a felsőoktatásban. *Opus et Education* 5(1): 37–51. <https://doi.org/10.3311/ope.242>
- Schiffer Cs. (2008): Az inklúzió fogalmának értelmezései és azok ellentmondásai. In: Bánfalvy Cs. (szerk.): *Az integrációs cunami: tanulmányok a fogyatékos emberek iskolai és társadal-mi integrációjáról*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 45–63.
- Smith, E. R. – Mackie, D. M. – Claypool, H. M. (2015): *Szociálpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Staniland, L. (2011): *Public perceptions of disabled people: Evidence from the British Social Attitudes Survey 2009*. London: Office of Disability Issues.

- Stewart, D. – Law, M.– Rosenbaum, P. – Willms, D. (2002): A Qualitative Study of the Transition to adulthood for Youth with Physical Disabilities. *Physical & Occupational Therapy In Pediatrics*, 21(4): 3–21. https://doi.org/10.1080/J006v21n04_02
- Stier, A. – Hinshaw, S. (2007): Explicit and implicit stigma against individuals with mental illness. *Australian Psychology*, 42(2): 106–117. <https://doi.org/10.1080/00050060701280599>
- Tiszai L. (2018): A közös zenélés szerepe a befogadó attitűd kialakításában. Modellprojekt és hatásvizsgálat. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola.
- Újfalussy R. B. (2014): A felnövekvő értelmiség sérült emberekhez való viszonya. *Gyógypedagógiai Szemle*, 42(1): 48–62.
- Varga A. (2013): Az esélyegyenlőség értelmezési kerete. In: Varga A. (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 11–14.
- Varga A. (2015): Az inklúzió szemlélete és gyakorlata. Pécs: PBTk Neveléstudományi Intézet.
- Vida F. – Iván Z. – Kalányos Gy. (2019): Intellektuális fogyatékosággal élő személyek hétköznapi döntési lehetőségei támogatott lakhatásban. *Fogyatékoság és Társadalom*, 5(2): 86–99. <https://doi.org/10.31287/FT.hu.2019.2.6>
- Vissi T. (2020): „Hello! I am here!”: Psycho-Emotional Disablism in the Life Stories of People with Disabilities. *Fogyatékoság és Társadalom*, 6(2): 104–119. <https://doi.org/10.31287/FT.en.2020.2.9>
- Waldboth, V. – Patch, C. – Mahrer-Imhof, R. – Metcalfe, A. (2016): Living a normal life in an extraordinary way: A systematic review investigating experiences of families of young people’s transition into adulthood when affected by a genetic and chronic childhood condition. *International Journal of Nursing Studies*, 62: 44–59. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2016.07.007>
- Wang, Z. – Xu, X.– Chen, Y. – Jiang, J. – Han, Q. – & Ni, G.X. (2021): Factors Associated with Public Attitudes Towards Persons with Disabilities: A Systematic review. *BMC Public Health*, 21(1): 1–31. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-11139-3>
- Wendell, S. (2010): *Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Zarb, G. (1992): On the Road to Damascus: First Step towards Changing the Relations of Disability Research Production. *Disability, Handicap & Society* 7(2): 125–138. <https://doi.org/10.1080/02674649266780161>

Értelmiségi fiatal cigány nők identitás keresése

Maszlag Fanni

MASZLAG FANNI: Slachta Margit Nemzeti Szociálpolitikai Intézet – maszlag22@gmail.com

ABSZTRAKT Jelen korunk, melyben élünk, radikálisan megváltoztatja a nemzedékek problematikáját, és teljesen elszakítja azokat a szálakat, melyek a hagyományok mentén összekötik egymással a különböző generációkat. Egy olyan kulturális váltásnak lehetünk szemtanúi a mai társadalmakban, mely rákényszeríti az embert arra, hogy újrafogalmazza létezése alapjait, identitását. Kétségtelen, hogy vannak alapvető tények, amik nem változnak, azonban a globalizáció és modernizáció beszivárgása még a legtradicionálisabb közösségekben is nemcsak egyéni szinten alakítja át a cigány nők életét, hanem megváltoztatja a társadalmi integráció kereteit, a kultúraátadás és a szocializáció módját, miközben új tartalmakkal tölti fel a cigány kultúra kifejezést, valamint a közösség értékészletét. A változás folyamata természetesen nem jelenti a cigány tradíciók, hagyományok végleges eltűnését, sokkal inkább a meglévők mellett a nemzeti értékek, magatartásminták és identitásváltozatok párhuzamos megjelenését.

Kulcsszavak: roma/cigány nők, etnikai identitás, rekonstruált identitás, generáció, kultúra

Intellectual gypsy girls searching for identity

ABSTRACT The present age in which we live is radically changing the problem of generations and completely severing the threads that bind different generations together along traditions. We are witnessing a cultural shift in today's societies that is forcing people to redefine the foundations of their existence, their identity. There are undoubtedly some basic facts that remain unchanged, but the infiltration of globalisation and modernisation into even the most traditional communities is not only transforming the lives of Gypsy women at an individual level, but is changing the framework of social integration, the way culture is transmitted and socialised, while adding new meanings to the expression of Gypsy culture and the set of values of the community. The process of change does not, of course, imply the permanent disappearance of Gypsy traditions and customs, but rather the parallel emergence of national values, patterns of behaviour and identity variations alongside the existing ones.

Keywords: Roma/Gypsy women, ethnic identity, reconstructed identity, generation, culture

BEVEZETÉS

A modern kori Európában, napjaink felgyorsuló gazdasági és társadalmi átalakulása számtalan területen hozott változást az emberek életébe. Módosultak az iskoláztatási, gyermekvállalási, munkavállalási szokások, de a hagyományos nemi szerepek is. A változások a többségi társadalom mellett a cigány csoportok életében is jelentős átalakulást eredményeztek. Jóllehet a cigányok¹ körében a modernizációs folyamat később indult és a hatások lassabban alakultak ki, de a megkésett modernizáció hatása ma már kétségkívül tapasztalható körükben.

¹ A dolgozatban a roma és cigány fogalom használatát illetően a cigány megnevezést fogom alkalmazni, mivel kutatásomban a tradicionális cigány közösségek külön kérték, hogy ezzel a megnevezéssel éljek esetükben.

A cigány családokban a nők tradicionálisan betöltött elsődleges feladata a család, a férj és a gyerekek gondozása, kiszolgálása volt. Mindezek mellett a nőknek kiemelt szerepe volt a cigány hagyományok és kulturális értékek továbbadásában.

A globalizáció és modernizáció beszívargása a tradicionális közösségekbe nemcsak egyéni szinten alakítja át a cigány nők életét, hanem megváltoztatja a társadalmi integráció kereteit, a kultúraátadás és a szocializáció módját, miközben új tartalmakkal tölti fel a cigány kultúra kifejezést, valamint a közösség értékészletét. A változó környezetben új jelentést kapnak a hagyományok, változik a kultúraátadás formája, s mindezzel együtt formálódnak a közösség mindennapjait meghatározó értékek is. A változás folyamata természetesen nem jelenti a cigány tradíciók, hagyományok végleges eltűnését, sokkal inkább a meglévők mellett a nemzeti értékek, magatartásminták és identitásváltozatok párhuzamos megjelenését.

Az újonnan létrejött társadalmi kontextusban a harmadik generációs cigány nőknek szükséges volt átalakítaniuk saját identitáskonstrukciójukat. Ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy az integráció – feltételezésünk szerint az újrakonstruált identitás velejárója – nem megy gyorsan és könnyen a harmadik generáció tagjainak sem. Hiába próbálják tudatosan megváltoztatni etnikai identitásukat kifejező szimbólumaikat és identitáselemeiket, előítéletek által kevésbé terhelt elemekre – pl. kulturális értékek kiemelése – a többségi társadalom befogadása nélkül, hiába indul el egyfajta változás és változtatni akarás a legfiatalabb cigány generációban, az integráció nem valósulhat meg, csak együttes erővel.

A kutatás központi eleme, hogy mélyebben megismerje a harmadik generációs cigány nők etnikai identitásának dimenzióit, és feltárja azokat az új vagy újrafelfedezett dimenziókat, amelyek segíthetnek a csoport intergrációjában. Jelen tanulmány azon cigány identitással foglalkozó kutatások sorába kíván beállni, melyek központi problémaként az etnikai identitás változását és a cigány integrációs törekvéseket nevezi meg, ezen belül pedig egy speicális cigány közösségre fókuszál, jelentős figyelmet fordítva az identitásépítés stratégiák megválasztására, ennek az életmódra és a társadalmi kapcsolatokra gyakorolt hatására, illetve a konverziók következményére.

ELMÉLETI KERET

Az elmúlt évtizedekben az identitás kérdése a globalizáció fontos aspektusává vált és nagy érdeklődést váltott ki az etnikai sokszínűség növekedése iránt is. Míg a kulturális sokszínűsége általában kívánatos társadalmi tulajdonságként tekintenek, a kisebbségi etnikai identitás fennmaradását a többségi társadalom tagjai fenyegetésként vagy problémák forrásaként érzékelik (Alba 1997). Egy másik kultúrával való találkozáskor az egyének különféle diszpozíciós stratégiákat alkalmaznak, hogy az új kultúra és a származási kultúra közötti potenciális feszültséget elviseljék. Megjegyzendő, hogy ez a feszültség a második vagy későbbi generációk tagjainál is előfordulhatnak, és elő is fordulnak, mivel ellentmondást találhatnak a családon kívül megtapasztalt befogadó kultúra szokásai és értékei, valamint a szülei által leírt, bemutatott és közvetített örökségi kultúra hiedelmei és értékei között. A különböző identitásstratégiák – asszimiláció, kettős identitás, integráció – befolyásolják az egyének attitűdjeit és viselkedését a befogadó társadalom tagjaival, illetve saját etnikai csoportjuk tagjaival, a mindennapi interakciók során.

Az identitást számos dimenzió mentén határozzák meg és kutatják, azonban jelen tanulmány a következők mentén azonosítja az etnikai csoport ismérveit: a külső és belső karaktervonások – ezen belül is kifejezetten az öltözködés és az ahhoz tartozó kiegészítők mint státuszszimbólumok –, közös nyelv; a családon belüli kapcsolatok; a kultúra és azon belül a vallás. A nemzetek ideologikus programjai is legtöbbször ezek mentén a dimenziók mentén jelölik ki a nemzethez tartozás paramétereit (Smith 1986, Csepeli 1992). A kultúrnemzeti tradíció szerint az etnikai csoporttagság és a nemzethez tartozás egymást kizárják, azonban a gyakorlatban ez a kizárólagosság nem feltétlenül jellemző minden esetben (Bindorffer 2001). A különböző csoportok között átfedések lehetnek az asszimiláció hatására, a nyelv, a kultúra stb. területén változások állhatnak be. Phukon (2002) szerint, az általam is hangsúlyozott identitásdimenziók értelmezhetők egyfajta „szervezési elvként” is, amelyet egy embercsoport használ annak érdekében, hogy megkülönböztesse magát más csoportoktól (Phukon 2002). Ezek a dimenziók egyéni és kollektív szinten is felfoghatók, a kutatón múlik, hogy milyen mutatókat talál ezeknek a dimenzióknak a mérésére, ugyanis objektív és szubjektív dimenziók is vannak.

Amikor a magyarországi cigány etnikai csoportról beszélünk, akkor a magyar többségi társadalmon belül élő, származását tekintve eltérő etnikai csoportot kívánjuk jellemezni. A magyarországi cigány etnikum egy olyan csoport, melynek vannak jellegzetes önmeghatározó jegyei, lényeges elemei; mint a közös kultúra, a csoport nyelve, megnevezése, értékei, normarendszere. A cigány etnikai csoport – mint minden más etnikai csoport – a más csoportokkal történő folyamatos interakciók során kihívásoknak van kitéve, így az őket érintő társadalmi változások is különbözőképpen értelmezhetők. Kisebbségként, a többségi társadalommal való évszázados együttélés eredményeként vannak bizonyos elemek, tradícióegyüttesek, melyek az idők folyamán előtérbe kerülnek vagy éppenséggel gyengülnek, és már nem lesznek egyértelmű jegyei a többségtől való elkülönülésnek. Ilyen például a nyelv, a tradicionális viselkedésminták vagy a történelmi megítélés. Ugyanakkor túlélési stratégiai funkciókat és csoportkohézió alapjait képezik a többségtől eltérő kulturális tradicionális elemek reprezentációi.

Az etnikai identitás nemzedékről nemzedékre való megtartása nem feltétlenül jelenti mind külső, mind belső aspektusainak, vagy az egyes szempontok összes alkotóelemének megtartását ugyanolyan mértékben. Egyes elemek jobban megmaradhatnak, míg másokat pedig egyáltalán nem tartanak meg. A különböző generációk tagjai akár szubjektíven azonosulhatnak etnikai csoportjukkal az etnikai nyelv ismerete nélkül, az etnikai hagyományok gyakorlása vagy az etnikai szervezetekben való részvétel nélkül is, illetve gyakorolhatnak etnikai hagyományt anélkül is, hogy erősen kötődjenek a csoporthoz. Más esetekben a külső identitás ugyanazon összetevői különböző szubjektív jelentést nyerhetnek ugyanazon etnikai csoporton belüli különböző generációk, etnikai csoportok vagy más alcsoportok számára. Éppen ezért nem szabad azt feltételezni, hogy egy generáció által megtartott etnikai identitás azonos típusú vagy formájú identitással rendelkezik, mint amelyet a korábbi generációk megőriztek. A különböző identitásdimenziók és a kötődés ereje az egyes dimenziók mentén generációk között is eltérő lehet.

„Minden kisebbség sorsa sajátos és egyedi. Mégis van bennük egy közös tényező, mely egy fogalom-má összekovácsolja őket: a másik nemzet(iségtől) való függés, és egyben annak az államnak a berendezkedésében való élés. A másik nemzettől való függésből következnek a hétköznapi életben át-

élt társadalmi konfliktusok. Ez a folyamat teremti meg a kisebbségben élő egyén identitását, identitás védelmében konstruált stratégiákat, melyek védelmezik az egyén egyedi tulajdonságait környezetének elvárásaival szemben” (Hires 2010: 14–15).

A cigány identitás megőrzése vagy elvesztése az alkalmazkodási kényszer és a kényszerhez való alkalmazkodás függvénye. A cigány identitás megtartásának igénye egyfajta együvé tartozás érzését erősíti, melyhez olyan, számukra érthető értékrendszert, jelképrendszert alakítanak ki és működtetnek, mely egyben a többség számára látható és láthatatlan kulturális sík is. Mindez egyaránt befolyásolhatja a többségi társadalomba és a saját közösségükbe való integráció lehetőségeit.

ÚJRAKONSTRUÁLT IDENTITÁS

Azok a tényezők, amelyek az egyének számára azonosulást jelenthetnek, az másoknál lehetőség az azonosításra. Az azonosítást szolgáló jelek általában a „fizikai világból” érkeznek, azonban tartalmuk gyakran túlmutat a fizikai jelenségeken. Egyes esetekben egyértelműen következik a jelentés, máskor a jelentések értelmezése kizárólag a „jelhasználók” konszenzusán múlik. Jelentéshordozó lehet minden olyan, a test egészére kiterjedő dolog, mint bőr, haj, szem, szín, az arc, nyelv, de a testhez tartozó kulturális jelek is: öltözék, ékszer (Csepeli – Örkény – Székelyi 1999). A társadalmi identitással foglalkozó kutatók az azonosulás, azonosítás jeleit kétféleképpen értelmezik. Az esszencialista felfogás szerint az identitás jelei egyértelműen utalnak a személy hovatartozására és a jeleket nem lehet nemlétezőnek tekinteni, maximum leplezni lehet őket. A konstruktivista felfogás azonban azt mondja, hogy az identitást a kollektív képzelet konstruálja, és az azonosításra szolgáló jeleknek nincs közülük az azonosított csoporthoz (Brubaker 2002; Feischmidt 2010). Goffman (1999) szerint egy személy eltitkolhatja azokat az identitással összeegyeztethetetlen jeleket, melyek alapján a másik csoport tagjai beazonosíthatják. A harmadik generációs fiatal cigány nők a többségi társadalom által való elfogadásért elrejtik identitásuk azon dimenzióit, amelyek mentén a leginkább beazonosítható származási csoportjuk. Ugyanakkor, hogy etnikai identitásukat meg tudják őrizni, újra kell konstruálni identitásukat.

Újrafelfedezett/újrakonstruált identitás fogalmával találkozhatunk Tóth 2008-as kutatásában. A szakértő szerint a kisebbségi csoporthoz tartozó emberek életében akadhatnak olyan időszakok, amikor etnikai identitásukat háttérbe szorítják, megtagadják, majd az életük egy másik szakaszában újrafelfedezik és szubjektívvé teszik kisebbségi identitásukat (Tóth 2008). Ez olyan formában jelenhet meg, mint az ősi „gyökerek” keresésében, a kisebbségi nyelv tanulásában, a kultúra mélyebb megismerésében. A fogalom Bindorffer 2001-es sváb kisebbséggel foglalkozó kutatásában is megjelenik, azonban más értelmezésben, úgy, mint magának az etnikai tradíciónak az újraélesztése, a kisebbségi identitáselemek vállalhatóbb, pozitív érzéssel való feltöltése.

A kisebbségi csoportok törekednek etnikai csoportjuk túlélésére és a csoporttagok megőrzésére, ugyanis a maritális asszimiláció miatt a biológiai jelentősége már nem garantált, ezért olyan tradicionális etnikai identitásmintákat kell felkínálnia, amelyet a következő generáció elfogad. A harmadik generációs cigány lányok ezért nemcsak újra felfedezik, újrakonstruálják,

fogyaszthatóvá teszik a tradíciókat, hanem olyan magyar identitáselemeket emelnek be az etnikai identitásba, amelyek eddig nem voltak jelen.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

A kutatás egyik központi kérdése, hogy a cigány identitást meghatározó elemek megtartása, átalakítása vagy elhagyása milyen összefüggést mutat a harmadik generációs fiatal cigány nők integrációs törekvéseivel, illetve mindezek milyen változásokon keresztül jelentkeznek a közösség szintjén.

A kutatási adatok nem teszik lehetővé, hogy az identitásváltozás valamennyi lényeges dimenzióját elemezzem, ezért azok a dimenziók kerültek fókuszba – az olvasott szakirodalmak alapján –, amelyekben a legszembetűnőbbek a változások. Ezekben a dimenziókban láthatóak a leginkább az elhatárolódásnak a jelei a többségi társadalomtól és válnak a leglátványosabb „kifejező médiumokká”.

Mindezeket figyelembe véve jelen írásban a következő meghatározó dimenziók kerültek kibontásra. Elsőként a legszembetűnőbb terület, a „külső karaktervonások dimenziója” – ezen belül is a tradicionális viselet jelenléte, jelentőségének megítélése, szimbólumok, kiegészítők szerepe és a „tisztaság” kérdése. Másodikként a cigány „nyelv” családon belüli, barátok közötti, kulturális eseményeken és az intézményes keretek között használt kommunikáció identitáserősítő szerepe. Harmadikként a „családon belüli szerepek dimenziója”, ezen belül pedig a párválasztási szokások, házasság és a nemi szerepek változása kerül bemutatásra, két terület – a munkavállalás és a gyerekneveléssel kapcsolatos szerepelvárások megjelenítésére fókuszálva. A negyedik a kultúra dimenziója, amit a kulturális szokásokon és a valláson keresztül a valláshoz kapcsolódó értékek, és annak jelentősége az integrációra.

A kutatást egy olyan régióban végeztem, amely a romák által az egyik legsűrűbben lakott térség hazánkban. A terület meghatározását követően olyan települések kerültek a mintába, ahol tradicionális oláh cigány közösségekkel találkozhatunk. Tudatosan állítottam a tradicionális oláh cigány csoportot kutatásom fókuszába, ugyanis markánsabban rajzolódnak ki bizonyos karakterek és jobban lekövethető az integráció folyamata, mint a diffúzabb csoportoknál. A települések kiválasztása után hólabda-módszer segítségével találtam meg a településeken élő harmadik generációs cigány nőket. Empirikus kutatásom során a kiválasztott harmadik generációs cigány nőkkel készült interjúk és résztvevői megfigyelések nem csupán az általuk közvetített identitáselemek változását tették láthatóvá, hanem arra is módot adtak, hogy az interjúalanyok személyes percepcióit megismerjem.

A kutatás 2018–2020 között zajlott. A vizsgálat során 52 félig strukturált interjú készült – első, második és harmadik generációs cigány nőkkel – ebből 17 harmadik generációs lánnyal. A vizsgálatban az átfogó következtetések levonása érdekében résztvevő megfigyelés módszert is alkalmaztam.

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Habermas (1985) szerint a kulturális hagyományoknak fontos feladata, hogy formális gondolatokat bocsásson a társadalom és az egyének számára. Mindezt úgy, hogy közben teret hagy

az egyének különböző igényei számára, és lehetőséget biztosít a hagyományok megkérdőjelezésére, újraértékelésére. Azzal, hogy a harmadik generációs cigány nők megkérdőjelezzik, újraértékelik, szelektálják az etnikai identitás tartalmával kapcsolatos hagyománykészleteket, egy újfajta igényt nyújtanak be az érvényességre. Az etnikai hovatartozást azonban nem garantálja a származási adottság vagy a megkonstruált kultúraelem, ha azt nem működtetik. Az egyén az interakciókban, kommunikációban számára felajánlott lehetőségekből választja meg és alakítja etnikai identitását és hovatartozását. Annak fényében, hogy ki kívül, milyen mértékben akar azonosulni vagy elhatárolódni, változnak a határok.

A következőkben igyekszem leírni az etnikai identitás általam megjelölt dimenzióin – külső karaktervonások, nyelvhasználat, családon belüli szerepeken – keresztül a harmadik generációs cigány nők identitását és értelmezni a változások irányát, miközben megpróbálok magyarázatot adni a helyzet értelmezésére. Az egyes dimenziókban kerestem azokat az elemeket, amiket megtartottak még az eredeti kulturális elemekből, valamint azokat, amiket átalakítottak vagy másra cseréltek. A dimenziókat összegzem, majd röviden bemutatom azokat, amin keresztül a harmadik generáció megéli etnikai identitását. A külső karaktervonások dimenziójában azt szeretném érzékeltetni, hogy fontos figyelemmel kísérrünk a viselet és a viselethez kapcsolódó szimbólumok, kiegészítők szerepét generáción belül. Lényeges megvizsgálni, hogy a generáción belül milyen a viszonyuk etnikai közösségük viseletéhez, a viseleten keresztül miként mutatkozik meg cigány önismeretük, továbbá van-e életükben bármilyen szimbolikus szerepe a viseletüknek, és hogyan működtetik azt, mint az identitásuk egyik közvetítő csatornája. Az identitást kifejező nyelvi dimenzióban igyekeztem feltárni a nyelvi viselkedés főbb jellemzőit, hogyan működik a nyelvválasztás a hétköznapi élet legfontosabb színterein, milyen tényezők befolyásolják a nyelvválasztást, illetve a nyelvhez való érzelmi viszonyulást. A családi szerepek dimenziójában elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy a modernizáció miként érintette a cigány lányok szerepét a családon és közösségen belül.

A KUTATÁSI MINTA BEMUTATÁSA

Kemény István eredményei szerint (1971, 1993) a tradicionális cigány közösségekhez tartozó, magukat oláh vagy beás cigány identitásúnak valló személyekre jellemző volt az alacsonyabb iskolai végzettség és munkaerőpiaci részvétel, ugyanakkor az ezredforduló utáni kutatásában (2003) egy folyamatosan javuló iskolai integrációt és a többségi társadalomhoz hasonló gyermekszám csökkenést figyelt meg, miközben munkaerőpiaci esélyeik és jövedelmi viszonyaik még mindig jóval elmaradtak az országos átlagtól. Fontos kiemelni, hogy az oláh cigányok anyagi helyzete lehetővé tette, hogy iskolai részvételük javuljon, míg egy nem oláh cigány közösségnél, pl. a településen élő romungró cigányok esetében, ez kevésbé jellemző. Emellett érdemes kiemelni, hogy a jobb anyagi helyzet és a simább karrierpálya gyorsítja az identitásvesztést, mert a fiatal generáció tagjaként hamar intézményesített szocializációs közegbe kerül és elveszítheti a kötődését. A minta szempontjából fontos még arra is kitérni, hogy a lányok mindegyike felsőoktatási intézményekben tanul vagy tanult és valamilyen Roma Szakkollégium tagja. A minta választásánál ez fontos volt, ugyanis ebben a közegben tudatos a cigány identitás felvállalása, illetve esetükben tetten érhetőek azok az identitáselemek, amelyek átalakításra kerültek. Az interjúszituációk során a lányok a verbális kompetenciák birto-

kában képesek voltak prezentálni, értelmezni azokat a folyamatokat, melyeket kutatásomban kerestem.

A harmadik generációs cigány nők az 1990-es években születtek. Etnikai identitásuk alakulására nagy hatással volt a '90-es évek végén, kétezres évek elején történő oktatási expanzió, illetve 2009-től a fiatalokat a munkaerőpiacon történő megjelenésre ösztönző különféle támogatások. A középiskolák, felsőfokú intézmények, munkahelyek többsége a településeiken kívül estek, így a többségi társadalom tagjaival, értékeivel, normáival való azonosulás életük mindennapi részévé válhatott és etnikai identitásuk alakulásának kulcsfontosságú tényezőjévé vált.

Etnikai identitásukat, annak felvállalását, megjelentetését számos más tényező is befolyásolja:

1. A szülő példáját látva, továbbá neveltetésükből adódóan a harmadik generációs cigány lányokban fel sem merült annak a kérdése, hogy ne tanuljanak tovább, ne dolgozzanak és hogy a hagyományos női szerepek szerint éljenek. Az egyedülálló anyák mintája és a szűk családon belüli nemek közti egyenlőség – fiú és lány gyermek szerepei, feladatai között nem tett különbséget az édesanya – szintén hozzájárultak a hagyományos női szerepek háttérbe szorulásához ebben a generációban. A család mint elsődleges szocializációs szintér, már elvesztette azt a funkcióját, ami az etnikai identitás továbbörökítésére szolgált.

2. Az intézményeken mint másodlagos szocializációs szintéren keresztül a kortárs csoportnak kiemelt szerepe van a harmadik generációs cigány nők identitásának alakulására. Az óvoda és iskola az első olyan intézmény, ahol a gyermek távol kerül a szülőtől és a kortársak foglalkoztatásba kerülnek, a társakkal való együttélés fontossá válik. Az oktatási intézményekben a nevelésen túl kultúraátadás történik és különféle viselkedési módokat tanulnak a diákok.

A kilencvenes évek végére, mikor ennek a generációnak a tagjai iskoláskorúak lettek, az állam növelte a középiskolákba bekerülhető diákok számát. 2012-től ugyan csökkent a felsőoktatási intézményekbe bekerült hallgatók aránya (KSH 2018), de a vizsgált településeken ebből a generációból majdnem minden oláh cigány lány tovább tanult. Ez pedig szintén sűrűbb interakciót eredményezett a többségi társadalommal, valamint azok normáinak, értékeinek megismerését is elősegítette. Nem elhanyagolható tényező, hogy a középiskolák, felsőoktatási intézmények többsége nem a vizsgált településeken találhatóak, így nem csak a családon belüli idősebb generációtól, hanem a csoportthatárokon is kívülre kerültek a megkérdezett fiatal cigány nők.

Az oktatási intézményekben megjelenő cigány fiatalokat támogató ösztöndíjprogramok, szakkollégiumok a szakmai támogatás mellett anyagi, lelki és közösségi támogatást is nyújtanak. A harmadik generációs cigány nők mindegyike tagja volt valamilyen Roma Szakkollégiumnak, ahol cigány és nem cigány – hátrányos helyzetű – fiatalok egyaránt jelen vannak. A nem cigány fiatalokkal való együttélés, értékeik, normáik megismerése hatással van/volt az identitásukra, azonban ez ellentétes irányba is hat, mivel a magyar kollégiumi hallgatók is betekintést nyerhettek a cigány kultúra, értékek, normák, szabályok világába.

A szakkollégiumokon keresztül lehetőségük nyílt – az ország különböző területeiről érkező más cigány fiatalokkal együtt szakmai, cigány ifjúsági konferenciákon részt venni, civil szervezetek munkáiba beleszállni, állampolgári és közeleti szerepvállalásra, formális és nem formális oktatásba, politikába bekapcsolódni. Ezek a lehetőségek mind olyan helyzeteket teremtettek,

ahol az etnikai identitásukat biztosító pillérek felerősödhetnek, elnyomásba kerülhetnek, vagy átalakulhattak.

3. A munkahelynek, ahol szintén egy közösség tagjává válik az egyén, megvan a saját kultúrája, értékrendje, szabályai, amihez alkalmazkodniuk kell. A megkérdozett harmadik generációs nők többsége még most fog elhelyezkedni a munkaerőpiacon, azonban akik már dolgoznak, azok munkaerőpiaci integrációjához nagyban hozzájárultak a különféle kormányzati intézkedések – mint az ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszony bevezetése, a felsőoktatásba bevezetett duális képzés, az Ifjúsági Garancia Program stb. A munkaviszony révén a többségi társadalommal való mindennapi kapcsolattartás befolyásolja etnikai identitásuk felvállalásának módját. Az interjúalanyok és a többségi társadalomhoz tartozó hasonló életkorú nők között olyan alapvető különbség nincs, ami a foglalkoztatás esetén funkcionális problémát jelentene. Ugyanakkor a cigány identitást – látványosan – prezentáló viselet, gesztusok, nyelvhasználat mind olyan karakterek, melyeket igyekeznek saját közösségükön kívül – munkahelyeiken – valamilyen szinten láthatatlanná tenni. Bizonyos szimbólumokon, más etnikai identitást kifejező dimenziókon keresztül, saját zárt közösségüknek, maguknak, továbbra is igyekeznek az identitást meghatározó elemeket reprezentálni, azonban ez a munkaerőpiacon a többségi társadalom tagjai számára nem – cigány identitást jelző – értelmezhető szimbólumok. A harmadik generációs lányok azt érzik, hogy bár cigányságukat ők határozzák meg, azonban mivel a többségi társadalom kommunikációja, percepciója, vélekedése a meghatározó a világban, ezért döntéseiket, viselkedéseiket ennek fényében kell alakítaniuk.

4. A kultúrantropológiai irányzatot képviselő Margaret Mead szerint a fiatalok a társadalom idősebb tagjaitól tanulják meg, hogy mi a szerepük a világban. Ugyanakkor az idősebb generáció hiánya vagy annak inkompetenciájából adódóan a fiatalok egymástól tanulják meg az adott helyzetekre adandó válaszokat. Mivel a harmadik generációs cigány lányok megjelentek a szakközépiszkolákban, felsőoktatási intézményekben, amik a település határain kívül esnek, az idősebb generáció tagjainak, illetve a közösségnek a cigány hagyományok, tradíciók számonkérése, kontrollálása, teljes értékű továbbadása már nem volt lehetséges. A „világ megismertetése”, értékek, normák, szabályok átadása, a kortárs csoport, a tömegkommunikációs eszközök és média feladatává vált. A tömegkommunikációs eszközökön, médián keresztül a harmadik generációs cigány lányok előtt kitárult a világ és sok olyan információra tettek szert, ami eddig saját zárt közösségükön belül tabunak számított. Az internetnek köszönhetően olyan platformokon tudtak megjelenni, olyan nemzetközi irodalmakhoz lett hozzáférésük, melyek nemcsak látókörüket szélesítették, de cigány identitásuk felvállalását – identitásukat meghatározó elemeit, dimenzióit – is más színterekre emelte.

5. Az identitáselemek a környezeti hatásokra eltűnhetnek, módosulhatnak. A rendszerváltást követően erős értékrendszer-átalakulásnak lehetünk szemtanúi, a közösségi kapcsolatokkal szemben felerősödik az individuuum szerepe. Az újonnan megjelenő cigány identitást erősítő közösségek, cigány szerveződések – amik korlátozzák és visszafogják az asszimilációt – garantálják a kulturális identitás vállalását, megőrzését. A különféle kezdeményezések – nyelvi fejlesztésekre irányuló törekvések: nyelvvizsga, szótár, lokális szerveződések, zenei, tánc-csoportok – nyitogatják az integrációs határokat. Az elfogadottság a különböző színtereken – politikai, szakpolitikai, tudomány, nemzetiségi törvény – afelé mutat, hogy „a cigány már nem azonos a szegénnyel”, és egyre szélesebb körbe jutnak el a pozitív minták, modellek, többség által elfogadott értékek. A harmadik generációs nők ezeknek a pozitív kezdeményezéseknek

hatására, már nem úgy azonosítják magukat, ahogy a stigmák üzenik, hanem ahogyan a különböző szervezetek értékeként mutatják be a cigánysághoz való tartozást.²

Interjúkból kapott tapasztalatok alapján a harmadik generációs cigány nők a társadalmi beilleszkedés, illetve az asszimiláció során különböző mértékben őrizték meg hagyományukat. Ezt figyelhetjük meg a vizsgált három dimenzió tekintetében is.

KÜLSŐ KARAKTERVONÁSOK

Az egyén a személyes reprezentációt – gondolatait, eszméit, politikai-gazdasági-társadalmi hovatartozását, véleményét – a legkifejezőbbben saját megjelenésén keresztül tudja érzékeltetni. Életükben a viseletnek megváltoztak a külső karaktervonásai. Már nem olyan egyértelműek a jelek, mint az idősebb generációk esetében. Az unokák ugyan már nem viselik – még közösségi alkalmakkor is csak ritkán – a tipikus tradicionális cigány ruhákat, ékszereket, ugyanakkor bizonyos szimbólumokat még megtartottak. A cigány motívumok jelzesszerű, tudatos viselése egy előrehaladott integrációt jelent.

„...képzeld, pont most jó méretben rám amúgy mamának a régi pliszírozott szoknyája... tele van virágokkal... nagyon szép tényleg, de ezt már a mai fiatalok nem veszik fel... vagyis ebben a formában én biztos nem... annak ellenére sem, hogy mostanában ez a fajta szoknya ismét divat lett... csak tudod, ha én felvenném, rögtön mondanák az emberek, hogy maradi cigány lány vagyok, vagy hogy egyáltalán „ez meg mi”?!... nem tudnák hova tenni a helyzetet... ha egy magyar lány veszi fel, akkor csak azt nézik meg, hogy divatos, követi a trendet... szóval inkább nem veszem fel... na de ne gondold, hogy ettől még nem veszek fel szoknyát... Van nekem is virágos, rózsás szoknyám, blúzom, amiket nagyon szeretek és olyan igazi cigányosak, csak tudni kell mivel párosítani, hogy ne legyen mégis olyan feltűnő és sok a többieknek egyszerre a dolog, olyan túl cigányos...” (3HEN08)

Sok cigány lánynál a fejkendőt felváltották a színes anyagból készült hajpántok, az arany ékszert a színes, virágos bizsuk³ – így hozzák egyensúlyba a többségi társadalomban meglévő értékeket, normákat a cigány közösségével.

A státusszimbólumok esetükben – az idősebb generációhoz viszonyítva – inkább a korcsoportban megjelenő jelképekhez hasonlítanak. Nem beszélhetünk esetükben állandó státusszimbólumokról, mivel a mostaniak képlékenyek, folyton változnak az idő elteltével és helyükre mindig új szimbólumok kerülnek. A kettős identitás egyik jellemzője, hogy kombinálják az egyes elemeket – nemzeti és etnikai elemeket – az alanyok a tradicionális minták megtartását ötvözik a modern divattal, ugyanakkor ez a fajta tudatosság már sokkal inkább az integráció jele.

² Ugyanakkor kérdésként merülhet fel, hogy ezek a felülről irányított, identitást erősítő kezdeményezések tudatosan építik a harmadik generációs lányokban a cigány identitás felvállalását, ez egy felülről kezdeményezett, jól díjazott szerep, ami külső jutalmakért és nem belső meggyőződésen alapul vagy éppenséggel belülről jön, és arra erősít rá.

³ A bizsukkal ugyan etnikai identitásukat fejezik ki, de már más kategóriában, mint nagyszüleiük. Esetükben az már nem státusszimbólum, inkább csak egy kiegészítő, amivel szintén jelezhetik etnikai hovatartozásukat.

Nyelv, nyelvhasználat

Napjainkban a cigány nyelv újbóli felélesztésének kísérlete figyelhető meg. A nyelvi jogok napjainkban a legszéleskörűbbek. Egy ilyen környezetben a cigány nyelv megtanulása és használata motivációt kellene, hogy jelentsen, ugyanakkor mégis a harmadik generációban használják a legkevesebben. Ebben a generációban teljesen szétvált egymástól a nyelv és a származás, illetve a nyelvtudás és a nyelvhasználat – ez a szétválás pedig az asszimiláció irányába halad. Azzal, hogy tudatosan nem akarják használni a nyelvet a kommunikáció során, az a kérdés vetődik fel, hogy ha „elveszítik ezt a tudatosságot”, akkor cigányul szólnak meg elsőnek? Az interjúkból kiderült, hogy érzelmi, felfokozott állapotban hamarabb tudnának a cigány nyelvhez nyúlni, mint a magyarhoz, azonban igyekeznek azt elnyomni.

„...nem használom otthon a nyelvet, megértek mindent, de ha úgy beszélnek otthon, akkor lehet nem venném észre magam az iskolában és megszólalnék cigányul, akkor pedig mindenki furán nézne rám és kinéznének... szóval inkább csak nem használom sehol.” (3PEV03)

A nyelvhasználat kulcsfontosságú a mindennapi kommunikációban. Ami az ember személyes szférájában történik, az különösen fontos életútjában és a családi közeg, a párkapcsolat, szomszédság a személyes szféra kulcsfontosságú színterei. Ezek a helyszíneken használt kommunikációs nyelv mindenképpen hatással van az egyének identitására. A megkérdezett lányok otthonukban, párkapcsolatukban és etnikai közösségükben sem használják a cigány nyelvet, ami azt jelenti, hogy etnikai identitásuk teljes változáson megy/ment keresztül. Gordon (1964) és Yinger (2002) szerint a többségi társadalom tagjaiból álló baráti társaság már a strukturális asszimilációnak az egyik jele. Tóth Kinga Dóra (2008) asszimilációs stratégiája alapján a barátokkal, a szűk és tágabb kapcsolatok színterein (továbbá média) mindenhol a tudatos asszimilációs stratégiát választották a harmadik generációs nők.

Ugyanakkor megjelenik a vallás mint a cigány nyelvhasználat egy olyan színtere, amit még a nyelvcseré sem szüntetett meg. Az interjúalanyok körében a cigány nyelven való istentisztelet fontossága egyértelműen a cigány etnikai identitásuk megtartásában játszik szerepet. Éppen ezért a statikus asszimiláció értelmezésével szemben – ahol a kisebbség vagy asszimilálódott vagy nem – azt mondhatjuk, hogy a cigány nyelv használatát illetően nem beszélhetünk statikusságról ennél a generációnál. Az asszimilációnak különböző fokozatai vannak és a harmadik generáció esetében elmondható, hogy a cigány identitás gyengén, de még jelen van, azonban a magyar nyelvi identitásnak alárendelve. Esetükben a nyelv szimplán kiüresedett, mint identitást hordozó tartomány, önmagában így nem olyan erős identitásképző erő.

CSALÁDON BELÜLI SZEREPEK

A harmadik generációs cigány nők a szülői példát látva, nagyobb önállósághoz szoktak és nehezen viselik a patriarchális családmodell negatívumait.

A települések, közösség határaiból való kiszakadás, a többségi társadalom tagjaival való nagyobb kontakt szintén felerősítette a tradicionális cigány női szerepek háttérbe szorulását – mindehhez természetesen a média is hozzájárult, a férfi-női egyenlőség kérdésével.

„Majd ha lesz férjem, nem fogom én kiszolgálni, hát neki is van két keze meg lába, ki tudja az magát szolgálni, ha akar valamit, nem? Na meg milyen dolog ez már, hazamegyek a munkából, én is fáradt leszek, élem is leteheti valaki az enivalót... jó, tudom, a magyar családokban is azért a nő odateszi a férfinak, a gyerekek elé az ételt... én is megcsinálom azért ha olyan, de na... nem csak ez az én dolgom érted... bár a töltött káposztát csak én csinálnám, meg a bodagot, ahhoz férfit nem engednék, az a nő dolga, hogy jól el tudja készíteni.” (3HEN04)

A nemi különbségek nemcsak a családon belüli teendők megosztásában figyelhető meg, hanem már a párválasztás tekintetében is. Párválasztást illetően a harmadik generációs oláh cigány lányok gyakran hamarabb választanak maguknak nem oláh cigány fiút, mivel „könnyebben” megtalálják a közös hangot a kevésbé patriarchális családban nevelkedett fiúkkal.⁴ Kisebbségi nőként a nem cigány férfi választása, a saját és gyermekeik felfelé történő mobilitását is jelenti. Ahogy már korábban is említettük, az oláh cigány nők külsején a cigányságra jellemző jegyek kevésbé jelennek meg, a vegyes házasságból születendő gyermekeiken pedig feltételezhetően még kevésbé lesznek ezek azonosíthatók.⁵

A harmadik generációs cigány nők szexuális életének megélésében a közösség még mindig fontos szerepet tölt be. Ezen a generáción belül sem hozott szexuális téren változást a testhez való viszony átalakulása, a szexualitással kapcsolatos tradicionális szabályok továbbra is érvényesek maradtak.

A harmadik generációs lányok teljesen átjárhatóvá tették a csoporthatárokat, az oktatási intézményekbe és a munkaerőpiacra való becsatlakozásuk révén. A csoporthatár már csak hipotetikusan van jelen, ezért oláh cigány identitásukat már nem lehet csak önállóan, magyar identitásuk nélkül vizsgálni, mivel etnikai identitásuk – a csoporthatárok átlépése miatt – teljesen beágyazott és csak együtt értelmezhető.

A harmadik generációban vizsgált három dimenzióban láthatjuk, hogy az asszimiláció felgyorsult. Ugyanakkor ahhoz, hogy a harmadik generációs cigány nők cigánynak érezhessék magukat és megőrizhessék etnikai kötődésüket, a kettős identitás kauzális modelljének újra-konstruált identitását alkalmazzák (Bindorffer 2001). A harmadik generációs nők olyan etnikai identitásmintákat alkalmaznak, amelyek elfogadhatóak a többségi társadalom tagjai számára, ennek érdekében pedig újrakonstruálnak bizonyos tradíciókat, etnikai identitást

⁴ Sok unoka úgy gondolja, hogy a patriarchális modellt az etnikai/nemzeti hovatartozáson túl az iskolai végzettség oldhatja fel. Ha magasabb iskolai végzettsége van az ellenkező nemnek, akkor sokkal nyitottabb a megosztott férfi-női szerepekre és a családon belüli férfi-női egyensúlyra. Sokszor az unokák generációja a cigány női szerep szabályait a párválasztás során tudja feloldani.

⁵ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy később a gyermek a külső rasszjegyek hiánya ellenére ne rendelkezhetne erősebb cigány identitással.

reprezentáló dimenziókat, fogyaszthatóbbá tesznek és magyar elemekkel társítják a cigány elemeket.

ÚJRAKONSTRUÁLT IDENTITÁS

A posztmodernitás által folytatott vagy generált válságok közül az identitásválságot általában tünetnek tekintik. A posztmodernizmusban a lét lényegének és értelmének elvesztése már nem tekinthető tragédiának, és az identitás keresése elengedhetetlen volt a modernizmusban.

A modernizáció és globalizáció eredményeként az etnikai identitások kihívások elé kerültek, és a szerepek megváltoztatása új önmeghatározások megtárgyalását vonta maga után. A kisebbség tagjai új identitást fejlesztettek ki, hogy tükrözzék helyzetük valóságait, mindezt úgy, hogy közben ne lépjék át etnikai határaikat és felismerhető lehessen saját közösségüknek. Ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy az integráció – feltételezésünk szerint az újrakonstruált identitás velejárója – nem megy gyorsan és könnyen a harmadik generáció tagjainak sem. Bár megpróbálják tudatosan megváltoztatni etnikai identitásukat kifejező szimbólumokat és identitáselemeiket előítéletek által kevésbé terhelt elemekre és elindult egyfajta változás, változtatni akarás a legfiatalabb cigány generációban, azonban az integráció nem valósulhat meg a többségi társadalom befogadása nélkül.

KULTÚRA MINT ÚJRAKONSTRUÁLT IDENTITÁS DIMENZIÓ

„A nyelvben megszűnni látszó közösség a kultúrában él tovább”
(Ladancsik 2020)

A kulturális identitás egy adott csoporttal való azonosulást vagy tartozás érzését jelenti különböző kulturális kategóriák alapján, beleértve a nemzetiséget, etnikai hovatartozást, faji hovatartozást, nemet és vallást. A kulturális identitás a kollektív ismeretek, például hagyományok, örökség, esztétika, normák és szokások megosztása révén épül fel és tart fenn (Vivian 2014). Mivel az egyének jellemzően több kulturális csoporthoz tartoznak, a kulturális identitás összetett és sokrétű. Korábban a tudósok a kulturális értékeket stabilnak és nyilvánvalónak tartották, mára viszont rájöttek, hogy ez időben és térben változik.

A cigány kultúra megőrzése fontos szerepet játszik az identitás megtartásában, mivel egyszerre táplálja az etnikai csoport iránti közös kollektív tudat érzését és annak összetartó kohézióját is. Természetesen kikerülhetetlen, hogy a különböző nemzeti és etnikai identitáskultúrák ne találkozzanak, legyenek hatással egymásra és idomuljanak egymáshoz. Ez azonban nem jelenti azt, hogy asszimilálódna az adott kisebbség, vagy feladná etnikai identitását, sokkal inkább tekinthető az integráció egy jelének, mivel igyekszik alkalmazkodni ahhoz a helyzethez, amit a többségi társadalommal való együttélés teremt úgy, hogy közben a különböző érdekek ne sérüljenek.

„...kellenek a cigány művészek ma az országba... nem csak nekünk van rá szükségünk, úgy gondolom, mármint ezt értsd úgy, hogy nekünk az identitásunk kifejező eszköze ez, vagyis annak, aki létrehozta azt a bizonyos dolgot. De kell a nem cigánynak is, mert ezen keresztül megismerhet bennünket és talán rájöhet arra, hogy több van bennünk, mint amit gyakran a média lehoz, hogy

buta, piszkos, lop és csal...Nézd meg a Romani Designe-t... egyszerre érzékenyít és kifejezi a cigány identitást is. Én is nagyon szívesen csinálnék ilyeneket, csak nincs ügyességem hozzá. De ez fontos, mármint szerintem a kultúra az, ahol a leginkább ki tudjuk magunkat fejezni és itt lehet egy olyan pont, ahol a nem cigány is elfogadhatná a cigányt, mert ez művészet... a művészet és a kultúra... ezek olyan dolgok, amik sosem egyformák mindenkinél és épp ezért szép... más nemzetek kulturális dolgait is elfogadják a magyar emberek... szóval szerintem a cigánység kulturális szépségein keresztül a cigány embert is el tudnák fogadni, csak el kéne juttatni hozzájuk..." (3PEV00)

Amennyiben szem előtt tartjuk azt, hogy a kultúra egy etnocentrikusan létrehozott szabályrendszer, különböző értékek képviselője, az identitás megszilárdítója – amit az ember az elsődleges és másodlagos szocializációja folyamán internalizál –, továbbá figyelembe vesszük Berger – Luckmann (1966) gondolatait a korai identifikációk és identitás stabilizációnak az elsajátításáról, akkor egyértelműnek látszik, hogy a cigány lányok miért is ragaszkodnak olyan erősen saját kultúrájuk megmaradt elemeihez. Etnikai reprezentációjuk ezekre a területekre szűkülnek, egyfajta túlélési stratégiaként funkcionálnak. Ráadásul ezek a dimenziók a többségi társadalom által is elismertek és nem stigmatizáltak.

Ahogy azt korábban is láthattuk, a modernizáció következtében a célszerűség determinálta a nyelvváltást – cigány nyelvről való áttérés magyarra –, minden nagyobb érzelmi fennhang nélkül. Ugyanakkor a kultúra bizonyos területein teljesen eltérő mechanizmusok működnek a kulturális hagyományok és az azokhoz kapcsolódó nyelvhasználat – szimbólumok, apró rózsás motívumok, színvilág – esetében. Ilyenkor az érzelmi elemekre kerülnek át a hangsúlyok.

A harmadik generációs cigány lányok a művészetben keresztül tudják önmagukat megfogalmazni és megteremteni azt a világot, amiben szívesen élnek. Szerintük a cigány művészetben – irodalom, festészet – keresztül híd lehet teremteni a kultúrák között.

Az antropológiai szakirodalmak (Stewart 1994, Martin 1995, Kovács 2010) egyetértenek azzal az állítással, hogy a közösségi identitás, etnikai identitás jegyei a táncon keresztül megnyilvánulhatnak.

„...nézd... a tánc az egy olyan dolog nekem, hogy szabad lehetek közben, akkor nem gondolkodsz, csak átadod magad neki és élvezed... ott nincs se jó, se rossz, se fekete vagy fehér szín... én nagyon is büszke vagyok arra, hogy megtanítottak még kiskoromban cigányul táncolni, de igazából annyira nem is tanítottak, hanem úgy csináltam magamtól, a többiek meg nézték, aztán ha valamit úgy láttak, hogy annyira az nem olyan jó, akkor segítettek, megmutatták... nálunk mindig így nézett ki egy szülinap is..." (3HEV02)

A harmadik generáció életében a tánc az etnikai identitás egyik interpretációs és reprezentációs eszköze. A lányok a táncon keresztül fejezik ki önmagukat, sőt közösségük társadalmi valóságát, jelenét, történelmét és identitását is kifejezi. Az individuális valóság mellett a kollektív társadalom modellezésére is megfelelő eszköz.

Mindegyik településen kiemelt figyelmet fordítanak – egyesületek, cigány vezetők – a cigány tánc tanítására, áthagyományozására és számos rendezvényen vesznek részt a megalakult táncos csoportokkal. Az egyes táncos rendezvények, alkalmak egy közösséget hoznak létre. A közösséghez való tartozás pedig a táncon keresztül kulturális üzenetet hordoz magával, látens és manifeszt módon. A harmadik generációs cigány nők esetében a cigány táncművészet fenntartásának manifeszt funkciója mellett – hagyományápolás – megbújik a tánc látens

funkciója az etnikai azonosságtudat erősítésének, formálásának és reprezentálásának formájában.

Azt a kohéziós hiányt, amit a nyelvvesztés okoz(hatna), a kulturális értékek helyettesítik. Bindorffer (2001) nemzeti kisebbségekkel végzett kutatásában is megállapította, hogy minden kisebbségre igaz, hogy identitásuk alapstruktúráját, a csoporttagságot a kultúrában mélyen gyökerező és nélkülözhetetlen érzelmi kötődés adja. Sok esetben a kisebbségi identitás az etnikai kultúrán keresztül manifesztálódik.

A felvett interjúkból az érzékelhető, hogy a kulturális hagyományok maradtak meg a leg-erősebb etnikai önkifejezés színterének és mint etnikum túlélését biztosító stratégiai dimenzióknak. Ha a kulturális hagyományokat feladná a harmadik generáció, akkor magát az etnikai csoporthoz való tartozás utolsó szálait is elvágná.

A kulturális elemek reprezentációjával a társadalmi valóságot manifesztáló, érthetővé, átélhetővé tevő formák felelevenítésével, az egyén személyes életébe és a csoport társadalmi gyakorlatába való beágyazódása történik. A cigány lányok hagyományörző attitűdje mögött az identitásvédelem figyelhető meg. Az előbb bemutatott kulturális elemek hagyományörző mechanizmusban nem tekinthetők pusztán csak egy szokáselem rekonstrukciójának, mivel ezek az elemek nem visszatartás révén lesznek népszerűek körükben.

A bemutatott kulturális elemek hagyományos elemekből, hagyományörző elemekké váltak. A lányok ezeknek az elemeknek az életben tartásával, alkalmazásával szinte észrevétlenül, de etnikai tartalommal töltik fel azokat. Már magának a kulturális elemeknek a megléte lehetőséget ad az etnikai identitástudat erősítésére, éppen ezért erős szocializációs szerepet tölt be a közösségbe. Mindezek pedig erősíthetik azt a folyamatot, amiben „*már nem az egyéni asszimiláció, hanem a saját kultúra megőrzésével való egyenrangú társadalmi beépülés jelent értékes alternatívát.*” (Forray – Hegedűs 1990: 15)

Ugyanakkor nagyon fontos azt is szem előtt tartanunk, hogy mindazok a neves cigány kultúrát képviselő személyek, akikre az interjúalanyok büszkén felnéznek, illetve maguk a harmadik generációs cigány nők is, értelmiséginek számítanak. Az értelmiségi cigány kérdés szintén egy fontos szempont ebben az esetben. Az identitáselemek nem általában születnek, hanem a cigány értelmiség dolgozik azon, hogy valami fennmaradjon ebből a kultúrából. Így a harmadik generációs cigány nőknél elmondható, hogy ezek az újrafelfedezett identitáskonstrukciók nem az egész cigányság termékeként születnek, hanem egy sajátos csoport kezdeményezéseként.

ÖSSZEZÉS

A rendszerváltás által teremtett bizonytalan helyzet és a modernizáció által hozott válaszlehetőségek sokasága a cigányság eddigi stabilnak tűnő társadalmi és kulturális környezetét merőben megrengette és átalakulásra sarkallta. Új adaptációs minták elsajátítása vált szükségessé, a harmadik generációs cigány nőknek újra kell értelmezniük az etnikai identitásukat, kultúrához, hagyományokhoz való viszonyukat, mivel a korábbi minták a megváltozott körülmények között már nem alkalmazhatók.

A kutatásból kiderült, hogy a harmadik generációs cigány nők lemondanak bizonyos identitáskategóriákról, hogy boldogulni tudjanak a többségi társadalomban – nem azért, mert

érzelmileg nem kötődnének a cigány identitáshoz, sokkal inkább azért, mert azt gondolják, hogy a többségi társadalom ezt várja el tőlük. Láthattuk, hogy az interjúalanyok leginkább a kultúra mentén identifikálják magukat oláh cigánynak. Ugyanis a többségi társadalomtól eltérő, cigányságra jellemző kulturális érték- és normarendszerek beilleszthetők, összeegyeztethetők számukra a nemzeti identitás elemeivel. Esetükben ezt a dimenziót még a modernizáció és a globalizáció sem tudta kikezdeni, így asszimilációnak egyelőre jele sincs ebben a dimenzióban. Az interjúkból kapott eredmények rávilágítanak arra is, hogy a kulturális dimenzió révén az identitás megőrzése és kollektív újjáépítése egy sikeres útja lehet a társadalmi integrációnak. A kulturális jelképek annak ellenére, hogy rendkívül rugalmasak, mégis segítenek az etnikai identitás stabilizálásában. Ez kifejezetten igaz, ha az egyének maguk választhatják meg, hogy szeretnének-e az etnikai csoporttal azonosulni vagy sem.

Interjúkból szerzett tapasztalatok alapján a harmadik generációs cigány nők a társadalmi beilleszkedés, illetve az asszimiláció során különböző mértékben őrizték meg hagyományukat. Ezt figyelhetjük meg a vizsgált három dimenzió tekintetében is.

Láthattuk, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági környezetben megbomlik a status quo, és ilyenkor az emberek nem tudják identitásukat osztályterminusokban megfogalmazni – ugyanis a globalizáció és modernizáció hatására ezek az osztályviszonyok nagyon gyorsan változnak. A harmadik generációs cigány nőknek ugyanakkor valamilyen identitásra (is) szükségük van, ezért visszanyúlnak olyan öröknek feltételezett dologhoz, mint etnikai identitásuk kulturális dimenziója.

Az újrakonstruált identitás lehetőséget kínál a szolidaritás kifejezésére, miközben azt is lehetővé teszi, hogy a többségi társadalom és a saját csoport közötti határok átjárhatóak maradjanak. A belső és külső perspektívák kényszerű megélése, illetve együttes kezelése olyan tudást ad, mely a kényszerhelyzet elmúlása után is képes megmaradni, és a jövőben fellépő új kihívásokhoz nyújt támpontot.

IRODALOM

- Alba, R. – Nee, V. (1997): Rethinking assimilation theory for a new era of immigration. *International Migration Review*, 31(4): 826–874. <https://doi.org/10.1177/019791839703100403>
- Berger, P. – Luckman, T. (1966): *The social construction of reality*. New York: Doubleday.
- Bindorffer Gy. (2001): Asszimiláció vagy túlélés. Az etnikai identitás kérdése egy homogenizálódó világban. *Kultúra és Közösség*, IV. (IV–1): 37–44
- Brubaker R. (2002): Az asszimiláció visszatérése? *Regio Kisebbség, Politika, Társadalom* 13(1): 3–23.
- Csepeli Gy. (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. (1999): A nemzeti etnikai identitás változatlansága és átalakulása. *Kisebbségkutatás* 8(4): 499–514.
- Feischmidt M. (2010): *Etnicitás: különbségteremtő társadalom*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet.

- Forray R. K. – Hegedüs T. A. (1990): A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Girin, P. (2002): Ethnicity and polity in South Asia, New Delhi: South Asian Publishers.
- Goffman E. (1999): Az én bemutatása a mindennapi életben. Budapest: Pólya.
- Gordon, M. (1964): Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins. New York: Oxford University Press.
- Habermas J. (1985): A kommunikatív cselekvés elmélete I–II. Budapest: ELTE FTIK – ELTE Szociológiai Intézet.
- Hires-László K. (2010): „Az öreg fát már nagyon nehéz kivágni”. A nemzeti és lokális identitás faktorai az ezredfordulón a kárpátaljai magyar közösségben. Ungvár: PoliPrint Kft.
- Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. (2004): A magyarországi cigányság 1971–2003. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kovács N. (2010): A csárdás és a kóló: Az etnicitásról táncantropológiai megközelítésben. In: Feischmidt M. (szerk.): Etnicitás. Különbségteremtő társadalom. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet,
- Központi Statisztikai Hivatal (2018): 2014–2018 Munakerőpiaci helyzetkép <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohely/munkerohely17.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 02. 20.)
- Ladancsik T. (2020): A nemzeti identitás formálódása a magyar–szerb vegyes házasságokban. PhD-értekezés. Debrecen.
- Martin Gy. (1995): Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Budapest: Planétás Kiadó.
- Stewart, M. S. (1994): Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest: T-Twins (MTA Szociológiai Intézet) Max Weber Alapítvány.
- Smith, A. D. (1986): The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell Publishing.
- Tóth K. D. (2008): Sikeres cigányok identitása Angliában és Magyarországon. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Vivian Hsueh-Hua Chen (2014): Cultural Identity, Key Concepts in Intercultural Dialogue, Center for Intercultural Dialogue.
- Yinger, J. M. (2002): Az asszimiláció és disszimiláció elmélete felé. Regio Kisebbség, Politika, Társadalom 13(1): 24–44.

A felépülés értelmezése a mentális zavarral élők nézőpontjából

Bulyáki Tünde

BULYÁKI TÜNDE: ELTE TÁTK Szociális Munka Tanszék – bulyaki.tunde@tatk.elte.hu

ABSZTRAKT *Háttér és célkitűzések:* A felépülésnek nincsen egységes meghatározása, mivel maga az egyéni fejlődési folyamat egyedi. A mentális zavarral élő személyek más-más tényezőt neveznek meg a saját életükben a felépülés legfontosabb szempontjaként. A felépülés-út megértését legjobban a mentális zavarral élő személyek tapasztalati tudása világítja meg (Bulyáki et al. 2020). Jelen munkának a célja, hogy feltárja azt, hogy a mentális zavarral élő személyek¹ mit gondolnak a felépülésről, hogyan látják, milyen tényezők segítik elő a felépülést. *Módszer:* A kutatásban félig strukturált életútinterjúk készültek, 16 mentális zavarral élő, egy fővárosi integrált pszichiátriai ellátást nyújtó szervezet közösségi pszichiátriai ellátását igénybe vevő személlyel. *Eredmények:* Az életútinterjúk feldolgozása igen változatos képet ad a felépülésről, mégis elmondható, hogy vannak jellegzetességek, kulcselemek, melyek a felépülés útján fontos előrevívő szerepet játszanak. Ilyen például a család mint természetes támasz, a komplex biopszichoszociális rehabilitáció, spiritualitás, öngyógyítás, humanisztikus segítő jelenléte a változási folyamatban. **Kulcsszavak:** mentális zavar, felépülés, objektív felépülés, szubjektív felépülés, felépülést elősegítő tényezők

Interpreting recovery from the perspective of people with mental disorders

ABSTRACT Background and Objectives: There is no uniform definition of recovery, as the individual development process itself is unique. Individuals with mental disorders name different factors as the most important aspects of recovery in their own lives. Understanding the recovery path is best illuminated by the experiential knowledge of people with mental disorders. The aim of the present work is to reveal what people with mental disorders think about recovery, how they see what factors promote development and recovery. Methods: The research included semi-structured life-course interviews with 16 people with community psychiatric care from an organization providing integrated psychiatric care in the capital. Results: The processing of life-course interviews gives a very diverse picture of the recovery, yet it can be said that there are characteristics and key elements that play an important driving role in the recovery. Examples are the presence of the family as a natural support, complex biopsychosocial rehabilitation, spirituality, self-help, and a humanistic helper in the process of change.

Keywords: mental disorder, recovery, objective recovery, subjective recovery, factors promoting recovery

¹ A WHO Regional Committee for Europe: Fact sheet – Mental health (2013) dokumentum definíciója szerint a mentális rendellenességek közé a különböző tünetekkel jellemezhető problémák széles köre tartozik, azonban általánosságban elmondható róluk, hogy a zavart gondolatok, érzelmek, magatartás és a másokkal való zavart kapcsolatok jelenléte jellemzi. A dokumentum példaként említi a gyermekkori magatartászavart, depressziót, a szorongást, a bipoláris zavart és a szkizofréniát (WHO 2019).

A pszichiátriai betegek részére nyújtott közösségi alapellátás esetén a külön jogszabályban szabályozott a BNO 10 kódkönyv F 20-29, 31-32, vagy 40-42 diagnózisba tartozó ellátott.

BEVEZETÉS

*„...a remény növekedhet olyan tápláló környezetben, amely lehetővé teszi az ember gyökereinek és biztonságának megteremtését.”
(Deegan 1996)*

A pszichiátriai rehabilitációban vezető szakemberek elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban, számos munkában (pl. DSM-rendszer fejlesztésében) erőfeszítést tettek a remisszió² és felépülés (recovery) tisztázására, definiálására. A remisszió meghatározása sokkal könnyebb, mint a felépülés meghatározása, hiszen a tünetek tekintetében megfelelő definíciókkal és állapotfelmérő eszközökkel rendelkezünk (Harangozó – Bodrogi 2009). A szakmai állásfoglalásokban tetten érhető az a törekvés, hogy a mentális zavar tünetei mellett a mindennapi élettevékenységek akadályozottsága, tehát az orvosi szemlélet mellett a mentális zavarral élő személy nézőpontja megjelenjen a remisszió megítélésében, a diagnózis felállításában (Harangozó – Bodrogi 2009).

A felépülés kifejezést nemzetközi szinten széles körben használják a mentális egészségügyi rendszerekben. Empirikus és fogalmi megközelítéseket alkalmaztak a felépülés szempontjainak megkülönböztetésére. Slade szerint (2017) a felépülés értelmezésénél leghasznosabb a szakemberek által képviselt klinikai, objektív és a felépülők szubjektív értelmezését figyelembe venni.

A mentálhigiénés rendszer vezető értékévé vált a felépülés, amelynek eredményeként olyan gondozást és szolgáltatási formákat kell előnyben részesíteni, amelyek elősegítik az emberek életében folyamatban lévő változásokat (Bulyáki 2021). Azokon a helyeken, ahol a felépülés értékmeghatározó fontosságú az ellátórendszerben, ott alapjában alakítja át napjaink szociális és egészségügyi szolgáltatási modelljeit a mentális problémák kezelése terén (Burgarszki 2013).

A felépülés definiálásában a mentális zavarral élő személyek szempontjai a legfontosabbak. A felépülés tényezőinek ismerete elősegíti a személyre szabott hatékony pszichoszociális rehabilitációt. Jelen munka célja, hogy bemutassa a felépülés felhasználók általi értelmezését, valamint feltárja a felépülést elősegítő tényezőket.

Saját kutatásunk ismertetése előtt rövid kitekintést teszünk a témához kapcsolódó nemzetközi kutatásokba.

Patricia Deegan (Amering – Schmolke 2008) mentális zavarból felépült személy, aki először tapasztalati szakértőként, napjainkban pedig pszichológusként segíti mentális zavarral élő sorstársait. Deegan és kutatócsoportja 2006-ban Kansasben kvalitatív módszereket használva megpróbálta feltárni, hogy milyen tényezők segítik a mentális zavarral élő személyeket a mentális zavar következményeivel való megbirkózásban. A kutatásban 29 fő vett részt, 10 férfi és 19 nő, 20 és 69 év között. A kutatásban részt vevő személyek szkizofrénia, bipoláris zavar, súlyos depressziós rendellenesség, személyiségzavar diagnózissal rendelkeztek. A kutatásban résztvevők közel fele kettős diagnózisú, a mentális zavar mellett szerhasználó is volt. Három fő nem szedett a mentális problémája kapcsán gyógyszereket az interjú idején. Minden interjúalany részt vett pszichiátriai járóbeteg-kezelésben. A félig strukturált interjúkat a kliensek otthonában készítették el. Az interjúkat Amedeo fenomenológiai módszerével elemezték, amely a kutatásban résztvevők tapasztalatainak kontextuális megértéséhez segítette a kutatókat. Az

² Az az állapot, amikor a betegség időlegesen nyugalmi (tünetmentes) fázisba kerül.

eredményeket több alkalommal is megvitatták egy kutatási fókuszcsoportban, mentális zavarral élő személyek részvételével. A kutatás eredményeként elmondható, hogy az interjúalanyok a gyógyszeres terápia mellett fontosnak tartják a felépülés elérésének szempontjából a tevékenységeket, melyek értelmet és célt adnak az életnek; a személyre szabott gondozást; a társadalmi szerepek pozitív értékelését, mely növeli az önbizalmat; az önségítést; a munkát; a másoknak való segítést; időt tölteni szeretteivel; a természetben létezést (Amering – Schmolke 2008, Bulyáki 2021).

A felépülés definiálására, a mentális zavarral élő személyek felépüléssel kapcsolatos álláspontjának a megismerésére és a felépülés modell kidolgozására tettek kísérletet (Slade 2009). Andresen és munkatársai (2003) feldolgozták a szkizofrénia vagy más súlyos mentális zavarban szenvedő emberek megosztott tapasztalati beszámolóit a felépülésről, a felépülés fogalmáról szóló felhasználói cikkeket, továbbá a felépülésre fókuszáló kvalitatív kutatást és elméleti irodalmat. A felépülés fogalmát a mentális zavarral élők által használt fogalmak alapján kutatták. Négy kulcsfontosságú felépülési folyamatot azonosítottak: a remény megtalálása, az identitás helyreállítása, az élet értelmének megtalálása, felelősségvállalás a felépülésért. Öt fázist határoztak meg a felépülés folyamatában: moratórium, tudatosság, előkészítés, újjáépítés, növekedés (Bulyáki 2021).

FELÉPÜLÉS ÉRTELMEZÉSE A MENTÁLIS ZAVARRAL ÉLŐ SZEMÉLYEK NÉZŐPONTJÁBÓL, FELÉPÜLÉST ELŐSEGÍTŐ TÉNYEZŐK FELTÁRÁSA A MENTÁLIS ZAVARRAL ÉLŐ SZEMÉLYEK KÖRÉBEN – KUTATÁS BEMUTATÁSA

A felépülés fogalmát nem könnyű meghatározni, mert sokszínű. Az egyik meghatározás, amelyre a szakemberek és a felhasználók leggyakrabban támaszkodnak, az Anthony (1993) által kínált definíció, amelyben a felépülés mélyen személyes, egyedülálló folyamat a hozzáállás, értékek, érzések, célok, készségek, szerepek megváltoztatásához. Ez egy hozzájáruló élet megélhetésének módja, még a mentális zavar által okozott akadályokkal is. A felépülés magában foglalja az új élet értelmének és céljainak kifejlesztését, amikor az ember meghaladja a mentális zavar traumájának következményeit (Francis 2014, Bulyáki 2021). A felépülés jellemzői kapcsán gyakran idézik, hogy a felépülés egyedülálló és személyes utazás, normál emberi folyamat, folyamatos tapasztalat, ritka az egyedüli utazás. A felépülés nem lineáris, az eredmények mellett kudarcok is lehetnek (Bulyáki 2021).

A felépülés sok ember számára küzdelem. A küzdelem a tünetek súlyosságából, a gyógyszeres kezelés mellékhatásaiból, jelenlegi vagy múltbeli traumából és fájdalomtól, nehéz társadalmi-gazdasági helyzetből, a mentális egészségügyi szolgáltatások igénybevételének tapasztalataiból származhatnak (Amering – Schmolke 2009, Bulyáki 2021).

Liberman szerint (2010) a felépülést objektív és szubjektív módon is meg lehet határozni. Objektív szempontból akkor tekintünk valakit felépültnek, ha nincsenek olyan tünetei, melyek akadályozzák a mindennapi tevékenységeiben, képes az önálló életvitelre, önállóan menedzseli a pénzügyeit, gyógyszereit önállóan kezeli, ha munkaerőpiaci aktivitása van, vagy tanul, ha képes baráti, társas kapcsolatok kialakítására és megtartására, ha viszonylag bensőséges családi kapcsolatokat tart fent. Szubjektív szempontból a felépülés magába foglalja a

reményteli, szebb jövőbe vetett hitet, azt, hogy a személy felelősséget vállal a döntéseiért, a saját életéért, és rendelkezik olyan készségekkel, amelyek segítik őt a döntéseiben (Lieberman 2010, Bulyáki 2021). A felépülő mentális zavarral élő személy számos szubjektív érzést és objektív tényezőt él meg a felépüléshez vezető út során. Így például a reményt, felhatalmazottságot, spirituális erőt, önségítést, a stigmatizáció leküzdését. Mi a véleményük a mentális zavarral élő személyeknek a felépülésről? Hogyan látják, hogy milyen tényezők segítik elő a felépülést? Ezekre a kérdésekre adott válaszok megismerése elősegíthetik azt, hogy jobban megértsük a felépülés folyamatát. Amennyiben ismerjük a felépülést elősegítő tényezőket, hatékonyabb pszichoszociális rehabilitációt tudunk biztosítani (Bulyáki 2021).

A bemutatásra kerülő kutatás célja az volt, hogy közelebb jussunk a felépülés szubjektív értelmezésében, ahhoz, hogy a mentális zavarral élő személyek mit gondolnak a felépülésről, számukra mit jelent a felépülés, továbbá feltárjuk, hogy milyen tényezők segítik elő a mentális zavarral élő személyek felépülését.

A felépüléssel kapcsolatban megfogalmazódott kutatási kérdések:

- A mentális zavarral élő személyek felépülését elősegíti, ha motiváltak a változás iránt és hisznek benne?
- A mentális zavarral élők felépülésének útján milyen szerepük van a családtagoknak, barátoknak?
- A felépülésre hogyan hat a társadalmi környezet?³
- A közösségi pszichiátriai szolgáltatások és önségítő aktivitások hogyan hatnak a felépülésre?

KUTATÁSI MINTA

A kutatásban 16 mentális zavarral élő (8 nő, 8 férfi) személy vett részt, akik egy fővárosi integrált pszichiátriai ellátást nyújtó intézményben közösségi pszichiátriai ellátást vettek igénybe. A kutatásban önkéntesen vettek részt az interjúalanyok. Beleegyező nyilatkozat aláírásával hozzájárultak az interjú rögzítéséhez és az interjúanyag felhasználásához.

A kutatásban szereplők jellemzői kapcsán elmondható, hogy 1 fő 8 általános iskolai végzettséggel, 6 fő középiskolai végzettséggel, 9 fő diplomával rendelkezett. Az interjúalanyok közül heten tapasztalati szakértőként a kutatás helyszínénél szolgáló szervezet önségítő mozgalmában aktívan részt vesznek. Időközben két fő professzionális segítőtvé vált és szociális munkásként dolgozik. A legfiatalabb interjúalany 22 éves, a legidősebb 65 éves volt.

Olyan személyekkel készült interjú, akiket a kutatás helyszínénél szolgáló szervezet közösségi pszichiátriai ellátásban koordinátori feladatait betöltő intézetvezető pszichiáter objektív szempontok⁴ alapján felépültnek tekintett, illetve maguk is felépültként tekintettek magukra,

³ A felépülés folyamatára hat a kliens külső és belső erőforrásainak milyensége, a „megerősítő” vagy „csapdába ejtő” környezet. A környezet részéről érkező elfogadás vagy épp ellenkezőleg a kirekesztés, stigmatizáció (Szabó 2014, Bulyáki et al. 2020).

⁴ A felépülés objektív szempontjai, kritériumai. Az adott személy rendelkezik előzetesen felállított pszichiátriai diagnózissal, jelen állapotban az ahhoz kapcsolódó pszichiátriai diagnosztikai kritériumok nem állnak fenn, több mint 5 év telt el az utolsó kórházi kezelés óta, pszichoszociális funkciói jelenleg „normál sávban” vannak (GAF: Global Assessment of Functioning) pontérték pl. 65 pont, antipszichotikus gyógyszerek alacsony szinten kerülnek alkalmazásra (Bulyáki 2021).

és úgy ítélték meg, hogy a mentális zavarból adódó akadályok alól jelentős mértékben felszabadultak és sikeresen haladnak az örömteli céljaik elérésének az útján.

A pszichiátriai betegek részére nyújtott közösségi alapellátás esetén jogszabályban⁵ szabályozott a szolgáltatást igénybe vevők köre. Kiemelt diagnóziskódjaik BNO F 20-29, BNO F 31, BNO F 32-33, továbbá a fenti diagnóziskódokba nem besorolható F-es pszichiátriai BNO-val rendelkező ellátottak 10%-ban (Herold – Bulyáki – Szabóné Csizmadia 2018).

Az interjúalanyok BNO besorolás szerint szkizofrénia (F20)⁶, szkizoaffektív pszichózis (F25)⁷ vagy bipoláris zavar (F31)⁸ diagnózissal rendelkeznek.

További szempont volt, hogy azonos számú nő és férfi interjúalany legyen (8 nő, 8 férfi).

A kutatás 2015. május 16.–2015. szeptember 18. között valósult meg. Az interjúalanyok a közösségi pszichiátriai ellátás keretében családjuk, barátaik, természetes emberi támaszuk bevonásával kapnak támogatást a felépülés útján. A félig strukturált életútinterjúk időtartama változó hosszúságú volt, 60 perctől négy és fél óráig terjedő tartamban.

Kutatás módszere, az alkalmazott kvalitatív eszköz bemutatása

A kutatás során félig strukturált életútinterjúk készültek. Az interjúalanyok önkéntesen vettek részt a kutatásban.

A félig strukturált életútinterjú dimenziói a következők voltak:

1. Élettörténeti csomópontok áttekintése, jelen helyzet.
2. Az interjúalany mentális zavarának megismerése.
3. Identitás, viszony a megélt mentális zavarhoz. Stigmatizáció kezelése.
4. Életviteli készségek, önállóság, hatékonyság, kompetenciák.
5. Tevékenységek, aktivitás (mivel foglalja el magát) – munka, tanulás, szabadidős tevékenység.
6. Kapcsolati háló, kötődések, társas támogatás, szociális kompetenciatényezők.
7. Önbecsülés, önértékelés, önhatékonyság.
8. Szerepidentitás, az interjúalany helye a világban.
9. Személyes felelősségvállalás, „önmenedzselés”.
10. Belső erőforrások: vágyak, törekvések, célok.
11. Család mint erőforrás.

⁵ A közösségi pszichiátriai ellátás szolgáltatás kereteit a 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, az 1/2000. (I. 7.) SZCSM-rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről, a 9/1999. (XI. 24.) SZCSM-rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális ellátások igénybevételéről szabályozza. Ezek a jogszabályok határozzák meg többek között a szolgáltatás tartalmát, a szolgáltatást nyújtókra vonatkozó képzési előírásokat, az ellátást igénylők körét és az igénybevételi eljárást (Herold – Bulyáki – Szabóné Csizmadia 2018).

⁶ A szkizofrénia kifejezés a lelki élet összerendezettségére utal. Ezen kifejezés megalkotói arra gondoltak, hogy a bántalmazások, traumák, kellemetlen érzések látszólag elfelejtődnek, de mégis a tudattalanból is befolyással vannak a lelki működésünkre (Harangozó et al. 2018). A lakosság 0,5–1,2%-a érintett a problémával világszerte.

⁷ Szkizoaffektív pszichózis: Tüneteiben a szkizofréniára emlékeztet, lefolyása azonban az affektív pszichózisok dinamikáját követi (Tringer 2010).

⁸ Bipoláris zavarokra két egymástól elkülönülő állapot, a depresszió és a mánia a jellemző (Tringer 2010).

12. Külső erőforrások megléte (szükséges anyagi és intézményi források, segítő hálózat, önségítés).
13. Megerősítő környezeti tényezők. Befogadás, az individualitás és személyes szükségletek akceptálása, ösztönzés, inspiráció, fejlődés lehetősége.
14. Az élet élésének külső realitásai, keretei. A mai magyar társadalmi viszonyok között milyen lehetősége van a mentális zavarral élő embereknek?
15. Mit gondol a felépülésről?
16. A változás iránti attitűd (kimeneti várakozás, remény, optimizmus).

Az életútinterjúkból készült átirat többször elolvasásra került, miközben a kutatási kérdésekben megfogalmazottakra kerestük a választ. Az életútinterjúk átolvasása lehetőséget adott az élettörténeti csomópontok áttekintésére is. A kutatás fókuszában nem a mentális zavarok epigenezise állt, de az interjúk feldolgozása e tényezők megismerésére is lehetőséget adott. Az egyes kibontakozó – a kutatási kérdésekben megfogalmazott – témákhoz az átiratokból idézeteket rendeltünk, majd a témák közötti kapcsolatkeresés során a témákat és a hozzájuk kapcsolódó idézeteket (külön dokumentumban) összegyűjtöttük. Ezután meghatározásra kerültek azok a felépülés tényezők, melyek minden vagy a legtöbb résztvevőnél megjelentek, továbbá azok, amelyek egy-egy interjúalánynál figyelhetők meg. Ezek az eredmények rácsengenek a tapasztalati⁹ és kísérő szakértők¹⁰ által megosztott beszámolókra, és a közösségi pszichiátriai ellátásban szerzett saját tapasztalatainkra. Az életútinterjúk feldolgozása igen változatos képet ad a felépülésről, a felépülést elősegítő tényezőkről. Mégis elmondható, hogy vannak kulcselemek, melyek a felépülés útján fontos előrevívő szerepet játszanak. A felépülés felépülők általi értelmezésének, illetve a felépülést előmozdító tényezők bemutatása előtt röviden beszélnünk kell a traumákról és a stigmatizációról. Fontos, hogy lássuk a traumák szerepét a mentális problémák kialakulásában, továbbá a stigmák bénító hatását a fejlődés útján haladó emberek életében.

EREDMÉNYEK

Élettörténeti csomópontok áttekintése, trauma, bántalmazás, stressz

A kutatás fókuszában nem a mentális zavar kialakulásához vezető tényezők feltárása, bemutatása áll, de mégis fontos röviden az élettörténeti csomópontok feldolgozásának eredményét áttekinteni. A mentális zavarral élő személyekkel készült interjúk elemzése során két fontos tényező körvonalazódott, a stressz szerepe és a trauma, amit a mentális zavarral élő személyek megéltek. A korábbiakban a mentális zavarok kialakulásával kapcsolatosan a biológiai tényezőket emelték ki, az agy eltéréseit hangsúlyozták. Mára már tudjuk, hogy a mentális zavarok nemcsak biológiai tényezőkkel függnek össze, hanem a mindennapi életben keletkezett stresszerek is hatnak rájuk (Harangozó 2018, Bulyáki 2021). Selye János vezette be a stressz fogalmát a magatartás-örvostan területén, pszichoszociális eredetű feszültségként értelmezhető. Az

⁹ Tapasztalati szakértő az a személy, akinek saját tapasztalata van a mentális zavarra vonatkozóan.

¹⁰ Kísérő szakértő az a személy, akinek hozzátartozóként van tapasztalása a mentális zavarra vonatkozóan.

ember társas közegben él, feszültségforrásai is innen származnak (Tringer 2010, Bulyáki – Szécsi 2018). Kétféle stresszt különíthetünk el, a környezeti stresszt és az életesemények következtében jelentkező stresszt. A környezeti stressz, melyet a közösségben napról napra átélt konfliktusos események során megélünk a családi életben, a szociális és szabadidős tevékenységek, a munkavégzés közben. A mindennapi stressztényezők között kiemelkedő jelentősége van az emberi kommunikációnak. Különösen a túlzottan aggódó és ugyanakkor ellenséges, kritikus kommunikáció lehet megterhelő. Az életesemény kifejezést a jól körülhatárolható eseményekhez kapcsolódó stressz megnevezésére használjuk, mint például közeli barát, rokon elvesztése, munkahely elvesztése, párkapcsolat/házasság felbomlása (Falloon 1998, Bulyáki 2021).

Szinte minden mentális zavar mögött van bántalmazás vagy trauma (Harangozó 2018).

Deegan szerint (1998) többnyire a korai gyermekkorban fennálló traumatikus, stresszes életkörülmények és életesemények sorozatából eredeztethetőek a mentális zavarok (Mérey 2019, Bulyáki 2021). Harangozó (Harangozó et al. 2015) szerint jelentős a kapcsolat az érzelmi, fizikai, szexuális zaklatás és a disszociatív tünetek kialakulása között szkizofréniával diagnosztizáltak körében. A traumás zavarok az egyszerű traumatikus eseménytől az ismétlődő bántalmazás hatásáig terjed.

„Örömteli gyerekkorra emlékszem, de sajnos az én anyukámat bántalmazta az apukám és én erről nagyon sokáig nem beszéltem még a doktornőnek sem. Valószínűleg tabunak tekintetem, vagy szégyelltem. Vagy arra gondoltam, hogy ez más családban is így van, csak nem beszélnek róla. Tehát voltak olyan éjszakák, amikor repültek a pofonok és engem, a puffogást nem akarta anyukám, hogy halljam, átvitt a szomszédba aludni. És akkor én hallottam, hogy ő kiabál és sír és veszekszik az apukámmal...” (46 éves, diplomás nő)

A gyermekekkel és felnőtt emberekkel szemben elkövetett bántalmazásnak különböző megjelenési formái lehetnek, így beszélünk kell az érzelmi bántalmazásról, fizikai bántalmazásról, szexuális abúzusról és a bántalmazás egyéb formáiról (Vizi – Ferenczi – Dalos 2015).

Néhány példa az interjúalanyok által megélt bántalmazásokra:

„A szüleim azért veszekedtek, elég sokszor... Ezután csapás csapás hátán ért engem.” (37 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező férfi)

„Anyám kórházban hagyott. Állami gondozásba kerültem...” (63 éves, 8 osztállyal rendelkező férfi)

„Családon belüli erőszakról beszélhetünk, amit a sógorom csinált velem... Én nem mertem elmondani, hogy bántalmaz a sógorom. Apuék teljesen ellenem fordultak. Kamaszkoromban elhittem, hogy kövér vagyok, csúnya vagyok, nagy a fejem, amiket mondott. Odáig fajult a dolog, hogy nem ettem, eleinte csak nem volt étvágyam, de 16 éves koromra 36 kilóval kórházba kerültem. (46 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező nő)

A traumák mögött meghúzódhatnak nem másik ember által előidézett események. A természeti katasztrófáknak és más életeseményeknek is trauma hozadékuk lehet az egyén számára, amelyek mentális problémák kialakulásához vezethetnek. A trauma pillanatában az áldozat tehetetlen az őt érő erőbehatással szemben. Abban az esetben, amikor a traumát vala-

milyen természeti erő okozza, katasztrófáról beszélünk. Amennyiben emberek az előidézői, akkor erőszakról beszélünk (Hermann 2011, Bulyáki 2021). A pszichiátriai ellátórendszerben dolgozó szakemberként gyakran találkozhatunk hosszantartó, ismételt gyerekkori traumák túlélőivel. Szót kell ejtenünk még a generációkon átívelő traumákról, a transzgenerációs traumatizációról. Azokban a családokban, ahol háború, erőszak, hosszantartó betegség vagy váratlan haláleset, vagy öngyilkosság volt a trauma hátterében, a családban gyakorta diszfunkcionális interakciós minták jöttek létre (Havelka 2011, Bulyáki 2021). A szülők saját gyerekkorban elszenvedett traumatizáltsága hasonló helyzetet eredményez. A traumatizált családokban sokszor nem kap elegendő figyelmet a családban élő gyermek. A gyerekeket eláraszthatja a félelem, melyeknek okát nem tudja, megérezhetik, ami a szüleiknek, nagyszüleiknek fáj és próbálják azt elkerülni. Néha a gyerekeknek kell megtenni azt, amit a szülők nem tudnak a traumák következtében (Bulyáki 2021).

„Azért kellett szkizofrénné válnom, hogy valaki szembenézzen a családi traumákkal” (44 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező nő)

A felmenők elszenvedett traumái nem tűnnek el nyomtalanul, az utódokban élnek tovább.

A családi titkok és tabuk tovább mélyítik a traumát. A titkok és tabuk azt üzenik, hogy vannak olyan dolgok, melyek olyan elviselhetetlenek, hogy nem is szabad tudni róluk. Ezzel azonban a traumafeldolgozás lehetősége vész el. A családi titkok, tabuk felfedése és azok kimondása hatalmas erőt adhat. A kimondás elemi ereje az igazság kimondásának aktusában rejlik (Herman 2011, Bulyáki 2021).

„Anyuék eltitkolták, hogy anyu zsidó... Decemberben tudtam meg, hogy harmadik generációs holokauszt túlélő vagyok. Februárban tudtam meg, hogy a nagyapám öngyilkos volt... Az apai nagynéni a nagymamát okolta a nagyapapa öngyilkossága miatt. Elvették a gyereket tőle. Anyut ő nevelte fel” (44 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező nő)

Olykor a mentális zavarral élő személyek a segítőkiktől, a mentális egészségügyi és szociális szolgáltatásban dolgozóktól szenvednek el újabb bántalmazást, traumatizálást.

„Egy olyan figurával sikerült összekeverednem, aki egy meleg pasi volt. Ő egy homoszexuális pszichiáter volt... Visszatérve erre a pasira, úgy gondolom, hogy visszaélt azzal, hogy én akkor még milyen éretlen voltam. Ölegetett engem, de mivel én heteroszexuális vagyok, és a lányokhoz vonzódok, én ezekkel a dolgokkal nem tudtam mit kezdeni.” (35 éves, diplomás férfi)

A trauma a biológiai szinttől a társas szintig, az emberi funkciók minden területére kihat, így a segítségnek komplexnek kell lennie. A felépülésvű kritikai pszichiátria a Bleuler–Jung-konceptiót követve abból a feltételezésből indul ki, hogy a traumák feldolgozhatóak, a traumatizációs körülmények megváltoztathatóak, és mindez elvezethet a felépüléshez (Harangozó et al. 2015, Bulyáki 2021). A traumák feldolgozásában, a felépülés előmozdításában az önsegítő aktivitásoknak nagy szerepük van.

Stigma mint felépülést akadályozó tényező

„Másképp bánik a közvélemény egy szívbeteggel, vagy azzal, akinek idegösszeroppanása van. Nem vagyunk tisztában a szavak valódi jelentésével. Az emberek félnek, kirekesztik az ilyen embereket. Végigéltni ezt is nagyon nehéz.” (35 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező nő)

Az interjúalanyok meglátása szerint a mentális zavarhoz köthető stigmatizáció nehezíti a társadalomban az aktív részvételt. Jelen kutatás tapasztalata alapján az interjúalanyok életében az önstigmatizáció az, ami hangsúlyosabban van jelen a megélt stigmával szemben. A mentális zavarral élő személyek a megőrzésnek különösen kitett csoportot alkotnak. A felépülést leginkább a stigmatizáció nehezíti. A stigma elveheti a hitet és a reményt a fejlődés lehetőségére vonatkozóan, így a felépülés elérhetetlennek tűnhet (Bulyáki 2021).

A stigma típusai

Parcesepe és Cabassa (2013) szerint a *közösségi stigma* negatív attitűdök és hiedelmek sokaságát foglalja magában, ezek arra ösztönzik az egyént, hogy a mentális zavarral élőket elkerüljék, diszkriminálják, féljenek tőlük. A közvélemény gyakran tekinti a mentális zavarral élő személyeket veszélyesnek, akiktől félni kell. A veszélyesség megítélése lehet felelős a szkizofréria, a szkizofréniával élő személy kevésbé pozitív megítéléiséért – vagyis a stigmatizációért (Sztancsik 2017, Bulyáki 2021).

Watson és munkatársai szerint (2007), amennyiben egy mentális zavarral élő személy önmagára nézve igaznak fogadja el a kulturális sztereotípiákat, *önstigmáról* beszélhetünk (Bulyáki 2021).

Amikor az egyén a mentális zavar valamely diagnózisát megkapja, a mentális zavarhoz kapcsolódó degradáló attitűdök, amelyeket eddigi élete során társadalmilag elfogadottnak érzékelt, relevánssá válnak a számára (Szabó 2017, Bulyáki 2021).

Az anticipált diszkrimináció öndiszkriminációban manifesztálódhat. A mentális zavarral élők a stigmatizációtól való félelem miatt elkerülik az olyan helyzeteket, ahol stigmatizálódhatnak. A párkapcsolatoktól, a munkavégzéstől és számos társas, kapcsolati helyzettől visszahúzódhatnak. Ez a folyamat eredményezheti az elmagányosodást, izolációt (Bulyáki 2021).

„Én az első órán beismertem, hogy mi a betegségem, még akartam előzni a dolgokat, azt hittem, hogy mindenki látja rajtam, hogy tudathasadásom van.” (29 éves, diplomás férfi)

Az *asszociatív stigma* révén a hozzátartozók és a mentális egészségügyben, szociális ellátórendszerben dolgozó szakemberek szenvednek el megőrzést annak következményeként, hogy egy szociálisan erősen stigmatizált csoporttal állnak kapcsolatban (Szabó 2017, Bulyáki 2021). A mentális zavarral élő személyeket segítő szakembernél a munkahelyén megélt stressz és elégedetlenség fokozódik a rájuk kivetülő asszociatív stigma hatására kialakuló deperszonalizáció, és érzelmi kimerülés következtében (Ács 2020).

Ugyan az egyik legfőbb erőforrás a felépülés során a család, van, amikor a természetes támaszként jelenlévő hozzátartozók stigmatizálják a mentális zavarral élő családtagjaikat.

„Anyukám mondta, hogy ő megmondta, hogy bolond vagyok, az orvosok megnyugtatták, hogy nem az ő nevelése miatt.” (46 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező nő)

Thornicroft és társai (Thornicroft et al. 2009) az INDIGO-kutatás keretében 27 országban megkérdezett 732 szkizofréniával élő személy adatait felhasználva felmérték a diszkrimináció előfordulását szkizofréniával érintettek életében. A megkérdezettek 47%-a tapasztalt diszkriminációt a barátság, 43% a családi élet, 29% a munkavállalás során, 64% előfeltételezte a megkülönböztetést a munkában és a tanulásban, 72% eltitkolja a diagnózist, 38% érzi diszkriminatívnak a szakembereket.

Sokszor hiányos a családtagok, barátok ismerete a mentális zavarra vonatkozóan, nem érik a hozzátartozójuk életében beálló változásokat. A mentális zavarral élő személyek komplex rehabilitációjának eredményességét növeli, ha a hozzátartozóik bevonásával valósul meg a támogatás, melynek keretében többek között megjelenik a pszichoedukáció¹¹ is (Bulyáki 2021).

Sajnos előfordul, hogy találkozhatunk az egészségügyi ellátásban dolgozók által kifejtett stigmatizáló hatással.

„...orvos az édesanyámnak azt mondta, hogy a maga lányából soha nem lesz egész ember. Tehát főiskolára járni nem, nem lesz családja, nem lesz önellátó. És akkor X nevű gyógyszerrel kaptam gyógyszer mellékhatást és szájjárral, folyó nyállal és mindent hallottam, amit a főorvos úr mondott... És akkor én így megfogadtam, hogy én nem hagyom ezt, hogy így legyen, és hogy én küzdeni fogok ez ellen, hogy énbőlöm teljes értékű ember legyek.” (46 éves, diplomás nő)

A pszichoszociális rehabilitáció eredményességét befolyásolja a mentális egészségügyben és a szociális ellátásban dolgozók attitűdje. A mentális zavarral élő személyek elveszítik a reményüket és megfelelő aktivitásukat a felépüléssel kapcsolatban a stigmatizáció következtében. Corrigan és Penn három alapvető stigmacsökkentő stratégiát különít el, melyek a közösségi stigma csökkentését célozzák meg: a tiltakozást, az oktatást és a személyes kontaktust (Szabó 2017, Bulyáki 2021).

Az interjúalanyok meglátása szerint a stigmatizáció kezelését elősegíti az oktatás, a hiteles tájékoztató előadások, tapasztalati szakértők aktív részvételével.

„...a tájékoztatás, az nagyon fontos azért, úgy gondolom. Tehát hogy az egyik első lépés a tájékoztatás. De nehéz lehet, mert milyen fórumokon lehet? Tehát televízióba, rádióba, csak pont az ellen-tétje jön ennek le. Tehát nem arról van szó, hogy ismertetnék a nehézségeket, vagy edukálnák a tömegeket, hanem inkább a félelemkeltés vagy a félreinformálás jellemző, úgy gondolom... kis közösségekben voltunk, hogy nyílt napokon gimnáziumokban kettő helyen is. Szerintem az is fontos, hogy kamaszokban, tinédzsereknél elkezdni a tájékoztatást, mert ők a jövő nemzedéke.” (46 éves, diplomás nő)

¹¹ Pszichoedukáció: a mentális zavarral kapcsolatos felvilágosító tevékenység.

Mit jelent a felépülés a mentális zavarral élő személyek szerint?

„Tünettől vagy tünet nélkül történik ez, az nagyjából lényegtelen, a lényeg az, hogy jól érezzem magam. Az örömben és az életemben. Nekem ez a felépülés.” (50 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező férfi)

„Bölcsesség és értelem” (25 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező férfi)

A pszichiátriai rehabilitációs program jelentős része a klinikai felépülést helyezi előtérbe. Slade (2009) megközelítésében az alapvető cél a mentális zavarral élők személyes felépülésének támogatása, tehát a klinikai felépülés a személyes felépülésnek alárendelt cél. A személyes felépülés kiemeli a remény, a jelentés és identitás, valamint a személyes felelősség jelentőségét (Szabó 2014, Bulyáki et al. 2020).

Felépülést elősegítő tényezők

A felépülést elősegítő tényezők az interjúalanyok meglátása szerint:

- akaraterő, önhatékonyság hite (4 fő)
- örömteli célok (3 fő)
- támogató családi és baráti kapcsolatok; inspiráló, támogató személy (10 fő)
- közösségi pszichiátriai ellátás, családgondozás (11 fő)
- elfogadó, támogató, reményt adó segítő kapcsolat (3 fő)
- önségítés, sorstársi segítés (5 fő)
- spiritualitás (2 fő)
- munkavállalás (5 fő)

A felépülést elősegítő tényezők közül legtöbben a közösségi pszichiátriai ellátást, családgondozást (11 fő) és a támogató családi, baráti kapcsolatokat és az inspiráló, támogató személyek jelenlétét (10 fő) nevezték meg.

A fentiekben felsorolt tényezők jól körvonalazzák, hogy a felépülés során maga a felépülő személy a kulcsszereplő, ugyanakkor fontos szerepe van a támogató külső erőforrásnak is. Az alábbiakban részletes bemutatásra kerülnek a felépülők szerint felépülést elősegítő tényezők.

Akaraterő, önhatékonyság hite

„Én akartam meggyógyulni. Nem csak dumáltam a gyógyulásról. Tettem is érte. A gyógyszereket is szedtem.” (63 éves, 8 osztályal rendelkező férfi)

„Akaraterő. Márpedig ki akarok ebből jönni.” (38 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező nő)

Az önhatékonyság, akaraterő kérdése visszatérő momentum volt az interjúalanyokkal való beszélgetés során. Azt, hogy valaki mennyire tartja magát hatékonynak egy szituációban, mennyire érzi azt, hogy befolyásolni, kontrollálni tudja azt, nagy jelentőségű az illető énképe és önértékelése meghatározásában. A szituáció feletti kontroll észlelése szerepet játszik a stresszel való megküzdésben, a kontroll feltételezett hiánya a tehetetlenség állapotához vezet-

het. A pszichológiai reziliencia kapcsán az énhatékonyság, autonómia és kontroll tényezői kiemelkedő jelentőségűek, továbbá a mögöttük meghúzódó személyiség, a reziliencia szociális tényezői kapcsán pedig a társas támogatás és produktív közösségi aktivitás (Szabó 2019, Bulyáki 2021).

Örömteli célok

„Segítettetek célokat megfogalmazni. Onnantól kezdve, hogy az örömet megtaláljam, mert magamtól nem találtam volna meg. Az önsajnálásban tivornyáztam. Saját magamat a hajamnál fogva kellene kirángatni az önsajnálát mocsarából... Amit a szakemberek segítettek benne, hogy szépen lépésről lépésre ki lehet integrálni a társadalomba. Az örömforrás elfeledtetni, megfélemlésem, hogy nekem van tragédiám vagy veszteségem. A család és a szakemberek segítenek, ha az ember elveszíti a pozitívumot, azt ami örömet okoz... Nem csak az élet borús oldalát kell, hogy lássam...” (29 éves, diplomás férfi)

A személyes célok az egyik legfontosabb eszközt jelentik az egyén és társas környezete közötti interakciókban. A személy motiváltsága, aktivitása nagymértékben annak függvénye, hogy milyen mértékű a megfelelés a személyes, örömteli céljai és a környezet adta lehetőségek között. A mentális zavarral élő személyeket rövid és hosszú távú céljaik elérésében akadályozhatják a mentális zavarukból adódó problémák, az önálló életvitelhez szükséges életviteli készségek és a problémákkal való megbirkózás nehézségei. A környezeti lehetőségekre pedig kedvezőtlenül hat a mentális zavarral élő személyeket körülvevő stigmatizáció. Az adaptív működéshez szükséges a felépülést akadályozó tényezők elhárítása, a támogató lehetőségek, források feltárása, amennyiben ez nem lehetséges, akkor alternatív utak megtalálása szükséges. A komplex biopszichoszociális rehabilitáció ezt segíti elő (Bulyáki 2021).

Támogató családi és baráti kapcsolatok – Inspiráló, támogató személy

„Hát a családtól rengeteget. Anyukámtól és a barátaimtól. Ugye így már elmondtam, hogy nagyon támogató supportív környezet vesz... Tehát az, hogy rendszeresen jöttek hozzám a zárt osztályra, az annyira megható volt, hogy nem, nem hagytak magamra és hogy ott bizony volt olyan, akinek nemhogy szóval a család se jött, nekem meg a barátok is. És ez annyira megható volt.” (46 éves, diplomás nő)

„A barátság maga segítség. Meg tudjuk beszélni a dolgokat, kölcsönösen segítünk egymásnak. Az egy kölcsönös segítségnyújtás.” (48 éves, diplomás férfi)

„Megismertem egy művészt, ő lett a tanárom 2010-ben, és felfigyelt rám, biztatott. Ő új reményt adott az életemben és visszatért. Azóta boldog vagyok, és megtaláltam az életem értelmét. Addig senki sem állt mellettem, nem inspirált senki.” (46 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező nő)

A felépülés folyamata nem csak a felépülő személyt érintő változási folyamat. A mentális zavarból a felépüléshez vezető úton meghatározó szerepük van a családtagoknak, hozzátartozóknak, barátoknak. A természetes támasz által nyújtott támogatás vagy éppen ellenkezőleg, a támogatás hiánya jelentősen befolyásolja a felépülés kibontakozását (Bulyáki 2021).

Elfogadó, támogató, reményt adó segítő kapcsolat professzionális segítő szakemberekkel

„Hát itt ez a rengeteg segítség, amit kapok, hogy van kiút. Tehát hogy az alagút végén kisüt a nap. Tehát hogy nem a sötétségben botorkálok, és tapogatózok, és jobbra-balra lecsapok. Hát most is az X doktornő megnyugtató, hogy XY fogunk küzdeni a gondnokság alól való levételről. És én bízom benne, hogy neki van olyan tapasztalata és hogy reménytelen helyzetben, hogy megnyugtató választ kapok arra, hogy a küzdelmemben nem vagyok egyedül.” (46 éves, diplomás nő)

„X Alapítvány volt, alapítványi szinten, ahol nem darab, darabra mennek a betegek.” (32 éves, diplomás férfi)

Meghatározó jelentőségű a felépüléshez vezető úton a mentális zavarral élő személy és a segítő szakember közötti kapcsolat. A szakember mint útitárs a fejlődéshez vezető úton módszereket, eszközöket, megértést, türelmet, elérhetőséget, támogatást, odafigyelést, emberséget, embertársi szeretet ad a mentális zavarral küzdő embertársának és családjának (Bulyáki 2021).

Közösségi pszichiátriai ellátás, családgondozás (hatékony pszichoszociális rehabilitációs stratégiák)

„... Teamben dolgoznak. Volt szociális munkás. Mikor nagyon rosszul voltam, akkor X nővér kijött a lakásra. A nővér is ebbe bekapcsolódott. Gyógyszerre volt szükség, amikor tavaly visszaestem. Doktornő kijött lakásra. Tehát hogy a közösségi ellátásnak ez a teammunka része, ez nagy segítség volt számomra. Nem voltam magamra hagyva.” (46 éves, diplomás nő)

A közösségi pszichiátria a közösségben elérhető mentális egészséget elősegítő szolgáltatások biztosítását, a társadalmi kirekesztés és izoláció felszámolását, a közösségben integrált életet segíti elő a mentális zavarral élők segítése kapcsán. A pszichiátriai rehabilitáció további célja, hogy a mentális zavarral élő személyek számára hozzáférhetővé tegye ugyanazokat a szociális, foglalkoztatási és szabadidős aktivitási lehetőségeket, amelyek a közösségben élő többi ember számára is hozzáférhető. A pszichiátriai rehabilitáció összekapcsolja a mentális zavarral élő személyek számára fontos személyes, örömteli célokat azokkal a pszichoszociális szolgáltatókkal, amelyek mérsékelik a korlátozottságot és elősegítik a felépülést (Lieberman 2010, Bulyáki 2021).

Munkavállalás

„A munkába való elhelyezkedés a megoldás, nem az, hogy a betegeket összegyűjtik. Annyi volt a Lipóton a rehabilitáció, hogy begyűjtözték minket, hoztak csavart és anyát, azt kellett összerakni. Másnap szétszedni. Röhej volt az egész.” (65 éves, diplomás nő)

„Mindenkinek fontos lenne, hogy valamit dolgozzon. Legyen minden napra valami fix tevékenység, amit végez. Amit szívesen vagy kevésbé szívesen végez munkát. Mindenképpen jó, ha van egy feladat, amit végez. Legyen munkahely is a mentális problémákkal élő emberek számára” (48 éves, diplomás férfi)

A munka mind a társadalom, mind a közösség számára hasznos tevékenység, melybe beletartozik az önkéntes munka is. A mentális zavarral élő személyek felépülését támogató pszichoszociális stratégiák között kulcsfontosságú a munkarehabilitáció. A nyílt munkaerőpiaci foglalkoztatás az, ami jelentősen csökkenti a mentális zavarral élő személyek stigmatizációját és elősegíti a társadalmi reintegrációt (Bulyáki 2021).

Spiritualitás

„Elkezdtem saját magamnak keresni dolgokat. Próbáltam saját magamat felépíteni. Plusz a vallás. Visszatértem az egyházhoz. Megint elkezdtem misére járni. Saját magamat építettem fel, nem vettem igénybe semmit” (38 éves, középiskolai végzettséggel rendelkező nő)

A felépüléshez vezető úton erőt adhat az, hogy van egy Felsőbb Erő, amire, akire mindig lehet számítani, még az élet legkilátástalanabb helyzeteiben is. Az erőbe vetett hit reményt ad és erősítheti a problémával küzdő személyt a változás útján (Bulyáki 2021).

Önsegítés, sorstársi segítség

„Hát hogy más is küzd hasonló problémával. Azelőtt azt hittem, hogy egyedül én vagyok bipoláris. És hogy számtalan ember él ilyen nehézséggel. És nyilván egy egészséges barátom, aki nem küzd bipolaritással, nem tudja, mi az a pszichotikus tünet, nem tudunk a pszichóziról beszélni, mert nem élte át. De itt egy csoportban tudunk erről beszélni, mert ők is átélték, hogy mi az. Meg tudom osztani az élményt, mert érti, hogy miről beszélek.” (46 éves, diplomás nő)

„Szóval szerintem a segítség nem csak abból áll, hogy elmegy a pszichiáterhez és egy jót beszél veled, hanem egyrészt ha elmegy egy ilyen önsegítő csoportba, akkor ugye barátokat szerezhet, másrészt jól tud szórakozni, plusz még gyógyul is és másoknak is tud esetleg segíteni.” (22 éves, diplomás nő)

Az interjúk elemzése során megjelenik a felépülés útján a sorstársi segítség kiemelkedő szerepe. A mentális probléma megjelenése a családban traumatizálhatja a mentális zavarral élő személyt és hozzátartozóit. Sokszor az érintettek az adott mentális zavarra vonatkozó hiteles információk hiányában, kétségbeesve élnek meg a mindennapokat. Az önsegítő csoportok lehetőséget teremtenek arra, hogy hasonló élethelyzetben lévő emberek találkozhassanak egymással és megélhessék, hogy nincsenek egyedül a problémáikkal és sorstársi segítséget, támogatást kaphatnak a problémákkal való megbirkózásban (Bulyáki 2021).

A felépülés folyamatát elősegíti, ha az izolációt érzelmi tartalommal átszőtt kapcsolatok váltják fel, ha a mentális zavarral élő ember felelősséget vállal önmaga sorsáért a másoktól való függőség helyett.

A segítő szakembereknek arra kell törekedniük, hogy segítsék a mentális zavarral élő személyeket és hozzátartozóikat a megfelelő önértékelés, a remény, az elégedettség elérésében, abban, hogy képesek legyenek elérni örömteli céljaikat. A segítő munka gyümölcse lehet, hogy a mentális zavarral élő személyek felszabadulnak a problémáik okozta korlátozottságból.

ÖSSZEGRZÉS

Jelen munka keretében ismertetett kutatás fókuszában a mentális zavarból felépült személyek által fontosnak tartott felépülést elősegítő tényezők feltárása állt, továbbá az, hogy a mentális zavarral élő személyek hogyan látják, mit jelent a felépülés számukra. A felépüléshez hozzájáruló tényezők ismerete elősegítheti a felépülés értékekre támaszkodó szolgáltatások fejlesztését, hatékony működtetését, ezáltal a felépülők eredményesebb segítségét.

Felépülést elősegítő tényezők az interjúalanyok meglátása szerint az akaraterő, önhatékonyság hite; az örömteli célok; a támogató családi és baráti kapcsolatok, támogató, inspiráló személy; a közösségi pszichiátriai ellátás; reményt adó segítő kapcsolat; önségítés; spiritualitás; munkavállalás. Meglátásunk szerint a változás útján magának a felépülőnek van kulcsszerepe, de fontos külső erőforrásként jelentős szerepe van a családnak, barátoknak és a támogató szakembereknek (akik a közösségi pszichiátriai ellátás keretében személyre szabott segítséget nyújtanak) és a sorstársi segítőknak. A felépülés eredménye a személyiség gazdagodása, melyben az „útitársak” is osztoznak. Fontos, hogy a segítő szakemberek higgyenek a mentális zavarral élő embertársaink fejlődésre való képességében. Gyakran ez a hit ad reményt a kliensünk változáshoz fűződő reményéhez. A felépülés-alapú közösségi ellátás hozzájárul a pszichiátriai rehabilitáció hatékonyságának fokozásához. A közösségi pszichiátriai ellátás a pszichiátriai rehabilitáció optimális közege. A felépülés értékei és a bizonyítékon alapulóan hatékony pszichoszociális rehabilitációs intervenciók egymást erősítő hatást fejtenek ki (Harangozó – Bodrogi 2009, Bulyáki 2021). A magas színvonalú rehabilitációs szolgáltatások biztosításához nélkülözhetetlen, hogy jól képzett szakemberek legyenek jelen a terepen. További cél, hogy minden érintett számára hozzáférhetőek legyenek a közösségi pszichiátriai szolgáltatások¹². Látnunk kell, hogy jelenleg az 1/2000-es SZCSM-rendeletben megjelenő közösségi ellátásban szereplő szolgáltatási elemek hátterében lévő módszertan nem minden szolgáltatónál jelenik meg módszerhűen. Fontos lenne a szolgáltatók minőségellenőrzése és ezen minőségellenőrzésben a felhasználók jelenléte.

Fontos feladat a stigmával szembeni küzdelem, hisz sokszor ez a legnagyobb akadály a felépülés útján. A társadalom érzékenyítése, a stigmatizációval szembeni harc része a mentális zavarral élőket segítő tevékenységnek. A felépülés elérése egy teammunka eredménye, ahol a team kulcsszereplője a mentális zavarral élő személy. A felépülő aktivitása elengedhetetlen. A családtagok, barátok, önségítő közösségek, szakemberek közös támogatásának gyümölcse a pozitív fejlődés elérése. Fontos, hogy ez a szemlélet és értékek részese legyen a segítő szakember munkájának.

¹² Pszichiátriai betegek közösségi ellátása, pszichiátriai betegek nappali ellátása

IRODALOM

- Amering, M. – Schmolke, M. (2009): Recovery in Mental Health: Reshaping Scientific and Clinical Responsibilities. Wiley-Blackwell: John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9780470743171>
- Andresen, R. – Oades, L. – Caputi, P. (2003): The experience of recovery from schizophrenia: towards an empirically-validated stage model. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 37(5): 586–594. <https://doi.org/10.1046/j.1440-1614.2003.01234.x>
- Anthony, W. (1993): Recovery from Mental Illness: The Guiding Vision of the Mental Health Services in the 1990's. *Psychosocial Rehabilitation Journal*, 16(4): 11–23. <https://doi.org/10.1037/h0095655>
- Ács, A. (2020): Egészségügyi szakdolgozók mentális zavarokkal kapcsolatos ismereteinek és a mentális betegséggel diagnosztizált emberekkel szembeni attitűdjének vizsgálata. Doktori értekezés. Semmelweis Egyetem Patológiai Tudományok Doktori Iskola. <https://doi.org/10.1556/650.2020.31577>
- Bugarszki, Zs. (2013): A mentális problémák felépülésalapú megközelítése. *Esély*, 5: 68–85.
- Bulyáki, T. (2021): Utazás a mentális zavarból a felépülés irányába. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Bulyáki, T. – Gallai, I. – Harangozó, J. – Kaszás, J. – Szabó, L. (2020): Felépülés a mentális zavarból. *Alkalmazott Pszichológia*, 2: 59–76.
- Bulyáki, T. – Szécsi, J. (2018): Paranormatív kihívások. In: Csákvári J. – Cs. Ferenczi Sz. (szerk.): A fiatalok lehetőségeinek kibontakoztatása. Budapest: ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, 76–117.
- Deegan, P. (1998): Recovery: The lived experience of rehabilitation. *Psychosocial Rehabilitation Journal*, 11(4): 11–19. <https://doi.org/10.1037/h0099565>
- Falloon, I. R. H. – Graham-Hole, V. – Fadden, G. (1998): Az Integrált Pszichiátriai Ellátás módszertana. Budapest: Ébredések Alapítvány.
- Francis, A. (2014): Strengths-based Assessments and Recovery in Mental Health: Reflections from Practice. *International Journal of Social Work and Human Services Practice* 2(6): 264–271. <https://doi.org/10.13189/ijrh.2014.020610>
- Harangozó, J. (2018): A stressz szerepe. In: Bulyáki T. – Harangozó J. (szerk.): *Közösségi Pszichiátria Kézikönyve*. Budapest: Ébredések Alapítvány, 73–79.
- Harangozó, J. – Szita, B. – Bese, B. – Mérey, Zs. – Gallai, I. (2015): Trauma, dissociation, schizophrenia, and the split mind of professionals. *Annals of Psychiatry and Mental Health*, 14 Sept.
- Harangozó, J. – Bodrogi, A. (2009): A közösségi alapú rehabilitáció és gondozás. In: Füredi J. – Németh A. – Tariska P. (szerk.): *A Pszichiátria Magyar Kézikönyve*. Budapest: Medicina, 570–594.
- Havelka, J. (2011): A transzgenerációs traumaátvitel egy lehetséges módja. PhD-disszertáció, Pécsi Tudományegyetem. BTK Pszichológia Doktori Iskola.

- Hermann, J. (2011): Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig. Budapest: Háttér Kiadó – Nane Egyesület.
- Herold, K. – Bulyáki, T. – Szabóné Csizmadia, M. (2018): Szakmai ajánlás, Községi ellátás pszichiátriai betegek részére. http://kozossegiellatasok.hu/doc/Pszichiatrai_Betegek_Kozossegi_Ellatanak_Ajanlasi.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 02. 19.)
- Liberman, R. P. (2010): A pszichiátriai rehabilitáció alapelvei és gyakorlata. In: Felépülés a betegségből. A pszichiátriai rehabilitáció kézikönyve. Budapest: Oriold és Társai, 37–89.
- Mérey, Zs. (2019): A felépülés elvű pszichiátria térnyerése. In: Hanghallás példatár. A hang szimbólikus üzenetének megfejtése. Budapest: Ébredések Alapítvány, 7–10.
- Parcesepe, A. M. – Cabassa, L. J. (2013): Public stigma of mental illness in the United States: a systematic literature review. *Adm. Policy Ment. Health*, 2013. 40(5): 384–99. <https://doi.org/10.1007/s10488-012-0430-z>
- ‘Recovery & the Conspiracy of Hope’: Pat Deegan’s 1996 Call to Arms! Come Hear Pat this Wednesday at the NYAPRS Conference. <https://www.nyaprs.org/e-news-bulletins/2018/9/18/recovery-the-conspiracy-of-hope-pat-deegans-1996-call-to-arms-come-hear-pat-this-wednesday-at-the-nyaprs-conference> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 18.)
- Slade, M. (2009): *Personal Recovery and Mental Illness: A Guide for Mental Health Professionals*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511581649>
- Slade, M. – Wallace, G. (2017): Recovery and mental health. In: Slade, M. – Oades, L. – Jarden, A. (eds.): *Wellbeing, recovery and mental health*. Cambridge: Cambridge University Press, 24–34. <https://doi.org/10.1017/9781316339275.004>
- Szabó, Gy. (2017): A mentális zavarokkal élőket sújtó stigma kutatása. Konzulens: Dr. Harangozó Judit, a Semmelweis Egyetem Községi Pszichiátriai Centrumának vezető pszichiátere.
- Szabó, L. (2014): Felépülés alapú megközelítés. In: Balog-Urbanovszky Zs. et al. (szerk.): *Új életvezetési modell a pszichoszociális fogyatékosokkal élők számára a támogatott lakhatásban. Intézményi férőhely kiváltás*. Budapest: Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségéért Községi Nonprofit Kft., 61–65. <https://fszk.hu/kiadvany/uj-életvezetési-modell-a-pszichoszociális-fogyatékos-személyek-élők-számára-a-támogatott-lakhatásban/>
- Sztancsik, V. (2017): A szkizofrénia betegség reprezentációja és a megbélyegzés. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Thornicroft, G. – Brohan, E. – Rose, D. – Sartorius, N. – Leese, M. – INDIGO Study Group (2009): Global pattern of experienced and anticipated discrimination against people with schizophrenia: a cross-sectional survey. *The Lancet*, 373(9661): 408–415. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(08\)61817-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(08)61817-6)
- Tringer, L. (2010): *A pszichiátria tankönyve*. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Vizi, J. – Ferenczi-Dalos, Gy.: *Gyermekbántalmazás és igazságügyi pszichiátria*. In: Balázs J. – Miklósi M. (szerk.) (2015): *A gyermek- és ifjúkor pszichés zavarainak tankönyve*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2–4.

Watson, A. C. – Corrigan, P. – Larson, J. E. – Sells, M. (2007): Self-Stigma in People With Mental Illness. *Schizophrenia Bulletin*, 33(6): 1312–1318. <https://doi.org/10.1093/schbul/sbl076>

World Health Organization https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0020/280604/WHO-Europe-Mental-Health-Acion-Plan-2013-2020.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 02. 19.)

Covid19-járvány: következmények – perspektívák

Eszmecsere írásos dolgozatokkal a következő résztémákról:

1. Melyek a járvány várható társadalmi, gazdasági, pszichológiai stb. következményei?
2. Milyen perspektívák várhatóak globálisan a járványt követően?

† KISS LÁSZLÓ

Résztevők:

Balogh András történész

Frank Tibor történész

Gyarmathy Éva klinikai és neveléslelektan szakpszichológus

Horváth Csaba Barnabás politológus, történész

Kiss Endre filozófus

Pogátsa Zoltán közgazdász, szociológus

Rusvai Miklós víruskutató

Vizin Gabriella klinikai szakpszichológus

Az eszmecsere szervezője: **Kiss László** „kazánfűtő-filozófus” – kiss194701@freemail.hu

Az eszmecsere időpontja: 2021. szeptember

BALOGH ANDRÁS

1. Következmények (a beérkezett írásokhoz kapcsolódva)

Nagyon régóta vagyok ennek az eszmecsere-társaságnak a tagja, talán az egyik alapító tagja is. Az első téma, amit Kiss László megjelölt nekünk elemzésre: a következmények. Azt szeretném hangsúlyozni, hogy majdnem összhang van közöttünk abban, miszerint a világ nem lesz már olyan, mint amilyen volt eddig. Alaposan megváltozott minden, másra kell felkészülni, más mentalitás alakult ki. Valószínűleg számos olyan faktort is tanulmányoznunk kell, amelyek eddig a nemzetközi politikában és gazdaságban egyáltalán nem szerepeltek. Egyetértek Rusvai Miklóssal abban, hogy sikeresebb volt a járvány elleni védekezés annál, mint amit sokan gondoltak. Végül pedig megjegyezném, hogy a nagy globális szervezetek – az ENSZ, az EU, a NATO – működésében tulajdonképpen semmi lényegi változás nem következett be. Még anynyi sem, amennyit megkövetelhetek volna az egyes társadalmak.

2. Perspektívák (szintén a beérkezett írásokhoz kapcsolódva)

A különböző szakterületekről érkező eszmecsere-partnerek hasonlóképpen vélekednek az itt felvetődött kérdések többségéről. Ami a Covid-járványt illeti, láttuk, reménykedtünk benne, és le is írtuk, hogy a koronavírus negyedik hulláma valószínűleg kezelhető, nem fog világszerte akkora nehézségeket okozni, mint ahogyan ettől tartunk. Azt kellene tanulmányoznunk, hogy a különböző társadalmi csoportoknak milyen érdekeik, milyen motivációik és milyen eszközeik vannak arra, hogy a szóban forgó problémákat kezelni tudják. Végül pedig meg kell jegyez-

nem, hogy a Covid-járványon túl, ha a jelenlegi nemzetközi helyzetre tekintünk, tudomásul kell vennünk, hogy sokkal több veszély fenyeget bennünket, mint ahogyan azt feltételezzük (az amerikai–kínai viszony beláthatatlan perspektívái, az afganisztáni helyzet megoldatlansága, az USA, Nagy-Britannia és Ausztrália Európa érdekeit sértő együttműködése, a nemzetközi terrorizmus új jelenségei).

FRANK TIBOR

Egy olyan teremben ülünk most, amelyben azelőtt én ott szoktam állni a tanári katedrán, és a diákjaim onnan egymást felváltva prezentációkat tartanak. Az elmúlt másfél év óta viszont ez lehetlenné vált – az összes tanterem, tanári szoba üres, ide diákok nem nagyon jönnek, legfeljebb dolgozatuk kinyomtatott változatával, vagy osztályzatukért, esetleg könyvtári kölcsönkönyvért. Ez teljesen megváltoztatta az oktatás módszereit. Én másfél év óta lényegében egész nap otthon ülök és jószerivel pusztán egy képernyővel állok kapcsolatban. A képernyőn azonban az összes diákom arcképe rajta van – hangsúlyozom, hogy névvel ellátva, s a jobb oldalon, külön sávban ott van a diákok névsora aszerint bontva, hogy ki van jelen, ki nincs, s mutatkozik az is, hogy éppen ki beszél. Ez az MS Teams-rendszer, amit a mi egyetemünkön (ELTE) kötelezően bevezettek.

Ezt azért tartom érdekesnek, mert én így pontosan tudom, hogy melyik diáknak (köztük sok a külföldi, sokféle, pl. orosz vagy arab névvel) mi is az első kereszt- vagy apai neve s hogyan írja azt – így nevükön tudom szólítani őket, noha a félév kezdetekor általában még nem ismerem őket. A nevük ott van a képernyőn, és ez furcsa mód gyakran közvetlenebb kapcsolatot eredményez a diákjaimmal, mint ami rendes egyetemi óráinkon kialakul – amikor is a nevüket hétről hétre igyekszem memorizálni. Ez ugyan apróságoknak tűnik, de pedagógiai szempontból mégis lényeges mozzanat, amely pozitív módon adódott hozzá az elmúlt másfél-két év megpróbáltatásaihoz. Azt hiszem, hogy a virtuális képzésnek ez az eleme túl fogja élni a járványt, mert a tanárnak és a diáknak is kényelmesebb és eredményesebb is – utóbbi otthon vagy a kollégiumában ül és a képernyőn keresztül kommunikál. A képernyőt mindkét fél meg fogja tudni osztani, tud képeket, videofelvételeket, YouTube-részleteket mutatni, a diák a prezentációjának a vázlatát ki tudja vetíteni, és azt ott mindenki a maga képernyőjén láthatja.

Tehát a járvány egy meglehetősen fejlett technikai előrelépést hozott. Ezt azért mondom el – és akik szintén tanítanak, azok ezt valószínűleg ugyanúgy észreveszik –, mert nekem ez inkább azt ígéri, hogy mindez meg fog maradni a Covid19 utáni időkből is. Tehát vegyes tanítási forma következik majd, amelyben időnként újra a katedrán fogunk állni és hetenként – olykor kéthetenként, esetleg csak havonta – ténylegesen beszélünk is a diákokkal, más alkalmakkor pedig ezzel a virtuális módszerrel fogunk velük érintkezni. Ez nem teljesen vadonatúj jelenség. A távoktatás az Egyesült Államokban már harminc évvel ezelőtt is nagyon fejlett volt – mivel ott sok diák olyan messze lakik az egyetemétől, hogy csak így tud részt venni az oktatásban, tanulásban. Ebben tehát nemzetközileg nincs nagyon sok meglepetés, ez csak nálunk új, mert eddig, a világjárvány előtt nem volt rá égető szükség – és feltételezem, hogy ez meg is fog maradni. Ebben nagyon sok pozitívum is van, amely túl fogja élni a járványt, és nemsokára a diákok egy része már talán nem is fogja tudni, hogy elődeik egykor tantermekben tanultak,

„valóságos” tanároktól, nyomtatott könyvekből. A vegyes módszer tehát várhatóan megmarad.

A másik szempont a művelődési oldala a dolognak. Az oktatásról ugyanis csak nagyon vázlatosan és röviden, de szóltam, egyetlen gondolatot kiemelve. Nos, a művelődés terén is nagy veszteségek érték a lakosságot: nincsenek működő színházak, mozik, könyvtárak, múzeumok stb. Bár most már éppen megint megnyitáltak ezek, de nem akarok átmeneti változásokkal foglalkozni. A járvány csúcsa idején mindezek nem működtek, így nagyon sok hátrány származott ebből – a lakosság nem tudta élvezni és „fogyasztani” a kultúrát, illetve azt is a képernyőn keresztül tehetta csak. A magyar televízió pedig nem járt az élen annak, hogy áthidalja ezeket a problémákat. A színházak egy része elég későn jött rá a *streamelés* módszerére. Kísérleteztek például azzal, hogy csak minden harmadik ülőhelyre engednek be nézőket – volt már mindenféle kísérletezés. De igazából a színházba, moziba, múzeumba járás hosszú időre megszűnt Magyarországon és a művelt Európában. A televízió viszont nem tudta idejekorán (sőt olykor egyáltalában) fölmérni, hogy mit tehetne ennek a hiányállapotnak a megszüntetése érdekében. A műsorait tekintve (láthatjuk ezt egyszerűen a heti műsorfüzetekből) a Magyar Televízió kínálata nagyjából azonos azzal a műsorstruktúrával, ami a járvány előtt megvolt. Nagyon kevés olyan műsort láthatunk, amely a járvány következtében, újként jelent volna meg, a művelődést és termékeit máshogy tárva nézői elé. Persze nem most kezdődött ez a hiány. Már évek óta nincs magyar tévéjáték, ami pedig a magyar televízió egyik büszkesége volt, akkoriban sokszor kiváló dolgokat prezentáltak. Most nagyon kevés az új magyar film is, amit játszanak. Tulajdonképpen megmaradtak vagy éppen megszülettek a „beszélgetős” műsorok, amelyekben minden nap más-más emberek csevegnek egymással – sokszor érdekes, máskor nem annyira érdekes dolgokról, fontos vagy „fontatlan” témákról. Leggyakrabban, szinte állandóan, pártpolitikáról és a járványról.

Elmondható tehát, hogy a televízió valamiképpen nem találta föl magát ebben az új helyzetben, nem tudott a művelődés központjává válni, a művelődési hiányokat nem tudta pótolni. Nem láttam egyetlen olyan műsort sem, amelyik például a múzeumokba kalauzolta volna el az embereket, hogy megmutassa, mit látni azokban. Én nem vagyok nagy tévénéző, igazán nincs jogom a tévéen bármit is számon kérni, de az a napnál világosabbá vált számomra is, hogy az értelmiség jelentős részét foglalkoztató jelenségek nem vagy alig tükröződnek a tévében. Vagyis marad az, ami mindenkinek megvan vagy meg lehet otthon, amit olvashat, hallgathat, nézhet, s ami praktikusán ingyen van.

A kereskedelmi és az állami tévécsatornák közötti különbségek kiéleződtek, az állami tévé kincstárivá vált, ezt el kell mondani. Nagyon merev és a kormány pillanatnyi álláspontját minden esetben kiszolgáló műsorok sorozata jön-megy. Ezt én rosszallom, mert a tévében lehetne tényleges vitákat, politikailag is vitatható, vitatandó jelenségeket is adni. Nem elég csupán néhány ember vitáját sugározni egy-egy este, hanem ezeket a vitákat ki kellene szélesíteni, szélesen és színesen, vizuálisan vonzó módon dokumentálni és lehetővé tenni, hogy a nézők is aktívabbak legyenek ezekben a műsorokban – például betelefonálással, az internet révén interaktívan kapcsolódhassanak a műsorok egy részéhez. Sok technikai módszer van ma már, amellyel sokkal jobban be lehetne vonni a közönséget ezekben a műsorokba. A social media bekapcsolása hasznos is, de veszélyes is lenne.

Még valamit elmondanék zárásul. Azt, hogy a magyar közönség a külföldön történő dolgokhoz gyakorlatilag alig jut hozzá – holott nagy a világ. Eszembe jut Kaján Tibornak egy

harmincéves karikatúrája, ahol egy asztali földgömb látható, ami az iskolából sokaknak megmaradt, sok embernek otthon megvan, és amelynek a tengelyén rendszeren a földgolyó forog. A Kaján-karikatúrán is ott van a keret és a tengely, de azon nem a földgolyó, hanem csak Magyarország forog. Ez nekem mindig eszembe jut, amikor a tévéhíradót vagy a tévé vitaműsora-t látom. Azt tapasztalom, hogy csak Magyarország, csak a magyar pártpolitika létezik. Ez rop-pant szegényes, borzasztóan leszűkíti az emberek világképét, mintha csak erről lehetne gondolkodni, beszélni: hogy melyik párt most éppen milyen miniszterelnök-jelöltet állított, és annak milyen sérülékeny pontjai vannak vagy lehetnek az életében.

E hiányosságokat a végtelenségig lehetne sorolni, miközben a világban óriási változások történnek. Megemlíthetnék néhányat közülük: hogy mi minden történt Amerikától Afganisztánig és Braziliától Indiáig, hogy tulajdonképpen hogyan is élnek ezeken a helyeken az emberek, milyen problémákkal küzdenek, milyenek a városaik és a falvaik, vannak-e erdeik vagy éppen sivatagaik. Tehát én ezt nagyon hiányolom a tájékoztatásból, ugyanis az átlagos magyar néző, aki csak a tévéből tud tájékozódni, nemigen tud elmenni sehova külföldre. Hiszen most a járvány, korábban a vasfüggöny miatt be voltunk zárva valamennyien, és maradtak azok a csatornák, amelyeket nézhetünk. Aki pedig ezeket nézi, annak szinte alig van fogalma arról, hogy mi minden történik ma a nagyvilágban – és hogy van egy nagy világ. Mondhatnám: egy másik világ.

GYARMATHY ÉVA

Ez a járvány olyan, mint a rosszindulatú daganat: mindig újabb és újabb kiújulásai vannak. Jó eséllyel megint belekerülünk majd ugyanabba a helyzetbe, és a bizonytalanság és a káosz önmagában is nehéz helyzeteket szül. Több közvetlen következmény is van. Az egyik a mentális egészség terén jelentkezik. Nagyon megszorodtak a lelki zavarok, főleg a szorongás, a depresszió, az öngyilkossági kísérletek és az öngyilkosságok aránya. Az öngyilkosság a fiatalok körében tíz százalékkal nőtt – ami eléggé ijesztő. És ez még csak közvetlen következmény.

A második nagy probléma a poszttraumás stressz-szindróma. Ugyanis akiknek szorongásos, depressziós problémáik vannak és ezért veszélyeztetettek, azoknál általában hiányzik az a lelki ellenállóképesség, ami átsegítene akkor, amikor sok bajjal kerülnek szembe. Számíthatunk arra, hogy ezen a téren nagyon sok új problémával fogunk találkozni. Azt már most lehet tudni, hogy megnövekedett a poszttraumás szindrómával jelentkezők aránya – és a fiatalok különösen erősen érintettek ebben.

A harmadik problémakör az, amit a karantén okozott. Amiről eddig beszéltem, az a veszélyhelyzet, a betegségtől való félelem, a halálesetek, és általában a bezártság okozta lelki megterhelés általános következményei. Vannak azonban kiemelt generációk, amelyeknél látom, hogy nagyon nagy a probléma. Az egyik nagy vesztes csoport a tizenévesek köre, a középiskolások, azok a kamaszok, akiknek éppen le kellett volna válniuk a családról – erre bezárják őket a családdal, amelytől el akarnának távolodni. Ez tragédia számukra. Én nagyon szerettem a szüleimet tizenéves koromban is, de akkor mindenhol akartam lenni, csak éppen nem velük összezárva. Képzelnék el, ha egy amúgy is diszfunkciós családhoz van kötve a kamasz, úgy, hogy még az iskolai tanulásába is belelátanak a szülei, akár a feleleteit hallhatják stb. Nem véletlenül nőtt meg a családi erőszak, a tizenévesek fizikai agressziója a családban – akár a

testvérek, akár a szülők irányába. Ez is nagy probléma. Ahol nem ennyire súlyos következmények vannak, ott is a gyerekek a nagy vesztesek. Főleg azok, akiknél még nem alakultak ki az új kapcsolatok, például a 9. évfolyamok, a régiek pedig már nem voltak meg. Ők átmeneti helyzetben voltak, és nehezen tudták ezt kezelni. Nekik sürgősen öngyógyító csoportok kellenének, például az osztályfőnök vezetésével. Már régóta fel kellene készíteni arra a tanárokat, hogy mintegy mentorként, moderátorként működjenek a diákok között, afféle öngyógyító csoportokat is támogatva. Az említett probléma a szóban forgó fiataloknál nagyon erős lelki törést okozott, kell a megsegítés. A művészetterápiák, a közös művészeti és mozgásos tevékenységek sokat jelentenének számukra.

Szintén nagy vesztesek a huszonévesek, akik az életkezddéssel vannak elfoglalva, és már teljesítményeket is várnak tőlük. Ők korábban is megélték az életkezdeti válságot, azt a bizonytalanságot, amibe a fiatalok kerülnek. Ez most a sokszorosára nőtt.

A harmadik problémás terület a tanulás. A veszteségeket azok a gyerekek szenvedték el leginkább, akik éppen az első osztályba indultak, mert nem kapták meg azt az alapot, amit az óvodában, illetve az iskolában a legfontosabb lett volna személyesen megkapni. Ezt egyáltalán nem sikerült kezelni. Éppen ez volt az a generáció, a sok hatéves – akiket beerőltettek éretlenül az oktatásba. Szerencsétlen módon éppen ekkortól már nem az óvoda döntheti el automatikusan, hogy mehet-e a gyerek az iskolába, hanem a szülőnek külön kell kérvényeznie ezt. Amit sok szülő nem tudott, így lekészt erről. Ezzel sokszoros probléma keletkezik ennél a korosztálynál. Ami pedig hosszú távon a tanulásukat fogja befolyásolni. Sokan kudarcos kezdéssel indultak neki az iskolának, főleg, akiknél nem volt megfelelően támogató a családi háttér. A kezdeti tanulási kudarc hosszútávon alulteljesítést okoz, ami önértékelési zavarokhoz, és egyéb, a lelki egészséggel kapcsolatos problémákhoz vezet. Ők is gyarapítani fogják a pszichés zavarokkal küzdők számát.

Mint minden különleges helyzet, a Covid-járvány is fölhívja a figyelmet a gyenge pontokra. Olyan, mint egy betegség, jelzi, hogy valamit másképp kell csinálni. A legnagyobb baj, hogy nem változtatunk. Semmi jele nincs. Mindenki azt várja, hogy visszatérünk a normalitásba. Már rég nem volt normalitás, és folyamatosan jöttek a jelek, hogy változtatni kell. Például a túl nagy egyenlőtlenséggel vagy a klímával kellene foglalkoznunk, és ebben a tudományos, gazdasági és politikai elitnek nagy felelőssége van. Az emberi agy ugyanis a kis változásokra nem nagyon reagál, mert az agy az alkalmazkodásra készült, és a stabilitást szereti, de a gyorsan változó világban ez nem adaptív. Tenni kellene, mielőtt nagyobb krízisek jönnek. Ezek ugyanis az emberi társadalmi fejlődést akadályozhatják meg. A demokrácia a lelki egyensúly társadalmi berendezkedése, és nagyon törekeny. Ahogy veszély fenyeget, az emberi agy visszakapcsol az őshüllői gondolkodás nélküli „fuss vagy üss” módba, és a demokrácia, odavan.

Amint vészhelyzet van, a létfenntartás kerül előtérbe, és nincsenek érzelmek, megfontolások. Vagy fenyegetek, vagy menekülök. Magasabb szint, amikor vannak már érzelmek és empátia, erre már építhető valamiféle közösség. Az érzelmek megkötnek, irányítanak minket. A pszichopatáknak nincsenek ilyen kötelékei. Tökéletes működés, érzelmek nem zavarják. Ettől még nem feltétlenül lesz gyilkos, de tökéletes élősködő.

Az érzelmek, a kötődés mellé a civilizáció kitermelte az önkontrollt, a mások szempontjainak figyelembevételét, a hosszú távú tervezés képességét. Ezek teszik lehetővé a társadalmi együttélést.

Ami a Covid kapcsán történt, mutatja a törésvonalakat. Gyorsan összegyűjtjük magunknak a vakcinákat, állami és egyéni szinten is felhalmozunk mások rovására. Regresszív reakciók. Nem jók a kilátásaink, ha minimális változtatásokra sem vagyunk képesek, amikor egy ilyen különleges helyzet fölhívja a figyelmet arra, hogy változni kell.

Valójában már régóta válsághelyzetben, változó helyzetben vagyunk, csak a fokozatosság miatt nem észleli az egyén ennek mértékét. A robbanásszerű változásokat pedig veszélyként fogja fel, és nem a változó világ üzeneteként. Váltás jön, ahogy az ember is az egyéni fejlődésében természetes váltásokon megy keresztül – gyermekből kamasz, kamaszból fiatal, majd érett és idős felnőtt lesz. Több ilyen váltás volt a történelemben, axiális kornak és egyéb módokon is nevezik ezeket.

Nem könnyű elengedni a régít. Kulcs tényező az oktatás. Ezen múlik, hogy mire készítjük fel a gyerekeket, és ezen fog múlni, hogy például egy nép hova fog kerülni, mit fog tudni változtatni, milyen pozíciója lesz. Az oktatás stratégiai kérdés, mert meghatározza a jövőt. Korábban a tudás volt fontos, most a tanulási képességre van szükség. Súlyos gazdasági következményei vannak, ha változni képtelen fiatalokat lök oda az oktatás a piacra, vagy újabb, önállóan mérlegelni képtelen generációt termel ki, akikkel bármit meg lehet etetni, akik gondolkodás nélkül elfogadják és terjesztik, amit hallanak.

Miközben sok országban rendkívüli erőfeszítéseket tesznek az oktatásért, nálunk már csak az agyongyötört, de még mindig helyálló pedagógusok tartják fenn az iskola látszatát. Magyarország így biztosan a futottak még kategóriába kerül. A Covid-járvány során a távoktatásnak nevezett kínzásban sok mindent tanultak az oktatás szereplői, de mindenki azt várja, hogy végre ugyanúgy taníthatson, mint ezelőtt. Észre kellene venni, hogy nagy lehetőség nyílt meg a vegyes és hibrid oktatás, a fejlesztő tanítás és önrányította egyéni és csoportos tanulás előtt. A művészeteknek és a mozgásos tevékenységeknek az iskolán belüli alkalmazása a közösségi életben a lelki egyensúly megtartásához evidencia, mégis garantált, hogy maradnak ezek a tevékenységek néhány, a bizonyítvány alján található tantárgyak. A változástól való ódzkodás, a restség és a félelem erős, pedig ha nem engedjük el a régít, a változás elsöpör minket. Ha a félelemre most bármilyen gazdasági válság jön, és jönni fog, pusztító lesz.

Nem vagyok nagyon optimista – de vannak még lehetőségek. Úgy gondolom, azt kellene tisztáznunk, nem az a cél, hogy a korábbi normalitásba visszatérjünk, hanem hogy átgondoljuk, ami történt. Ezért örülök annak, hogy részt vehettem ezen az eszmecserén.

HORVÁTH CSABA BARNABÁS

Én geopolitikai szempontból nézném a dolgot. Úgy tűnik, mintha a Covid felgyorsított volna olyan geopolitikai átrendeződési folyamatokat, amelyek már amúgy is látszottak a világban, csak azokra még rátett egy lapáttal. Például érdekes, hogy kétezerhuszonnyolcra jött előre az a dátum, amikor majd Kína GDP-ben nominálisan is megelőzi az USA-t. Áprilisi az IMF-nek az a kétezerhuszonhatig szóló gazdasági előrejelzése, amiben az látszik, hogy vásárlóerő paritáson Kína egy főre jutó GDP-értéke kétezertizenkilencben az amerikaiakénak a negyede volt, ez huszonhatra fölmege a harmadára, Indiáé az USA-érték tíz százalékáról tizenkilencra megy fel addigra. Európában pedig nagyon érdekes, ami most látszik, hogy ott szintén rátesz egy lapáttal a Covid a már eleve zajló folyamatokra. Európában a mediterrán országok már a kétezer-

nyolcas válság óta gyengélkednek, és most a Covid is Európában őket sújtotta a legdurvábban, legkeményebben. Ahogy néztem ezeket az előrejelzéseket, ez egy kicsit olyan, hogy az évtized végére akár Kelet-Európa és a mediterrán régiók között felcserélődnek az Európán belüli pozíciók. Az előrejelzések alapján végeztem egy olyan összehasonlítást, hogy egyik oldalon Spanyolország, Portugália, Olaszország, Franciaország, a másikon V4, plusz Románia – és úgy tűnik, hogy kétezerhuszonhatra kétezertizenkilenchez viszonyítva a keleti országok nagyjából ott lesznek Franciaországhoz képest, ahol tizenkilencben Spanyolországhoz, Olaszországhoz képest voltak – és Spanyolországhoz, Olaszországhoz képest pedig ott, ahol kétezertizenkilencben Portugáliához képest voltak. Tehát kelet és dél között egy átbillenés lesz. Ugyanakkor viszont szó volt róla, hogy sokaknak jó. Rövid távon úgy tűnik, hogy nagyon jól jött ez a kínai vezetésnek, mert kétezertizenkilenc végén ott sokasodtak az olyan jelek, amikből úgy tűnt – kívülről persze ezt nem nagyon lehet megmondani –, mintha hajszáltrepedések kezdtek volna megjelenni a rendszeren. Például többszáz oldalnyi kompromittáló anyagot szivárogtatott ki valaki a New York Timesnek a kínai vezetésből az ujgur kérdéstről. Ami pedig annyira nem jellemző Kínában, hogy az utóbbi hónapokban a Magyarországon is elhíresült Fudan Egyetemen is diáktüntetés volt a lelkiismereti szabadságért kétezertizenkilenc őszén, ami mellé odaállt az egyik legnagyobb kínai, egyébként rendszerhű újság, a Global Times. Ez megint azt mutatja, hogy ott nyilván nem egy szerkesztő egymaga dönthette el azt, hogy ő most támogatni fogja a tüntető diákokat, hanem ez lecsapódása lehetett a politikai eliten belüli egyet nem értésnek. És akkor egyszer csak jött a Covid, a kínai vezetés pedig megdicsőült. Mert ugye ők állították meg leghamarabb a járványt, nagyobb gazdaságok közül egyedül náluk volt pozitív gazdasági növekedés a kétezerhúszas évre. Rövid távon ez nekik nagyon jól jött. Kétezerhuszonnyolcra pedig előrehozódott az, hogy nominálisan is beérik az USA-t. Ugyanakkor meg az látszik, hogy a húszas évek nagy részére tett gazdasági előrejelzések szerint a GDP-növekedésük az alatt a hét százalékos határ alatt lesz, amit az elmúlt évtizedekben minimálnak vettek ahhoz, hogy biztosan meglegyen a rendszer legitimitása. Tehát ha hét százalék alatt lesz a gazdasági növekedés – akkor ez kérdésessé teszi, hogy most ezt a pár évet a Covid segítségével megnyerték ugyan, de utána a tartósan hét százalék alatti gazdasági növekedéssel a rendszer vajon nem fog-e meginogni. Ez érdekes kérdés. Tehát egyszerre látszik, hogy a Covid rátett egy lapáttal arra, hogy felgyorsuljon a világ multipoláris átrendeződése, hogy így előbbre hozza főleg a kínai és egyéb ázsiai hatalmak fejlődését, úgy tűnik.

KISS ENDRE

(Covid19 a társadalom elméletében) Mindeddig számomra két teoretikus jellegű összefüggés rajzolódik ki. Az egyik az, hogy az összeesküvés-elméleteket akkor sem lehet kizárni, ha igazolni sem lehet azokat. Emellett sok érvelhetne felhozni, de ehelyütt most olyan érvel próbálkozunk, amely egyben a most következő, második kikristályosodott tapasztalatunkkal azonos. Ez a második tapasztalat (egyben az első tapasztalat háttere) az, hogy a járvány alatt végső soron ugyanannak a világtársadalomnak ugyanazokat a meghatározó tulajdonságait érzékeljük, mint a járvány előtt. Ez odavetett észrevételnek tűnik, de nem az, mint ahogy az sem volt feltétlenül felszínes észrevétel, amikor egy GULÁG-ról szóló könyvről olyan véleményünk alakulhatott ki, hogy a kerítésen belül nem volt más élet, mint a kerítésen kívül. Éppen

ezért nem lehet kizárni (persze bizonyítani sem) az összeesküvés-elméleteket. Ez a járvány előtti világ volt a globalizáció emberi jogi-neoliberális világának válságba került korszaka, amelyet a 2007–2008-as gazdasági válság, a nyílt imperiális konfliktusok, a birodalmak egymással vívott körkörös harcának kiterjedése, az ideológiák fundamentalizálódása, az egyes államok elleni gazdasági szankciók jellemeztek. E szankcióknak eleve is csak kivételes esetekben volt a maguk legitimitációja (s ha ez esetleg meg is volt, utólag derült ki gyakran, hogy az adott legitimitáció hazugságon alapult). De a szankciók legnagyobb szépséghibája mégis az volt, hogy annak áldozatai nem a büntetett ország elitje, de annak hátországa, azaz a „nép” volt, amelyek bizonyosra vehetően nem felelős még saját országának politikájáért sem. Ez az a világ, ahol Trump választást nyer az „Amerika first” jelszóval, és triumfáns lendülettel meglépi pontosan azokat a gazdasági lépéseket, amit az új rend majdnem három évtizeden át megtiltott az egész világnak. A mostani járvány a posztmodern hibriditás példája. Egy posztmodern társadalmon végigszárguldo járvány hibrid jelenség, összeegyeztethetetlen szinteket egyesít. Ezért a mai járvány igazi kulcsa is az, hogy miként történhetett meg. A modernségnek amúgy is a legnagyobb tragédiája, hogy bizonyos dolgoknak nem lett volna szabad megtörténniük. És ezek a dolgok mégis megtörténtek és megtörténnek. Az ember rontja el saját történelmét. Még Marxot is lehet parafrázálni ebben a tekintetben: „az ember készen talált viszonyok között rontja el saját modernségét és globalizációját”. Ez a járvány klasszikus hibrid választóvonal, az 1989 utáni fejlődés megtörése utáni sodródás és dekomponálódás terméke. A már válságba került neoliberális világmodell hajótörést szenvedett a Covid19-en. Trump most szembenézhetett Thatcher elméletének következményével: társadalom nincs, csak egyének vannak. A Covid19 ott okozta a legnagyobb pusztítást, ahol valóban nem voltak megfelelő közegészségügyi intézmények, s ahol Trump első gondolata az volt, hogy visszacsinálja Obama egészségügyi reformjait. Nemcsak az állam nem omnipotens, de az egyén sem. A járvány legnehezebb szakaszaiban az Egyesült Államokban nyitott (tömeg)sírokba temettek, nagy volumenű kínai segílyt indítottak útnak, a szállítmány nagy részét pedig orosz óriás-repülőgépen küldték, mert az Egyesült Államoknak sok támaszpontja ellenére sem volt akkora szállító-repülőgépe. Így van az, amikor (így Thatcher) a társadalom nem létezik, csak az egyén van. A koronavírus köszöni szépen, falja az egyéneket és kellő örömmel konstatálja a társadalom (és egyben a közösségi védekezés) hiányát.

Milyen lesz a járvány utáni társadalom? A kérdés első kiegészítése természetesen az, hogy nem tudjuk, hogy mikor lesz vége. Az is bizonyos, hogy a járvány előtti társadalomra fog épülni, ezért semmiképpen sem felesleges azt már előre is tanulmányozni. Kissé általánosított formában az eddigi változások a következőt mutatták: a járvány felülbíráhatatlan és megcáfolatlan hivatkozási forrás volt arra, hogy az 1989 utáni neoliberális társadalomirányítási elvektől el lehessen térni. A válságban lévő nagy rendszernek tehát ebből a szempontból nagyon is jól jött a Covid19! Ebből nyilván kiindulhat egy összeesküvés-elmélet, amit a világhálón megtalálható számos olyan Bill Gates-fénykép csak erősíthet, amelyekben a nagy informatikus injekciós tűvel a kezében mosolyog az emberiségre. De a lényeg az, hogy a neoliberális rendszer arcának elvesztése nélkül és természetesen az emberiség érdekében meg tud szabadulni saját dogmáitól, amelyek elvégezték a maguk történelmi hivatását és mára már válságba sodorták a nagy rendszert. Konkrétan: a járvány miatt le lehet zárni a határokat. Szabad élni a gazdaságot. Pénzt lehet adni az egészségügynek. Nyom(tat)ni lehet a dollárt és az eurót, kor-

látozni lehet a migránsok mozgását, behatárolni szükséges az internetet is, meg lehet tiltani a Nyugat-Európában nagy tömegben és rendszeresen tüntető tömegek pusztá gyülekezését is a járványra hivatkozva („gilletts jaunes”). Azt már nem is illik mondani, hogy egy sor vezető politikusnak éppen 2020 első felében és éppen ezekben a hetekben kellett volna lelépniük a világot jelentő deszkákról (persze a járványra hivatkozva természetesen nem léptek le). Ha valaki visszaemlékszik az elmúlt harminc évre, konstatálhatja, hogy éppen a most megtett lépések voltak a leginkább megtiltva! Egyértelmű, hogy a járvány hatalmas korrekciós lehetőség az elit számára, olyan, amelynek végrehajtása során még csak mentegetőznie sem kell. Ha az elit oldaláról figyeljük a járvány által radikálisan megváltoztatott politikai mezőt, fel kell figyelnünk arra is, hogy ez lehetőséget adott a 2015-ös migrációs bukás teljes háttérbe szorítására és marginalizálására, s egyben áttételesen a klíma-problematikának a szociális problematikával szemben való még erősebb túlhangsúlyozására. De a manifeszt járványnak koncentrikus körökre emlékeztető tovább is gyűrűző világtársadalmi hatásai is vannak. Így az 1989-es elitben még hívó „jó emberek” társadalmá új pozitív missziót talál önmagának a járvány elleni önkéntes harcban, az elit innen is újabb bizalmi tőkét nyerhet vissza, hiszen a társadalom megmentőjének szerepében léphet fel (ráadásul új legitimitációt is: „amit nem tudunk megjavítani, arról nem mi tehetünk”). A járvány utáni világ tehát egy olyan teljesen érvényben lévő neoliberais világ lesz, amelyben a neoliberais elemet jelentős mértékben vissza fogja vonni egy újabb etatizmus, amelyet éppen a járvány legitimál. A járvány utáni világ tehát nagy mértékben hibrid és eklektikus lesz, a neoliberais hatalmi alapok és az etatista korrekciók hibrid világa. A neoliberais alapzatok etatista elemekkel való eklektikus kiegészítése érdemileg megfelel a globalizáció imperialista elemekkel való kiegészülésének. Ide sorolnánk azt az időről időre még a legmagasabb szinten is felvetett ötletet, hogy voltaképpen az egész járványért Kína a felelős. Az imperialis vetélkedés elemei igen plasztikusan jelentek meg továbbá a járványnak abban a szakaszában, amikor az egyes oltóanyagok kerültek egymással erkölcsi, de a legnagyobb mértékben anyagi versengésbe is. Az egyes oltóanyagok versenyének erősen negatív vonásai közvetlenül és félreérthetetlenül felhívják a figyelmet azonban a nemzetközi nyilvánosság és a média alapvető problémáira is világjárvány esetén. E nyilvánosság megszervezésének számos kézenfekvő nehézségével természetesen tisztában vagyunk, de azért azt még ma is anomáliának tartjuk, hogy a statisztikák nem elég részletezettek. És ha az előbb azt mondtuk, hogy a járvány brutálisan mutatott rá a neoliberalizmus egyik leggyengébb pontjára, azt is hozzátehetjük, hogy ugyanez a járvány abban az esetben az aktuális társadalmi lét más gyengeségeire is brutálisan mutathat rá, ha ezek a konkrét kapcsolódási pontok nyilvánossá válnak (például az áldozatok és a szociális helyzet kapcsolata, a járványügyi mobilizáció számára teljesen elérhetetlen társadalmi csoportok nagyságrendje stb.) A járvány alatt a társadalom is változott és változik. Az egyén sorsa a legérdekesebb, de a hosszú hónapokra a lakásukba kényszerített emberek lelki kalandjainak feldolgozása érzékeny feladat. Ami viszont már ma is látszik, az a helyzet miatt a társadalomban halmozódó türelmetlenség, talán egyenesen agresszivitás vagy erőszak-potenciál, ez sem különbözik azért nagyban a járvány előtti világtól. A másik oldalon azonban érezhető az egymás iránti tolerancia, a segítőkészség, a figyelem magasabb foka is. A járvány utáni világ nagymértékben hibrid és eklektikus lesz, a neoliberais hatalmi alapok és az etatista korrekciók hibrid világa. Mindenesetre azonban a bizonytalanság egy új világa is lesz, amelynek hatalma alól kevesen fogják tudni majd kivonni magukat.

POGÁTSA ZOLTÁN

Egyetértetek-e azzal, hogy a Covid-válságra jelentős eseményként nézünk majd vissza hosszabb távon? Nem akarom a dolgot elbagatellizálni, messze nem ez a célom, de mégis fel kell tennem a kérdést: vajon mihez képest volt nagy dolog?

Mert szerintem az igazán nagy problémát a világban ma elsősorban a klímaváltozás jelenti. Minden mást megelőz. Aztán következnek mondjuk a globális egyenlőtlenségek – akár a nemzetállamokon belül, akár a világ országai között. Majd jönnek az adósságproblémák, és itt nem is az államadósságot, hanem sokkal inkább a magánadósságot hangsúlyoznám. Továbbá Kína felemelkedése is elég jelentős folyamat, amely átrendezi a globális geopolitikai logikát. Ezek szerintem az igazán nagy kihívások. Ezek azok, amelyek évtizedekig itt maradnak velünk, és amelyek igazán mélyen érintenek bennünket.

Ezekhez képest szerintem a Covid nem lesz akkora ügy visszafelé nézve. Elismerem, hogy például pszichológiai szempontból jelentős hatása volt. Hiszen nagyon sok embert sokkolt. Azokat, akiknek valamilyen rokona meghalt vagy azokat, akik elveszítették a munkájukat. De mégis úgy gondolom, hogy három-négy-öt vagy tíz év múlva erre nem úgy fogunk emlékezni, mintha nagyon nagy dolog lett volna. Sokkal nagyobb problémáink lesznek hosszabb távon, mint ez. Amikor az ember ebben benne van, sokkal nagyobb problémának érzi, mint amikor bizonyos távlatból nézi majd ugyanezt. Szerintem nem lesz akkora nagy sokk, mint a többi. És hogy miért nem? Azért nem, mert – ebben talán egyetértünk – a klímaváltozás a legnagyobb probléma. Azt érzékelem az írásos hozzászólásokból, hogy ebben a kérdésben nagyjából konszenzus van közöttünk. Megemlíteném, hogy az jött ki adatként, hogy a legnagyobb, legmélyebb pontján a Covid-válságnak, amikor tényleges globális lezárás volt, akkor körülbelül öt-hat százalékkal csökkent a globális CO₂-kibocsájtás. Tehát akkor, amikor a legtöbb országban le volt zárva minden, az emberek nem közlekedtek. Bár még ugyan fűtöttek az északi földtekén. Leginkább a közlekedés és a szállítmányozás volt az, ami leállt: a nehézdízzel működő hajók és kerozint használó repülőgépek is leálltak nagyrészt. Ehhez képest viszont az ENSZ klímapanel szerint ahhoz, hogy betartsuk a kétezertizenhatos párizsi klímaegyezmény 1,5 °C-os maximális felmelegedését, évente kellene körülbelül hét százalékkal csökkentenünk a globális CO₂-kibocsájtásunkat. Nem egyszer, évente.

Ez az egyszeri csökkenés is lám, óriási sokkot okozott az embereknek. Egy egyszeri, egy öt-hat százalékos csökkenés is elfogadhatatlan volt az emberiség nagy része számára. És ez csak egyetlen év volt. Ráadásul abban a pillanatban, hogy Kínában visszaszorították a járványt, az ottani ipar ismét elkezdett a szokásos hatalmas mértékben termelni. Visszaállt a CO₂-kibocsájtásuk a korábbi szintre, mert a globális gyártás többsége ma már Kínában van. Az európai országok büszkélkedhetnek ugyan azzal, hogy a gazdasági növekedésük ellenére képesek csökkenteni a CO₂-kibocsájtásukat. De ez nagyrészt azért lehetséges, mert Kínába helyezték át a fizikai termelést, onnan importálják azt. És ha Kínában visszaáll a rend, termelnek, mint a világ workshopja, akkor ugyanúgy visszaáll a káros CO₂-kibocsájtás is.

Ez az első dolog.

A második, hogy a Covid-válság nagyon átalakította a főáramú gazdaságfilozófiát. Véget ért a költségvetési konzervativizmus. Az eurozóna-válságra még úgy reagált az Európai Unió, hogy megszorításokat erőltetett ki, egy általános költségvetési konzervativizmus jellemezte. Az USA-ban vagy Kínában már 2008-ban sem ebben voltak, hanem keresletélénkítésben. Az

Egyesült Államokban az az elképesztő, hogy miközben a republikánusok folyamatosan amellett agitáltak, hogy az állam ne költskezzen túl – mégis a republikánusok alatt nőtt folyamatosan az államadósság. Az egyetlen időszak, amikor az nem növekedett, a demokrata Bill Clinton idején volt – bár ő pedig megszorításokkal érte el ezt sajnos. Azaz gyakorlatilag az USA-ban soha nem volt ez a típusú fiskális konzervativizmus, mint Európában. Viszont az EU-ban nagyon is volt. Viszont amikor jött a Covid-válság, akkor már azt mondta az Európai Unió is, hogy: költsetek, költsetek! Nagyon erősen visszatért a keynesiánus logika, sőt tovább mennék, már sokkal több is, mint a keynesiánus logika. Szimbolikusan szólva: a pénznyomda. 2008 után az USA-ban már beindult ez a pénznyomdagép, ez volt a híres mennyiségi könnyítés a monetáris politikában. Európában 2016 környékétől szintén volt ilyen. Ezt viszont most, a Covid-válság alatt csúcsra járatják. A gigantikus monetáris expanzió biztos, hogy nagy változás. És még ennél is több, mert az, amit úgy nevezünk, hogy modern monetáris elmélet, tehát hogy az államnak nincs szüksége igazából adókra ahhoz, hogy a kiadásait finanszírozza – ez szerintem irtózatosan nagy változás. Ezt még nem ismerte meg a társadalom túlnyomó többsége. Nagyon mélyen ott van a hétköznapi emberek gondolkodásában, hogy az államnak adókra van szüksége a kiadásai finanszírozására, ami egyébként nem igaz – és az egész ezzel kapcsolatos váltás szerintem nagyon mély. Az állam nem olyan, mint a háztartás. Magyarországon is hosszú évtizedeken keresztül ezt sulykolták, sőt a jelenlegi kormányzat ma is azt gondolja, hogy az állam olyan, mint a háztartás – csak annyit költhet, amennyi bevétele van. Ez nem igaz: az állam pénzt nyomtathat. És nem igaz, hogy infláció lesz belőle, mert a kibocsátás is tud nőni közben. Tudunk értelmesen költeni különböző dolgokra, és ha a kibocsátás nő, akkor nincs infláció, hiába nő a pénzmennyiség. Ez óriási váltás a gazdaságflózófiában.

És még ennél is több. Mert a feltétel nélküli jövedelem is megjelent világszerte: a Távol-Keleten, Szingapúrban, Hongkongban, Európában pedig Lengyelországban, Spanyolországban, illetve még az Egyesült Államokban is. Az Egyesült Államokban kétszer is adtak úgynevezett helikopter-pénzt, ráadásul először a republikánusok alatt!

Aztán szintén jelentős folyamat az automatizáció. Szerintem nagyon jelentős és hosszú távú kihívás ez – a robotok és az algoritmusok elveszik az emberek munkáját. És ebből a szempontból irtózatosan fontos, hogy elfogadtuk most sok helyen a feltétel nélküli alapjövedelmet, a helikopter-pénzt és hasonlókat. Ezek mind suták, egyik sem igazán az, ami kellene. De hogy egyáltalán komolyan vesszük ezeket, kísérletezünk például azzal, hogy négynapos munkahét lehessen – ezek szerintem ma már olyan dolgok, amelyek nagyon kellenek a jövőben, ahogy átmege a munkapiacon az automatizáció.

Ezek mind olyan dolgok, amelyeket a Covid-válság hozott be nagyon hirtelen. Ott voltak már valamennyire a levegőben, de hogy most hivatalosan is elismertté, elfogadottá váltak – ez most történt meg, a Covid-válság alatt. Ez szerintem nagyon nagy gondolkodásbeli átrendező-dés.

Amiben viszont sokkal pesszimistább vagyok, az a nemzetközi egyenlőtlenségek kérdése. Szerintem a Covid nagyon erősen rámutatott arra, hogy ezek milyen hatalmasak. Miközben ez volt az első igazán globális válság. Nem emlékszem rá, hogy valaha lett volna korábban olyan, bármiféle diszciplínába sorolható válság, amely a világ összes országát egyszerre sújtotta volna. Volt olyan, hogy migrációs válság, ami azért alapvetően a Közel-Kelet és Európa kapcsolatát érintette. Vagy itt volt az olajválság, ami a Közel-Keletről és a nyugati világról szólt – de ez sem volt mindenhol egyszerre. Az első válság, amely során globális diskurzus jött létre arról,

hogy most mindannyian ugyanabban a helyzetben vagyunk, egyszerre – ez tulajdonképpen a Covid volt. Mint ahogy az Európai Unió esetében is ilyen volt a 2015-ös menekültválság, amikor először éreztem úgy, hogy most tényleg nem a nemzetállamokba zárva, hanem már összeurópai szinten vitázunk. Viszont csak a Covid esetében volt először globális ez a beszélgetés. Én legalábbis a Facebookon vitáztam például a pakisztáni és az amerikai barátaimmal például arról, hogy Tajvanon jól oldják-e meg a vírushelyzetet. Ilyet azelőtt még soha nem éltem át, hogy ennyire globálisan zajlott volna a diskurzus.

Ugyanakkor az is világossá vált, hogy itt óriási különbségek vannak az országok hierarchiájában. Mert vannak gazdag országok, mint például Kanada, amelyek most bevásárolnak maguknak három évre való vakcinát, úgy, hogy még a szegény országok számára az ENSZ által létrehozott együttműködésből is kivesznek. Ez elképesztő. Lehet Trudeau bármennyire aranyos és szimpatikus, de az elképesztő, amit csinált ebben a dologban. Az egyik végén meg ott vannak az olyan országok, amelyek relatíve gyorsan megoldották az oltást. Ebben nyilván Izrael volt a legjobb, Magyarország is gyors volt ebből a szempontból. De a sor másik végén vannak olyan szegény országok, amelyek esetében 2024-re prognosztizálják, hogy egyáltalán elkezdődhet az oltás. Az átoltottság a harmadik világ jelentős részén ma elhanyagolható mértékű, és csak hosszú évek múlva lesz először reális, hogy ott valamilyen elfogadható átoltottsági szint legyen. Ez jól mutatja, hogy mekkora egyenlőtlenségek és igazságtalanságok vannak a nemzetközi rendszerben. A szabadalmak felszabadításának kérdése, amit most már Biden is támogat, itt kardinális. Ha most tényleg megtörjük a globális gyógyszeripari multik oligopolisztikus helyzetét, és engedjük, hogy mondjuk Indiában vagy máshol gyárthassák a generikus oltásokat, akkor az megint nagyon átrendezi a világot. Ha ez megtörténik, akkor megint egy óriási mentális blokk kiesik a rendszerből. Mert ez az egész szabadalom dolog, hiába írtak róla sokan kritikusan, most már nagyon régen nagyon erősen gátolta a globális egészségügyi problémák kezelését. A főáramú mondás az volt, hogy a szabadalmakból nem engedünk, mert akkor nem lesz kifizetődő a kutatás-fejlesztés: ez egyébként bizonyítottan hamis érvelés volt. Ha ez a váltás megtörténik, akkor ez elképesztően pozitív változás. Ha nem történik meg, akkor baj van. Akkor folyamatosan velünk van ez az egész probléma komplexum, és az egyenlőtlenségek még durvábban nőnek, mint eddig. Ilyen szempontból még nem játszódtott végig minden folyamat, de kétségtelenül megmoccantak a dolgok.

Egy szóval azt gondolom, hogy jelentős váltásokat hozott a Covid, de ennél sokkal nagyobb bajaink vannak sajnos a világban.

RUSVAI MIKLÓS

1. Következmények

Először néhány szót ejtenék magáról a víusról, meg hogy ez az egész járvány hogyan alakult ki, és hogyan jutottunk el idáig. Amit tisztán kell látnunk, az az, hogy száz év után jött egy igazi pandémia. Az ezt megelőző, utolsó nagy világjárvány a spanyolnátha volt, aminek a magyarázata sokfelé boncolgatják, sokféleképpen magyarázzák. Részben az első világháború következményeivel indokolják: a legyengült lakossággal, az együttműködés hiányával – és még nagyon sok mindennel. De abban gyakorlatilag egyetértés van, hogy ez a száz évvel ezelőtti nagy pandémia több áldozatot követelt, több halálessel járt, mint maga az első világháború.

A mostani járványnál pedig száz év után most először fordult elő az, hogy kicsúszott a jóléti állam kezéből a dolgok irányítása. A jóléti állam fogalmán azt értem, hogy az emberiség abban az illúzióban ringatta magát, miszerint tulajdonképpen az egészségügy és az idősgondozás már annyira a kezében van, hogy akik meghalnak, azok valamilyen életmódbeli nem megfelelés miatt halnak meg. Az egészségügy pedig, a korlátozott lehetőségi körén belül, amennyire lehet, őrzi az emberek életét. Ám itt most mégis kicsúszott a kezünkől az irányítás, és gyakorlatilag ismét a darwini szelekció vette vissza az emberek életének szabályozását. Elsősorban a különböző társbetegségektől elgyengített, azaz az idős és legyengült emberek azok, akik a járvány áldozatául estek. Míg a nyolcvan évnél idősebbek között húsz százalék fölötti a halálozási arány, addig a húsz évnél fiatalabbnál ez bőven egy százalék alatt van.

A jelenlegi vilá járványnak ez a sajátossága az, ami nagyon sokszor megosztja az embereket – mind a fiataloknál, mind az életerős, munkaképes, dolgozó lakosságnál. Nagyon erőteljes volt sokszor az ellenérzés a korlátozásokkal kapcsolatban, mondván, hogy a Covid nem több, mint egy erőteljes megfázás. „Miféle vilá járvány az, ahol a fertőzötteknek csak a két százaléka hal meg? Hol van ez a feketehimlőhöz, a pestishez, a kolerához képest? Miért kell itt olyan szigorú korlátozásokat bevezetni, mintha ez valami fatális betegség lenne?” – kérdezték a fiatalok, az egészséges középkorúak. És azt kell mondani, hogy mindenkinek igaza van, de mindenki a maga szempontjai szerint rendezi el a dolgokat. Abban a korosztályban, ahol huszonkét százalék az áldozatok aránya, ott nyilván máshogy kezelik a problémakört, mint ott, ahol egy százalék alatt van ez. Ugyanúgy korlátozásellenesek a gyerekes szülők is, tekintve, hogy egymillió gyerekből körülbelül húsz az, aki súlyosan betegszik meg, adott esetben pedig meghal. Megint csak rendkívül alacsony arány ez a diftériához, a torokgyíkhoz és a különböző egyéb gyerekbetegségekhez képest – még a kanyaróban elhunytak száma is jóval efölött van. Tehát még a gyerekek féltése sem vezetett oda, hogy a középkorú szülői generáció jobban melléálljon a járványvédelmi intézkedéseknek.

A kormányok meglehetősen nagy felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot az esetek túlnyomó többségében. Hiszen annak ellenére, hogy a járvány adatai a kormányok számára is világosak voltak, azok mégis igyekeztek a jóléti funkciót, tehát az idősek és betegek védelmét amennyire lehet, előtérbe helyezni, sokszor a gazdaság rovására is ezeket a szempontokat érvényesíteni – fellépni a betegség, a pandémia ellen, főleg a kezdeti időkben, amíg a vakcina nem állt készen. Addig ugyanis csak a klasszikus, általános járványvédelmi szabályok álltak a rendelkezésükre. Ilyen a kijárási, az utazási korlátozás, a különböző áruk, anyagok, szolgáltatások forgalmának korlátozása. Amihez pedig nagyon hozzászoktunk az elmúlt évtizedekben: nem volt raktározás, a munkaerő szabadon áramlott az országok, sokszor a kontinensek között – ezeket mind fel kellett függeszteni. És tulajdonképpen ezek a klasszikus járványvédelmi szabályok: az utazásbeli korlátozásoktól a karanténig – vették át a szerepet a járvány fékezésében.

Mindez az országon belül is problémákat szült. A távoktatás, az iskolák időleges vagy tartósabb bezárása, a turizmus megszűnése – ezek oda vezettek, hogy egész ágazatok szenvedték meg a járványt: a repülőgép-ipartól kezdve a turizmuson keresztül a taxisok, a különböző fürdőhelyek dolgozói stb. Tehát az anyagi veszteség nagyon sok embert érintett, és nagyon kicsi volt az átfedés a különböző gazdasági problémákat elszenvedő rétegek és a betegség által fenyegetett rétegek között. Bár szinte minden család valamennyire érintett volt az idős és a krónikus beteg családtagok révén – ez több helyen súrlódási pontot vagy nehézséget jelentett. Ezért nagyon sok esetben hiányzott a társadalmon belül is az együttműködés és a kon-

szenzus. Ez vezetett azután sokszor a különböző járványtagadó, vírustagadó, vakcinaellenes csoportok tevékenységéhez.

Ismételni tudom: a kormányok és a különböző szervezetek minden dicsőretet megérdemelnek – ugyanígy a média is, bár ezt nem szokták hangsúlyozni. Mert ezek teljes mellszélességgel kiálltak a józan ész mellett, és ugyanígy a jóléti állam vívmányainak megőrzése mellett. Vagyis végső soron azért, hogy a halottak száma lehetőleg minél alacsonyabb legyen. És ebben olyan nemzetközi együttműködés bontakozott ki, ami az emberiség történetében gyakorlatilag példa nélküli. Egy év alatt sikerült az összes vezető gazdasági hatalom segítségével vakcinát előállítani, ezt a vakcinát tömegtermeléssel legyártani, majd a legyártott vakcinát, ha nem is teljesen igazságosan, de azért mégiscsak úgy elosztani a Föld lakossága között, hogy a legszegényebb országoknak is jusson a leggazdagabbak mellett. Újra mondom: ez olyan nemzetközi együttműködés eredménye, ami szerintem példátlan. És reméljük, hogy a jövőben egyre gyakrabban követendő célként szolgál majd.

Végül azt szeretném hangsúlyozni, hogy most, amikor rendelkezésünkre áll a vírusfertőzések megelőzésének vagy korlátozásának leghatékonyabb eszköze: a vakcina – most tulajdonképpen már valóban elkezdhetünk foglalkozni a perspektívákkal. Feldolgozhatjuk a múltat, és koncentrálnunk arra, hogy hogyan lehet minél előbb visszaállni az élet valamennyi területén a korábbi szintre.

2. Perspektívák

Azt hiszem, most én leszek a legrövidebb, mert én a vírus és a Covid-járvány szempontjából nézem a dolgot. Ez a vírus maximum három évig okoz gondot. Tehát akár vakcináztak, akár nem, a fertőzés mindenkit elér és immunissá tesz. Aki a vakcinázás után fertőződik, az szerencsésebb, mert aki vakcinázatlanul fertőződik, az nagyobb valószínűséggel lesz beteg. Körülbelül három év alatt a társadalom minden egyes tagja immunis lesz – és innentől fogva a koronavírus járvány megszűnik majd problémának lenni. Ugyanúgy, mint mondjuk az influenza, amely időnként jön, azután elmúlik. Van, aki kockázati csoportba tartozik és akár évente oltatja magát, a többség pedig megvonja a vállát, és legfeljebb három-négy napig otthon marad, így átvészeli a betegséget. Ugyanúgy lesz a koronavírus-járvánnyal is. Mindazok a problémák, amelyeket a többi hozzászóló az írásában érintett, főleg a globális problémák, amilyenek a klímaváltozás, a gazdasági egyenlőtlenség, a migráció..., nos, mindezek megmaradnak – a koronavírus-világjárvány pedig mint olyan, elmúlik. És ebből a szempontból egyetlenegy következménye az, hogy egy kicsit nyakon vágott, felébresztett bennünket, és sok mindenre ráirányította a figyelmet, amikre különben nem figyeltünk volna – vagy amiket már elfelejtettünk. De innentől kezdve a probléma boncolgatása a többi hozzászólóé.

VIZIN GABRIELLA

1. Következmények

Pszichológiai szempontból a Covid-pandémia elhúzódó krízisállapot. Ebben az értelemben hasonlít a daganatos betegek lelki küzdelmeihez: a pandémia kirobbanása sokkoló volt, az első intézkedéseket követően állandó bizonytalanság, újabb és újabb beavatkozások, folyama-

tos félelem és a következő hullámok kialakulásával kapcsolatos aggodalom jellemezte lélektani szempontból a pandémia időszakát. Most, a harmadik hullámon és többmillió védőoltáson túl sincs még teljes megnyugvás, tartanunk kell a „kiújulástól”, újabb hullámok megjelenésétől, újabb tragikus halálozásoktól.

A Covid-pandémia ebben az értelemben az elhúzódó krízisekkel összefüggésben megjelenő lelki nehézségeket hordozta magában és a következmények is ehhez hasonlóan alakulhatnak.

A Covid-pandémia időszakában számos kutatási eredmény született a pszichológiai tényezők felmérésére állampolgársági szinten, de specifikusan, egy-egy közösség, vagy például az egészségügyi dolgozók körében is. A kutatások egy része módszertanilag megkérdőjelezhető, ami a levont következtetések megbízhatóságát is elbizonytalanítja. Mindazonáltal korábbi koronavírus-járványokhoz kapcsolódóan és az azokat követő időszakból nyert adatok alapján ugyancsak rendelkezésünkre állnak kutatási eredmények, amelyek hozzájárulhatnak ismereteink bővüléséhez a járványhelyzethez kapcsolható pszichés változások tekintetében.

A pandémia idején arra számítottunk, hogy a depresszió és a szorongásos zavarok gyakorisága emelkedni fog, valamint a már egyébként mentális zavarral küzdő személyek állapota bizonyosan romlani fog. Egy óriási, 70 millió páciens vizsgáló kutatásban, ahol a mintából több mint 60 ezer személy esett át Covid-fertőzésen, azt találták, hogy nagyobb arányban jelent meg a Covid-fertőzésen átesettek körében szorongásos zavar, demencia vagy alvászavar, mint más típusú megbetegedések esetén. További eredménye volt a vizsgálatnak, hogy maga a pszichiátriai diagnózis független rizikófaktora a Covid-fertőzésnek. Vagyis pszichiátriai betegek körében gyakoribb volt a Covid19-cel való megfertőződés. Egy átfogó magyar kutatás eredményeit összevetve nemzetközi eredményekkel, azt találták, hogy a magyarok kifejezetten szorongásos és depresszív tünetekről számoltak be a 2020. májusi Covid-karantén idején, mint Spanyolországban, Svájcban vagy Németországban, hasonló körülmények között. Ez az arány mind a depresszív tünetek, mind a szorongás tekintetében meghaladta a 30%-ot.

Fontos további eredmény az alkoholfogyasztás és dohányzás gyakoriságának emelkedése, ami összefügghet ezen szerek pandémia idején is elérhető öngyógyító, szorongáscsökkentő jellegével. Érdekes tapasztalat, hogy az öngyilkosságok gyakoriságának emelkedését is vártuk, de rövid távon enyhe csökkenés detektálható világszerte és hazánkban is ezen a területen.

A Covid-pandémia utóhatásait tekintve az ún. poszttraumás stressz-zavar (PTSD) arányainak emelkedésére számítunk. PTSD során az életet veszélyeztető, traumatikus események hatására olyan elhúzódó, markáns szorongással és az emlékek akaratlan felidézésével számolunk, amely állapot alvászavarokhoz, elkerülő magatartáshoz és gyakran szerhasználat-zavarokhoz, depresszióhoz és sajnos akár öngyilkossághoz is vezethet.

Korábbi, 2003-ban és 2012-ben lezajlott koronavírus-járványok következményeiből vannak adataink és ezek alapján a leginkább traumatizációnak – és így PTSD-nek – kitett személyek az egészségügyi dolgozók, a fertőzést túlélők, valamint az izolációban élők. Ezen személyek körében a depresszió, a szorongás és a poszttraumás stressz-zavar tünetei is fokozottabban jelennek meg. Összehasonlításképp az átlagnépesség körében a PTSD 7% körüli gyakorisággal jelenik meg a teljes élethossz tekintve azok körében, akik valamilyen természeti csapást élnek túl, ennek az aránya 15%. Korábbi koronavírus-járványokhoz köthetően, a koronavírussal túlélők körében a PTSD gyakorisága közel 50%, 30 hónappal a túlélést követően is még eléri a 25%-ot. A jelenlegi Covid-járványhoz kapcsolódóan, kínai kutatásokból tudjuk, hogy az egészségügyi dolgozók körében a PTSD gyakorisága ugyancsak eléri a 25%-ot. Egészségügyi dolgo-

zók körében emeli a PTSD kialakulásának kockázatát a Covid-osztályos munka, az ápolói munkakör (az orvosi munkakörrel szemben), kevesebb munkatapasztalat, a szociális támogatás hiánya vagy a korábbi pszichiátriai zavar megléte.

Általánosságban igaz, hogy a sürgősségi ellátásban tevékenykedő egészségügyi dolgozók különösen kitétek a traumatizáció esélyének, hiszen nagyon sokszor kell szembesülniük azonnali döntéseket követelő helyzetekkel, politraumatizált páciensekkel, traumák és halál szemtanúi, valamint a cirkadián ritmusukat is megborítja a műszakos beosztás. Mindez önmagában is PTSD-t okozhat, most azonban, a túlsúfoltság, a túlterheltség és a sokkal nagyobb gyakorisággal tapasztalt halálesetek, a tevékenységgel együttjáró kudarcok fokozhatják a traumatizáció mértékét és a PTSD kialakulásának valószínűségét.

Egészségügyi dolgozók körében végzett saját kutatásunk eredményei szerint az egészségügyi dolgozók számára a Covid-pandémia második hulláma jóval nagyobb stresszt, valamint szorongásos és depresszív tüneteket okozott, mint az első hullám, valamint úgy tűnik, hogy a nagyobb lelki rugalmassággal (reziliencia) bíró egészségügyi dolgozókat kevésbé viselte meg mindkét hullámban a kialakult kritikus helyzet. Mindez ráirányítja a figyelmet a krízishelyzetekkel kapcsolatban néhány protektív faktorra, mint amilyen például az ún. reziliencia. Fontos további eredményünk volt, hogy az egészségügyi dolgozók 80%-a szerint szükséges a pszichológus jelenléte a dolgozók lelkiállapotának javítása érdekében és majdnem 50%-uk igénybe is venne pszichológiai segítséget.

2. Perspektívák

A jövőre vonatkozóan, minden tragikus veszteség ellenére lehetnek pozitív hozadéka a járványnak lélektani szempontból: a pszichológiai segítség iránti nyitottság, a mentálhigiénés programok igénye a pszichológiai segítséggel kapcsolatos stigmatizáció enyhülését hozhatja ösztársadalmi szinten. Ez különösen igaz lehet az egészségügyi dolgozók lelkiállapotának fókuszba helyezése szempontjából. Fontos további fejlemény a PTSD bizonyítottan hatékony terápiája iránti igények megfogalmazódása a magyar szakmai közösség részéről, ami jelen tudásunk szerint a kognitív viselkedésterápiás megközelítést jelenti. Szakmai berkeken belül ennek az egyébként bizonyítottan hatékony, nyugati ellátási területeken széleskörben elterjedt szemléletnek hazánkban nincs kellő elfogadottsága. Talán a világjárvány hozzásegítheti a szakembereket és a lelki nehézséggel küzdő személyek nyitottságának kialakulását a kognitív viselkedésterápiák időhatáros, hatékony módszereinek elismerése irányába. Összességében, bizakodó vagyok és reménytelen, hogy lélektani szempontból amolyan poszttraumás növekedés következhet be több területen és szinten a Covid-pandémiát követően.